

Національна академія наук України
Інститут української мови

**У СИЛОВОТУ ПОЛІ МОВИ
ПАМ'ЯТІ ІННИ ПЕТРІВНИ ЧЕПІГИ**

Не все спливає рікою часу...

КИЇВ 2011

Centre

**ПАМ'ЯТІ
ІННИ ПЕТРІВНИ ЧЕПІГИ**

УДК 811.161.2
ББК 81.УКР-03я43

*До друку рекомендовано ухвалою вченої ради Інституту української мови
НАН України (протокол № 12 від 28 грудня 2010 р.)*

*За мовностилістичну точність та змістову істинність
відповідають автори*

Упорядник: Г. В. Воронич

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор К. Г. Городенська,
доктор філологічних наук, професор Н. М. Сологуб

Редколегія:

В. В. Німчук, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент
НАН України, П. Ю. Гриценко, доктор філологічних наук, професор, Г. В. Во-
ронич (*відповідальний редактор*), кандидат філологічних наук, старший науковий
співробітник, К. С. Симонова, кандидат філологічних наук, доцент.

П15 У силовому полі мови. Пам'яті Інни Петрівни Чепіги / Ін-т укр. мови
НАН України : упоряд.: Г. В. Воронич. – К. : КММ, 2011. – 214 с. : портр.

ISBN 978-966-1673-09-9

Презентований збірник праць упорядковано на спомин про Інну Петрів-
ну Чепігу, кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника
відділу історії української мови Інституту української мови НАН України,
високоерудованого вченого, прекрасну людину, яка дочасно пішла у засвіти,
проте все своє життя присвятила науці, вивченню й публікації рукописних
джерел різних періодів розвитку української мови.

Саме їй належить величний науковий подвиг дослідження й оприлюд-
нення для найширших верств видатної пам'ятки української мови й культу-
ри, національної святині, символу української духовності – Пересопницького
Євангелія, на якому в сучасній Україні присягають президенти.

У збірнику вміщено спогади колег про Інну Петрівну Чепігу, список її нау-
кових праць, а також доповіді, виголошені на Наукових читаннях пам'яті Інни
Петрівни Чепіги, які відбулися в Інституті української мови НАН України.

Книга розрахована на найширше коло читачів, які цікавляться минулим
і сучасним України.

ББК 81.УКР-03я43

ISBN 978-966-1673-09-9

Колектив авторів © 2011

© ТОВ «КММ» © 2011

ЗМІСТ

СПОГАДИ про Інну Петрівну ЧЕПІГУ	7
<i>Гриценко Павло (Київ)</i> ІННА ЧЕПІГА – ЛЮДИНА І ДОСЛІДНИЦЯ	7
<i>Полюга Левко (Львів)</i> СПОМИН ПРО ІННУ ПЕТРІВНУ ЧЕПІГУ	9
<i>Сулима Микола (Київ)</i> ПРО НЕЗАБУТНЮ ІННУ ПЕТРІВНУ ЧЕПІГУ	11
<i>Риженко Ганна (Київ)</i> СВІТЛА ПАМ'ЯТЬ ПРО СВІТЛУ ЛЮДИНУ	15
***	
НАУКОВІ ПРАЦІ старшого наукового співробітника, кандидата філологічних наук Інни Петрівни ЧЕПІГИ (Упорядкували: <i>Андрєєва Тетяна, Бруско Ірина, Гнатенко Людмила</i>) (Київ)	26
***	
<i>Багнюк Наталія (Львів)</i> СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕКСТУ СЕРЕДНЬОШРИФТОВОГО ЄВАНГЕЛІЯ	XX
<i>Бичкова Тетяна (Чернівці)</i> ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПЕРЕХОДУ [o], [e] > [i] В РУКОПИСНИХ АПОКРИФІЧНИХ ЗБІРНИКАХ XVII–XVIII ст.	XX
<i>Бідношия Юрій (Київ)</i> ЯВИЩА ДІАЛЕКТНОГО СИНТАКСИСУ, ЗУМОВЛЕНІ ЙОГО УСНОЮ ПРИРОДОЮ	XX
<i>Войтів Ганна, Кровицька Ольга (Львів)</i> ЄВАНГЕЛЬСЬКИЙ ТЕКСТ І СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.	XX
<i>Воронич Ганна (Київ)</i> ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКІ РИСИ В ЧЕТЬІ МІНЕЇ 1489 р.	XX
<i>Гнатюк Лідія (Київ)</i> СТАРОУКРАЇНСЬКА ОРФОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ І ПРОБЛЕМА ОЗВУЧЕННЯ ТЕКСТІВ Г. СКОВОРОДИ	XX
<i>Гнатюк Мирослава (Львів)</i> ПОВНОГОЛОССЯ В ПІВНІЧНОЛЕМКІВСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ ГОВІРКАХ	XX
<i>Гофенедер Пилип (Відень)</i> МОВА ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ У СТЕНОГРАМАХ ПРОТОКОЛІВ ГАЛИЦЬКОГО СОЙМУ	XX
<i>Даниленко Андрій (Нью-Йорк)</i> ПЕРШІ ПЕРЕКЛАДИ НОВОГО ЗАПОВІТУ НОВОУКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ: АНТОНІЙ КОБИЛЯНСЬКИЙ ПРОТИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША	XX
<i>Задорожний Василь (Київ)</i> СЕМАНТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ ЗАБИВАТИ (ЗАБИТИ) БАКИ	XX
<i>Костич Лілія (Київ)</i> РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЧАСУ В ДІАХРОНІЇ (ад'єктивні деривати)	XX
<i>Коца Руслана (Київ)</i> ПОХІДНІ ПРИКМЕТНИКИ НА ПРО- В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIX–XX ст.	XX
<i>Лавер Оксана (Ужгород)</i> АНТРОПОНІМКОН У ПОВІСТЯХ Г. ХОТКЕВИЧА «КАМІННА ДУША» І «ДОВБУШ» ЯК ОБРАЗОК ДО ІСТОРІЇ ГУЦУЛЬЩИНИ	XX
<i>Лазаренко Олеся (Київ)</i> ПОЛЬСЬКОМОВНИЙ «СВІТ...» ДАНИЛА БРАТКОВСЬКОГО	XX

Москаленко Лілія (Київ) ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ФОРМУЛИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОСІБ В АКТОВИХ КНИГАХ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКОВОГО СУДУ (1683–1740 рр.)	XX
Насенко Галина (Київ) АВТОРСЬКА РЕФЛЕКСІЯ В НАУКОВОМУ ТЕКСТІ XVII ст. (на матеріалі «Зерцала Богословія» Кирила Транквіліона-Ставровецького)	XX
Ніка Оксана (Київ) МОДУС У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ПОЛЕМІЦІ кіncia XVI – початку XVII ст.	XX
Німчук Василь (Київ) ЛЕКСЕМИ РАБ ТА СЛУГА В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ БОГОСЛУЖБОВИХ ТЕКСТІВ	XX
Осінчук Юрій (Львів) ІСТОРІЯ НАЗВ МОЛИТОВ, МОЛИТОВНИХ ФОРМУЛ І ЛІТУРГІЙНИХ ВИГОЛОСІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	XX
Полюга Левко (Львів) РОЛЬ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ У РОЗВИТКУ ПОЛЕМІЧНОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ	XX
Рим'як Ольга (Львів) ПРЯМИЙ ОБ'ЄКТ У КОНСТРУКЦІЯХ З ДІССЛОВАМИ КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ (на основі пам'яток української мови XVI – першої половини XVII ст.)	XX
Симонова Катерина (Київ) СПІВВІДНОШЕННЯ КНИЖНИХ І НАРОДНОРОЗМОВНИХ ЧАСТОК У ТВОРАХ І. ГАЛЯТОВСЬКОГО	XX
Тріль Ольга (Львів) НАЗВИ НЕБЕСНИХ СВІТИЛ У ПЕРЕСОПНИЦЬКОМУ ЄВАНГЕЛІЇ	XX
Фаріон Ірина (Львів) ТЕРМІН «СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА» ЯК ВИЯВ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ (кінець XVI – перша чверть XVII ст.)	XX
Франчук Віра (Київ) УКРАЇНСЬКА ПРОПОВІДЬ У РОСІЙСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ	XX
Хібеба Наталія (Львів) НАЗВИ ПРИДАНОГО В ПАМ'ЯТКАХ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	XX
Черевко Ірина (Львів) ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ ЯК СУКУПНІСТЬ ДІЙ ТА ВЧИНКІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (від XVI ст. до сучасності)	XX
Чикут Віта (Хуст) РОЗВІДКА І. ПАНЬКЕВИЧА ПРО ГРАМАТИКУ ТЕОДОЗІЯ ЗЛОЦЬКОГО	XX

ІСТОРИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І.П. ЧЕПІГА

Розуміння зв'язку минулого із сучасним як методологічна засада наукового пошуку актуальне для різних галузей знань, а для мовознавства – особливо. У цьому переконують співіснування у структурі сучасної мови форм і значень, різних за часом постання, що впливає на їхнє щоденне функціонування. Нерідко сигнали про минуле структурних елементів мови відлунюють дуже віддаленими епохами. Це добре усвідомлюють історики мови, опрацьовуючи писемні пам'ятки чи окреслюючи лінії історичного розвитку явищ, встановлюючи етимологічні відповідники сучасним лексемам; це добре знають і діалектологи, поєднуючи синхронійний та діахронійний підходи в аналізі одиниць мови. Лінгвісти часто опрацьовують структурні елементи мови, для яких тяглість функціонування упродовж століть – в осяжному часі – засвідчена писемними пам'ятками. Проте нерідко пам'ятки і діалектне мовлення зберігають такі лінгвальні одиниці, часова стратифікація яких надзвичайно ускладнена; у таких випадках часові характеристики, а з ними – перспектива поглиблення генетичної інтерпретації мовних явищ – набувають рис більшої чи меншої гіпотетичності.

Час для мовознавця стає каменем спотикання, хоча завжди захоче особливу принадність і притягальність, адже він здебільшого конкретизований і наповнений писемними пам'ятками як віхами-етапами, позначений появою чи змінами окремих одиниць мови. Тому історико-генетична парадигма в лінгвістиці традиційно зберігає пріоритетність.

Один зі складників історичного напрямку в розвитку мовознавства – виявлення пам'яток, їхня лінгвальна характерологія. Кожен опис мовної сутності, особливостей реалізації мовних знаків у пам'ятці як окремому проявленні історичного розвитку мови, як правило, розширює характеристику елементів мови новими свідченнями про їх формальну структуру, функції, простір і час побутування. І тоді, коли завдяки пам'ятці вдається уточнити всі або частину названих параметрів мовних одиниць і коли пам'ятка суттєво не змінює їхньої характерології, а лише потверджує їхнє поширення у досліджуваному тексті, чим розширює їхню текстову презентацію, – відкриття, дослідження й удоступнення користувачам давніх писемних пам'яток залишається сталим пріоритетом мовознавства. Вага опрацювання пам'ятки відчутно зростає, коли едіцію супроводжує лінгвістичне коментування (яке традиційно включає аналіз важливіших особливостей мови пам'ятки) або повний індекс словоформ із віднесенням кожної зафіксованої словоформи до відповідних частин текстів.

Мова відслонює завісу часу, відкриває своє минуле неспішно і несутно. Для осягнення феномену лінгвального часу мовознавцеві необхідно не тільки володіти широкими універсальними й вузькоспеціальними

знаннями, а й мати особливий склад характеру, який гамував би поспішливість і підтримував би незмінне зацікавлення обраним об'єктом. Адже сталість творчої уваги до визначеної проблематики перетворює роки праці мовознавця в такий індивідуальний дослідницький досвід, який не завжди вдається точно окреслити, відділивши систему впорядкованої наукової інформації від угрунтованої на глибоких знаннях інтуїції.

До кола українських мовознавців останньої чверті ХХ ст., яким відкрилася таїна мовного часу, належить *Інна Петрівна Чепіга* – висококваліфікований історик української мови, дослідник й редактор українських писемних пам'яток, історик літератури українського середньовіччя. У вступному дослідженні про твори Климентія Зіновієва у дужках дослідниця зазначила: *давні письменники не любили говорити про себе*. Ці слова були *credo* самої І.П. Чепіги: про себе – ніколи нічого чи майже нічого, але про улюблену справу – вміть піднесене захопливе есе, яке завжди загрожувало перерости в науковий роман. Тому закономірно, що мало кому відома її непроста біографія, попри широку обізнаність з її науковим доробком.

Офіційні документи свідчать, що І.П. Чепіга народилася **30.05.1933** в с. Леніно Поліського району Київської області в сім'ї вчителів. Втрата батька, який загинув на фронті 1943 р., ускладнили долю всієї родини, проте І.П. вдалося здобути спеціальну педагогічну освіту (у 1947 – 51 рр. навчалася у Переяслав-Хмельницькому педагогічному училищі), а згодом – і вищу філологічну (у 1951 – 56 рр. – студентка Київського університету ім. Т. Шевченка). Етапною у професійному становленні виявилася підготовка дисертації про творчість давньоукраїнського письменника Іоанікія Галятовського під керівництвом Ф.Я. Шолома (аспірантура в Київському університеті в 1960 – 63 рр.). Від 1964 р. І.П. працювала в Академії наук України, спершу – в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні, а від 1991 р. і до останнього дня свого життя (**16.03.2007**) – в Інституті української мови НАН України.

Роки праці в Академії для І.П. Чепіги стали академічними за наповненням і стилем буття: брала участь у різних наукових програмах, проте їй поталанило долучитися до реалізації фундаментальних проектів, які мають надчасові виміри: це видання цінних писемних пам'яток, створення історії української мови тощо.

Перший значний едиційний проект, який реалізувала І.П. Чепіга (із залученням літературознавця В.П. Колосової¹), – пам'ятка другої половини ХVІІ ст. – початку ХVІІІ ст., спадщина Климентія Зіновієва, яка сьогодні відома як „Вірші. Приповісті посполиті”². Текст пам'ятки до друку підготувала І.П. Чепіга, використавши „Правила видання пам'яток української мови ХІV – ХVІІІ ст.” (К., 1961). Опрацювання текстів зумовило докладне вивчення мовних особливостей, з'ясування джерел виникнення численних віршованих сентенцій давньоукраїнського автора. Так виник ґрунтовний мовознавчий коментар до текстів, у якому увиразнено місце творів цього автора в історії української мови; мовознавчу розвідку уміщено у вступі до книги. Подавши докладні реєстри фонетичних, морфологічних, синтаксичних, словотвірних рис пам'ятки, на які першочергово мають звернути увагу дослідники історичних зміни мови, І.П. Чепіга водночас засвідчила, що вона поцінує кожен мовний факт, уміє точно окреслити

його евристичний потенціал*. Презентуючи емпіричне багатство текстів, дослідниця ніби заохочувала інших вчених до їх опрацювання, зазначаючи: „Багатство лексико-фразеологічного матеріалу нашої пам'ятки можна висвітлити тільки в ряді статей чи спеціальному великому дослідженні” (с. 23)**. Однак цим завданням І.П. Чепіга не обмежилася, а вдалася до коментування багатьох текстів; мету вона окреслила наступним чином: *У коментарі роз'яснюються (переважно на матеріалі історичних свідчень) малозрозумілі сучасному читачеві вирази у віршах Климентія та уточнюються або розкриваються фольклорні і літературні джерела його творчості. [...] аналіз дозволяє дослідити генезис окремих художніх образів, типових виразів, характерних зворотів, вжитих поетом, встановити їх зв'язки з усною та писемною словесністю* (с. 310).

Ця книга засвідчила, що І.П. Чепіга опанувала високі вимоги едиційної й дослідницької культури у роботі з пам'ятками, і цих вимог, як показали наступні праці, вона дотримувалася упродовж усього творчого життя. Кожен елемент писемної пам'ятки – власне мовний, графічний чи орнаментально-художній – для неї був носієм цінної спеціальної чи загальнокультурної інформації, залишався особливо промовистим. Адже глибока обізнаність з історією рукописних пам'яток і давніх книжкових видань, історіографією їх досліджень спонукали до зіставлення власних висновків і спостережень над давнім текстом з іншими відомими текстами; вміщуючи «свою» пам'ятку в широкий український (часто – і позаукраїнський) контекст, вона намагалася точно визначити характерологію досліджуваної пам'ятки. Така висока вимогливість до себе у справі підготовки давніх текстів до друку сформувала високий стандарт оцінок подібних праць. Тому прояви недбалості інших еditorів, недоліки в опублікованих пам'ятках були причиною її глибоких розчарувань; траплялося, що видання деяких пам'яток вона не рекомендувала використовувати як джерело мовної інформації.

Упродовж тривалого часу І.П. Чепіга працювала над важливою для історії української мови і культури пам'яткою «Пересопницьке Євангеліє» (1556–1561) – першим перекладом українською мовою четвероєвангелія. Ця писемна пам'ятка, відкрита для наукового світу О. Бодянським (1838), мала щасливу долю: вона збереглася у доброму стані на тлі випробувань часом й обставинами. Щодо лінгвістичного дослідження пам'ятки, то увага до неї не була співмірною з її справжньою цінністю як лінгвального джерела. Лише згодом, майже через сорок років після повідомлення про її

* Пригадуються слова О.М. Трубачова: „Освічений, мислячий лінгвіст тверезо поставиться до будь-якої хвилі моди, що насувається на нього [...]. Зараз, коли мову ладні розчинити в єдиному контексті культури, лінгвіст залишається лінгвістом. Він продовжує шукати відповіді в матеріалах мови, у найкращих досягненнях своєї науки. Він має вміння знаходити там, де інші давно не шукають чи зви-кли шукати інше” [Незабытые голоса России. I. Звучат голоса отечественных филологов / Ред. О.В. Антонова, Р.Ф. Касаткина. – М., 2009. – С. 177 – 178].

** Робота над творами Климентія Зіновіва настільки захоплювала І.П. Чепігу, що письменник давньої епохи в її оповідях поставав сучасником, сьогодні сущим, ба більше, навіть мав розмовну форму імені, ніби з ним щодень розмовляють і до нього звертаються; від Інни Петрівни не раз можна було почути: „Іду до Кльоми; Сиджу зі своїм Кльомою”. Вона не приховувала емоційного піднесення від дослідницької праці, що притаманне лише справжнім науковцям.

існування, почали з'являтися лінгвістичні студії П. Житецького (починаючи з 1876 р.), який упродовж наступних двадцяти років доклав значних зусиль до вивчення пам'ятки, чим проклав шлях широкому використанню цих мовних свідчень у працях з історії мови та в синтезах з історії української літературної мови³. Однак монографічної праці про мову Пересопницького Євангелія (ПЄ) досі не створено; лише в сучасних умовах, після опублікування пам'ятки, особливо після докладних різнопланових досліджень і повного покажчика усіх словоформ, виникли передумови нового опису мови цієї пам'ятки.

Зауважимо, що кожна публікація серії «Пам'ятки української мови» посилювала увагу до ключових в історії мови текстів, зокрема, і до ПЄ, спонукала до її ширшого використання. З цією метою І.П. Чепізі як досвідченому історикові мови й едиторові було запропоновано підготувати пам'ятку до типографської публікації. Це відкрило б широкому науковому світові цінний давній текст. Для цього І.П. Чепізі необхідно було транслітерувати текст, що в реаліях 70-х років ХХ ст. означало: переписати від руки увесь текст, уміщений на 964 сторінках тексту великого формату (482 пергаментних аркуші), а після переписування на машинці – звірити передрук з оригіналом. Оскільки це видання було замислене як наукове, то було передбачено й подання повного індексу словоформ. Це означало, що необхідно було вручну укласти картотеку, ще раз розписавши текст (цим разом – на картки-фішки), що уможливило б укладання алфавітного покажчика словоформ з їхньою текстовою паспортизацією; інформація про всі вживання у тексті кожної словоформи дала б підстави для кількісної характеристики кожної словоформи^{***}. У покажчику дослідниця навела граматичні характеристики кожної словоформи, перетворивши індекс на граматичну характеристику пам'ятки, презентовану в алфавітному порядку. Зауважимо, що видань пам'яток із таким докладним опрацюванням кожної словоформи у славістиці небагато⁴.

Поетапне едиційне опрацювання ПЄ І.П. Чепігі поєднувала з дослідженням особливостей графіки (зокрема, у зв'язку з другим південнослов'янським впливом), фонетики, граматики, лексики. Виявлені риси оцінювала у науковій парадигмі еволюції структури та функцій української мови, у зв'язках із загальнокультурними та суспільними процесами. Авторка небагатослівна у коментуванні аналізованих явищ; переконливою доказовості вона досягає вдало дібраними рядами фактів. Показово, наприклад, що для доведення тези про українськомовний, а не церковнослов'янський характер пам'ятки на фонетичному рівні авторка зосередила увагу насамперед на рисах високої доказової сили: конвергенція давніх *ы* та *і*, рефлекс *ѣ* (*ѣ*), давніх *о*, *е* в новоутворених закритих складах, лабіалізація *е* (>*о*) після шиплячих перед твердими приголосними, усунення збігу голосних (зіяння)⁵. Дослідниця зауважила: *Пересопницьке євангеліє засвідчує фонетичні особливості української мови ХVІ ст. Незважаючи на певну кількість відбитих старослов'янізмів, які пояснюються, насамперед тим, що*

^{***} Перерахуванням етапів роботи звертаємо увагу читачів нової комп'ютеризованої ери на обсяги фізичних зусиль і необхідний час, якими прокладено шлях цієї пам'ятки до видання.

переклад здійснено зі старослов'янського тексту, а також на пануючий тоді етимологічний правопис, на значний вплив південнослов'янської графіки, у пам'ятці виразно простежуються характерні ознаки української фонетики⁶. Так само і в аналізі граматичного рівня промовистими фактами вдалося ствердити, що аналізована пам'ятка зорієнтована на українську загальнонародну основу⁷; підтверджено думку П.Г. Житецького про наближення синтаксису ПЄ до народнорозмовного більшою мірою, ніж в інших перекладах конфесійних текстів, зокрема Нового Заповіту В. Негалевського, деяких учительних євангелій⁸. Так само і докладним аналізом глос⁹, яких у пам'ятці 220, переконливо продемонстровано свідомий вибір перекладачами ПЄ української лексики, інколи по кілька народнорозмовних відповідників, що також засвідчує рух від церковнослов'янської (словенороської) до української народної мови. Підкреслено, що передумовою насичення конфесійного церковнослов'янського тексту (принципово орієнтованого на збереження вихідного стану) живомовними елементами «підтримувалося й реформаторським рухом»¹⁰, підтримувалося, а не було наслідком, не було зумовлене тільки цією причиною. Сукупність чинників складніша і причини глибші: насамперед реалізація власних культурно-освітніх прагнень українців вимагала своєї мови, а не привнесеної ззовні. Тому формування писемної традиції на народній основі – це насамперед внутрішній іманентний процес, посилений і підтриманий зовнішніми імпульсами, суголосний зі змінами в інших європейських мовах, зокрема й у сусідніх польській, білоруській та чеській¹¹. Осмислення феномену ПЄ зміцнило позицію І.П. Чепіги відносно того, що «переклади конфесійних текстів – це невід'ємна частина писемної культури народу»¹²; цю тезу з різною деталізацією вона повторювала неодноразово.

Підготовку ПЄ до типографського видання було завершено на поч. 80-х рр., а під час роботи IX Міжнародного з'їзду славистів (Київ, 1983) його учасники мали ознайомитися з опублікованою пам'яткою. До цього наукового форуму було передбачено і виготовлення факсиміле ПЄ. Проте лише 2001 р. ПЄ було опубліковано¹³, а 2008 р. – здійснено факсимільне видання. Двадцятиріччя затримки з виданням пам'ятки не стали для І.П. Чепіги роками безнадії: вона публікувала дослідження і науково-популярні розвідки про мову ПЄ та феномен цієї пам'ятки, підтримуючи увагу до неї серед науковців і діячів культури. Припускаємо, що постійна присутність ПЄ в українському інформаційному і культурному просторі, чому сприяли численні публікації І.П. Чепіги, піднесли цю пам'ятку у свідомості української еліти до рівня національної святині – символу України, який згодом став атрибутом церемонії складання інавгураційної присяги Президентом України.

Видання книги завершало тривалу підготовку ПЄ до його широко-го представлення науковцям; водночас ця подія стала імпульсом посилення суспільного зацікавлення пам'яткою. У цьому виданні вміщено транслітерований І.П. Чепігою повний текст пам'ятки, його ґрунтовний науковий аналіз, що включає: історію вивчення пам'ятки; характеристику мови; відношення до інших пам'яток цього жанру; бібліографію досліджень; по-

кажчик словоформ; також додано аналіз графіки (автор Л.А. Гнатенко) та археографічно-кодікологічний опис (Л.А. Дубровіна і Л.А. Гнатенко). Цю інформацію повторено й у виданні ПЄ у 2011 р.

Важливою окремою сторінкою наукової й едиційної діяльності І.П. Чепіги стала підготовка до видання творів видатного українського письменника-полеміста другої половини XVII ст. І. Галятовського¹⁴, які вона вивчала раніше, готуючи дисертацію з історії давньої української літератури¹⁵. Галятовському присвятила чимало спеціальних студій, зосередивши увагу і на складному культурно-історичному тлі епохи автора, і на художній цінності творів, і на історії попередніх видань його творів, і на характеристиці їхньої мови. Зауважимо, що мова творів Галятовського, попри наявність давніших спостережень М. Сумцова, В. Сімовича та спеціальної праці В. Вітковського¹⁶, вимагала нового опрацювання. Необхідно було докладно окреслити те найважливіше, чим мова цих творів засвідчує динаміку української писемної мови. Адже за останні десятиліття було розширено коло пам'яток цього періоду, що творило інший контекст й інші потенції наукової інтерпретації мови творів Галятовського.

Тексти Галятовського засвідчили складне поєднання різних джерел – мов церковнослов'янської, української в її народнорозмовному вияві та впливи польської, що було типовим для тогочасної писемної традиції. Зазначені мовні струмені у різному співвідношенні присутні у “тексті від автора”, а церковнослов'янська – і в цитованих фрагментах Святого Письма та творів отців церкви. Зауважимо, що атрибутування полонізмів, які в епоху Галятовського вже могли втратити виразну іншомовну маркованість чи стильову закріпленість, увійшовши до надлокальної писемної традиції чи перейшовши до кола регіоналізмів, досі залишається складним. І.П. Чепізі вдалося комплексно, за різними структурними рівнями, проаналізувати мову цієї пам'ятки. Її інтерпретація мовних фактів переконлива, а тому висловлені міркування, зроблені нею висновки зберігають свою цінність, використовуються іншими істориками української мови. І в коментуванні мови Галятовського проступають риси дослідницького стилю І.П. Чепіги: прагнення до вичерпності аналізованих явищ, залучення широкого контексту.

Видання, до підготовки яких причетна І.П. Чепіга, поповнили серію пам'яток української мови, що особливо важливо з огляду на необхідність розширення як емпіричної бази історико-лінгвістичних студій, так і кола фахівців з історії мови. Зауважимо, що серія «Пам'ятки української мови» належить до незаперечних здобутків української лінгвістики; можна лише пошкодувати, що сьогодні надто звузилося коло належно підготовлених дослідників і видавців давніх українських пам'яток, що відчутно позначається на розвитку українського історичного мовознавства. Щоденною практичною роботою, зокрема численними консультаціями, І.П. Чепіга намагалася передати зацікавленим досвід опрацювання рукописних пам'яток і стародруків; дослідницю бентежив стан цієї галузі мовознавства, відчутна редукція українського (як загалом слов'янського) історичного мовознавства.

Чимало спеціальних проблем, пов'язаних з давніми текстами, їхніми мовними особливостями та підготовкою до видання, І.П. Чепіга роз-

глянула у низці статей. Цим працям притаманні ретельність аналізу, вдале використання слов'янського контексту для пояснень українських явищ, вичерпне використання дотичних вітчизняних і зарубіжних джерел. Згодом вона розширила коло пам'яток, які готувала до видання, опублікувавши у 1993 р. медичний трактат XVII ст.

Знання різножанрових пам'яток дозволило І.П. Чепізі долучитися до створення фундаментальної праці – *Історії української мови*¹⁷, для якої підготувала докладні описи розвитку лексики на позначення понять, пов'язаних із виробничою діяльністю двох часових зрізів – XIV–XV та XVI–XVIII ст.; водночас історичний розвиток окремих груп лексики став предметом вивчення в кількох статтях.

***

В останні роки І.П. Чепіга працювала над підготовкою до друку *Актів Полтавського полкового суду другої половини XVII ст.* – цінної пам'ятки, яка розширює інформацію про староукраїнське ділове мовлення цього переломного періоду в історії народу та його мови. Текст пам'ятки дослідниця транслітерувала, вчитала, уклала покажчик власних назв, проте не встигла підготувати лінгвістичні коментарі до тексту та віддати до друку. Цінними серед неопублікованого доробку дослідниці є матеріали до видання *Українські та зарубіжні діячі про українську мову*, в яких відбивається сталий інтерес до української мови у різних історичних та соціокультурних умовах та розмаїття її оцінок. Окремі матеріали з цього зібрання, що стосуються розуміння староукраїнськими книжниками XVI – XVII ст. поняття *літературна мова*, вона опублікувала як розділ у колективній монографії¹⁸. У рукописі залишилися підготовлені ґрунтовні розділи до *Історії української літературної мови*, матеріали до *Хрестоматії з історії української мови (XVI–XVII ст.)*, над якими І.П. Чепіга працювала упродовж багатьох років.

Завантаженість науковими проектами не заважала Інні Петрівні сприймати й реагувати на праці інших авторів чи наукових колективів: цікавилася і добре знала стан справ у колег зі Львова, Москви, Мінська, а для укладачів *Словника староукраїнської мови* була постійним рецензентом; перечитувала різноманітні рукописи як видавничий рецензент чи відповідальний редактор, щедро передаючи іншим свої знання і досвід. І.П. Чепіга завжди була готова у різний спосіб допомагати, передусім молодим науковцям, нерідко ставала опорою для численних дисертантів з різних куточків України.

Виразною особливістю наукової творчості І.П. Чепіги було докладне опрацювання мовних фактів, видобутих із різноманітних джерел, насамперед писемних пам'яток: мовні одиниці, факти, явища для неї мали і самодостатню цінність, водночас слугували живильним середовищем і базою для теоретичних узагальнень. Така модель студіювання пам'яток мови забезпечила І.П. Чепізі той науковий авторитет, який спонукає до широкого використання її праць як надійних і глибоких, зокрема і використання їх для створення нових узагальнень про еволюцію української літературної мови¹⁹.

Несуєтна відданість науці, неспішна наполегливість у праці й надійність стали визначальними константами життя Інни Петрівни Чепіги, впізнаваними рисами її наукового портрету.

Вершинні досягнення Інни Петрівни Чепіги – едіція й дослідження творів староукраїнських поетів-мислителів *Климентія Зіновієва*, *Іоанікія Галятовського* і *Пересопницького Євангелія* – ще довго утримуватимуть зацікавлення усім її науковим доробком, неперебутнім цінним досвідом вченого і людини.

Невпинний час безжально спустошує минуле, залишаючи пам'ять лише про обраних

¹ Колосова Вікторія Петрівна (1923–2009), український літературознавець-медієвіст, науковий співробітник Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України.

² Зіновієв Климентій. Вірші. Приповіді посполиті / Підготовка тексту І.П. Чепіги. Вступ. стаття В.В. Колосової та І.П. Чепіги. Історико-літературний коментар В.П. Колосової. – К., 1971. – 391 с. [Серія «Пам'ятки української мови»].

³ Курс історії української літературної мови. Т. I / За ред. І.К. Білодіда. – К., 1958. – С. 63 – 65 (автор розділу П.Й. Горещкий); докладніше у: Плющ П.П. Історія української літературної мови. – К., 1971.

⁴ Приблизно у той самий період в Інституті російської мови АН СРСР (Москва) готували до друку іншу конфесійну пам'ятку: Апракос Мстислава Великого / Изд. подгот. Л.П. Жуковская, Л.А. Владимірова, Н.П. Панкратова. Отв. ред Л.П. Жуковская. – М., 1983. Після метаграфованого тексту наведено індекс словоформ з їх текстовою локалізацією.

⁵ Чепіга І.П. Пересопницьке євангеліє як джерело історичної фонетики української мови // Проблеми сучасної ареалогії. – К., 1994. – С. 87.

⁶ Там само.

⁷ Чепіга І.П. Пересопницьке євангеліє і морфологічний стандарт української мови (на матеріалі іменника) // Український діалектологічний збірник. Кн. 3. – К., 1997. – С. 235.

⁸ Чепіга І.П. Деякі синтаксичні явища в Пересопницькому Євангелії // Українська мова, 2001, № 4. – С. 32.

⁹ Чепіга І.П. Глоси Пересопницького Євангелія і питання нормування староукраїнської літературної мови XVI ст. // Питання східнослов'янської лексикографії XI – XVII ст. – К., 1979.

¹⁰ Там само, с. 65.

¹¹ Чепіга І.П. Національна святиня // Київська старовина, 1992, № 4. – С. 6.

¹² Чепіга І.П. Дві яскраві дати української національної святині // Українська мова, 2006, № 4. – С. 7.

¹³ Пересопницьке Євангеліє. 1556 – 1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. – К., 2001; у 2011 р. працю перевидано без зміни назви.

¹⁴ Галятовський Іоанікій. Ключ розуміння / Підготувала до видання І.П. Чепіга. – К., 1985. – 443 с. [Серія «Пам'ятки української мови»].

¹⁵ Дисертація І.П. Чепіги „Творчість Іоанікія Галятовського, українського письменника другої половини XVII ст.”, захищена 1965 р., не була опублікована, проте стала відомою фахівцям і за межами України, зокрема покликання на машинопис дисертації подає польський славіст В. Вітковський (Witkowski W. Język utworów Joannicjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII wieku. – Kraków, 1969. – S. 19).

¹⁶ Witkowski W. Język utworów Joannicjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII wieku. – Kraków, 1969.

¹⁷ Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К., 1983.

¹⁸ Чепіга І.П. Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI – першої половини XVII ст. // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К., 1989. – С. 79 – 93.

¹⁹ Див.: Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 66, 109, 119.

СПОМИН ПРО ІННУ ПЕТРІВНУ ЧЕПІГУ

Наше знайомство з незабутньою Інною Петрівною Чепігою тривало кілька десятиліть. Ідучи до Києва, ми з дружиною телефонували їй, що хотіли б побачитися і зустрічалися в її кабінеті Інституту. Коли ж вона прибувала до Львова, що траплялося не так часто, заходила до нашого дому. Це були дружні стосунки, які стосувалися здебільшого наукових інтересів. Ділилися ми своїми планами, інформацією про житейські справи, часто вона повідомляла нас, що діється в Інституті мовознавства ім. О. Потебні, Інституті української мови, чекала вісток з відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, особливо постійно цікавилася, як зростають наші внуки Марічка і Данило і навіть наворожила Данилові його майбутню професію, коли йому було 5 чи 6 років. Він тоді добре орієнтувався в арифметиці, любив читати словники, упорядковував за абеткою мою картотеку (улюбленою його літерою була *Ѣ*). Й одного разу, будучи в гостях, п. Інна влаштувала йому екзамен, після чого заявила: «З вашого Данилка філолога не буде». І справді, після закінчення гімназії він зайнявся комп'ютерними науками.

Перш за все слід відзначити, що Інна Петрівна була не лише визначним ерудованим знавцем давньої української літератури (це був її основний фах після закінчення університету), а й неперевершеним мовознавцем. Її праця над Пересопницьким Євангелієм є яскравим підтвердженням цього.

Їй властива була велика наукова скромність. Пригадую, коли я написав рецензію про її працю над Пересопницьким Євангелієм і показав їй, щоб узгодити з нею окремі твердження, вона, прочитавши текст, повідомила мене, що дещо зняла з рецензії, бо вона її дуже «возвеличує».

А ще мала пані Інна таку рису вдачі, як доброзичливість. Хоча самі її праці інколи чекали своєї черги, вона з прихильністю вичитувала чужі праці, а в одному з листів навіть скаржилася, що через її руки проходить стільки робіт, що, здається, цілий світ нічого не робить, тільки пише дисертації. Я, на жаль, також належу до цих грішників, у чому сьогодні привселюдно каюся. Багато труду присвятила Інна Петрівна і «Словникові української мови XVI – першої половини XVII ст.», який готують у Львові, рецензуючи майже кожен із 14 випусків цього львівського видання. Про її прихильність до людей і про її фізичний стан частково свідчить один із її останніх листів до нас із дружиною, в якому вона писала: «Дорогі пані Ірино і Левку Михайловичу! Ви, мабуть, вже викреслили мене з числа своїх знайомих? Я мало того, що ледащо, то ще й безсовісна. Навіть не послала вітання на Великдень. І нікому не написала. Чомусь така апатія обуяла. Потім ніби все минуло. Потрохи працюємо. А це одержала від пані Уляни [Єдлінської] збірник із таким теплим написом, що одразу написала їй подяку та заодно й ще одним рідним львів'янам. (Підкреслення Інни Петрівни.

У згаданому збірнику є стаття п. Інни на пошану У. Я. Єдлінської, яку я просив для Уляни написати. – **Л.П.**) Наші діалектологи, що були у Львові на конференції, привезли мені одинадцятий випуск Словника української мови XVI–XVII ст. Дуже дякую всім, хто причетний до того, що передали цей випуск. Передайте подяку пані Наталі [Хобзей], Дмитрові Григоровичу [Гринчишину], Марійці [Чікало], Олі [Тріль] і хто там ще опікується киянами».

Незважаючи на свій стан, про який не любила писати, вона мала силу жартувати й усміхатися і при тому гарно думати про людей. Такою була для нас незабутня Інна Петрівна.

ПРО НЕЗАБУТНЮ ІННУ ПЕТРІВНУ ЧЕПІГУ

З Інною Петрівною Чепігою я познайомився у 1979 р., коли прийшов в Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ми брали участь в одних конференціях та симпозіумах – пригадую нашу поїздку в Кам'янець-Подільський і Смотрич на симпозіум, присвячений Мелетію Смотрицькому, інші наукові зібрання. Часто Інна Петрівна приходила у відділ української давньої літератури – у гості до В. І. Кречотня, О. В. Мишанича. Я займався українським віршуванням кінця XVI – початку XVII ст., придивлявся до творчості Климентія Зіновієва, вірші якого Інна Петрівна разом із Вікторією Петрівною Колосовою підготували до друку. Подією став вихід у 1985 р. збірки творів Іоанікія Галятовського «Ключ розуміння». Інна Петрівна подарувала її мені з написом «Здрави пробува(й)те і книгу о́ную на втѣху чита(й)те. Дорогому Миколі Сулимі з глибокою приязню й побажаннями щастя й успіхів щиро – І. Чепіга. 17.01.86», у якому зворушує і мила стилізація під силабіку, і літера *й* в дужках. Літературознавці щиро порадили виходу «Пересопницького Євангелія», підготовленого до друку Інною Петрівною. Мені самому свого часу довелося переписувати від руки з фотокопії і десять пісень «Дѣйствія Кгоффреда, или Іерусалиму свобожденного» Торквато Тассо, і величезний твір Самійла Мокрієвича «Виноград, домовитом благим насажденный...» (1697), переписувати, вдивляючись у вицвілі літери, бліді фотовідбитки, розкриваючи титли. Тоді ми так працювали: не було комп'ютерів, отож слід було все переписати від руки, щоб віддати друкарці, а потім після неї вичитувати, «ремонтувати», чекати верстки, та й не однієї... Проте текст, підготовлений до друку літературознавцем, значно відрізняється від тексту, підготовленого до друку мовознавцем. Нам важливо було зберегти слова, смисл твору, мовознавцям же треба було донести до читачів звучання тих слів. Підготовлений мовознавцями твір рясніє наголосами, дужками, титлованими словами, грецькими літерами, які вживалися в XVI–XVIII ст., маргінальними написами, нумерацією сторінок. Це пекельна робота, яка вимагала терпіння, уваги, зосередженості. Коли я заходив до кімнати, де працювали мовознавці-давники, я бачив на столах не аркуші А4, а аркуші ватману, розділені по вертикалі на частини, кожна з яких заповнювалася від руки – літера за літерою, рядок за рядком, сторінка за сторінкою. Рукою Інни Петрівни переписано 370 віршів і 1560 прислів'їв та приказок Климентія Зіновієва, шість книжок Іоанікія Галятовського, Пересопницьке Євангеліє. Не знаю, що мають на увазі, коли говорять про науковий подвиг. У моєму уявленні науковий подвиг асоціюється з Інною Петрівною Чепігою.

Коли не стало В. І. Кречотня, єдиною моєю порадицею стала Інна Петрівна. Саме до неї я поніс віднайдений у Вільності список «Слова о збуреню пекла», і вона допомогла прочитати з фотокопії кілька складних

місце. Спокійно було, коли ти знав, що на сьомому поверсі у своїй кімнаті за своїм столом сидить тиха і привітна жінка, яка чесно і добросовісно робить свою роботу, не сподіваючись на премії і відзнаки, як не сподівався на премії і відзнаки Нестор-літописець, який щодня рядок за рядком, сторінка за сторінкою, незважаючи на те, що три персти пишуть, а болить усе тіло, чесно виконував свою роботу, пам'ятаючи про обов'язок перед Богом і перед людьми.

СВІТЛА ПАМ'ЯТЬ ПРО СВІТЛУ ЛЮДИНУ

Здавалось, учора Інна Петрівна була з нами поруч, а вже минає третій рік як її не стало. Не залишила вона по собі гучної слави, але свою сутність, осяяну внутрішнім світлом, виявила за життя повністю.

Про науковий доробок Інни Петрівни скажуть товариші по праці. Про її товариськість, щирість, дотепність, мудрість, витримку знають і колеги, і друзі, і всі, хто спілкувався з нею.

А я згадаю про хорошу дружбу і співпрацю Інни Петрівни з нашою бібліотекою і нами, бібліотекарями. Це була не афішована, може, багатьом і не відома дружба, але вона була і значима набагато більше, ніж можна б собі уявити для нас і нашої бібліотеки.

У 1972 році я, після п'яти років лаборантства у лексичній картотеці відділу лексикології та лексикографії Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, перейшла на роботу до бібліотеки Інституту на посаду старшого бібліотекаря. Божим провидінням я стала посередником між читачами-співробітниками і багатючими скарбами нашої бібліотеки. Саме тоді доля подарувала мені в особі Інни Петрівни і щирого добродійного навчителя і друга. Огром її душі давав притулок і прихисток всякому і всьому суцшому. Її люблячого серця вистачало на всіх і все. Працьовитість і скромність вражали, а людяність і чуйність чарували. А ще була притаманна їй делікатність і неосудливість у ставленні до людей. Вона, бувало, тільки й скаже: а я б зробила отак і отак. І це настільки було доречно, що саме так, а не інакше і треба зробити.

Трепетне ставлення Інни Петрівни до книги, саме до наукової книги, зростило і в мені відповідне ставлення до цієї книги і її читача, для якого вона є хлібом, водою, повітрям.

У ті часи ми тулилися зі своїм книжковим скарбом аби де й абияк. Та нарешті бібліотека переїхала на 7-й поверх. Все, що за браком місця лежало в шафах, стосах, підвалах, на полицях, сховищах, стало видиме і доступне. Ми з Інною Петрівною мандрували хоч і тісними, та все ж осяжними нашими сховищами. Вона брала з полиць то одну, то іншу книгу і розказувала мені, що то воно є. Від неї я довідалась про «Пам'ятки українсько-руської мови», про «Палею Толкову», про «Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России», про «Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов при Киевском Военномъ Подольскомъ і Волынскомъ генерал-губернаторе», про «Українські грамати XIV–XV ст.». В. Розова, «Киево-Печерський патерик», про літописи Самовидця і С. Величка, про зібрання руських літописів та багато інших рідкісних і цінних джерел. Отак через Інну Петрівну я і мої молодші колеги долучались до унікального багатства бібліотечного фонду і до того, як треба дбати про таке багатство, берегти і множити його.

Відділу історії української мови постійно була потрібна саме ця складна в пошуках література. Вона ніби ховалась від мене, не дуже гарного знавця фонду на той час. На виручку завжди приходила Інна Петрівна. Вона знала й пам'ятала ці книги, як кажуть, в обличчя, як знають і пам'ятають рідних і дорогих людей. При цьому вона казала жартома, що саме ці видання і є «лицьом» нашої бібліотеки. На наших добровільно-примусових суботниках щовесни і щоосені майже всі інститутські трудилися на схилах Дніпра. Там сонячно, свіжо, весело. А історики мовигнули спину разом із нашими в бібліотеці: мили, терли, знімали порох, викроюючи місце для нових надходжень. А найбільше Інна Петрівна разом із колегами-істориками ремонтували розтерзані часом і людьми примірники. Підклеювали, прошивали, обрізували. Так були реанімовані й повернуті читачам всі 20 випусків «Великих Міней Четій», майже всі «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России». Вони в такому вигляді ще довго слугували читачам і лише багато років потому їх оправили в гарні палітурки в майстерні фахівці.

Ревно дбала Інна Петрівна і про наповнення фонду. Регулярно переглядала тематичні плани видавництва, інформаційні матеріали, намагаючись знайти най-най-найпотрібніші видання на ті невеликі гроші, що відпускались для комплектування. Пріоритети визначались справедливо, бо Інна Петрівна уболівала за весь інститут: ось це треба для структуралістів, а без цього аж ніяк не обійдуться діалектологи, ономастам необхідно замовити видання Новосибірського відділення АН СРСР. Порадами справа не обмежувалась. Інна Петрівна невтомно шукала шляхи поповнення бібліотечних фондів. Писала, телефонувала друзям і колегам у Києві, Львові, Мінську, просила подарувати ту чи іншу працю до бібліотеки. Завдяки її старанням і протекціям чимало цікавих і рідкісних видань з'явилося на наших полицях. Це дарунки Полюги Л. М., Чак Є. Д., Карпової В. Л., Колосової В. П., Самійленка В. Г. та інших. Ці книги ніколи не перевидавались, і придбати їх було ніде. Ось деякі з них: «Словничок. Головні правописні правила про замітки до відміни» (1927 р.) Костя Киселівського, «Українська граматика» (1921 р.) Модеста Левицького, «Новий український правопис із словником для щоденного вжитку» (1938 р.) Б. Романейчука, Яра Рудницького, «Географія» (1920 р.) Юліяна Левицького та ін.

Родичі покійного викладача історії української мови Київського національного університету ім. Тараса Шевченка П. Д. Тимошенка передали його книгозбірню Інституту. Література ця в основному дублювала наш фонд. Виставити цей дарунок окремою колекцією бракувало місця. Антін Миколайович Залеський на засіданні інформаційно-бібліотечної ради запропонував передати цю бібліотеку Тернопільському педінституту. Там якраз зорганізувався факультет української філології. Інформаційно-бібліотечна рада підтримала цю пропозицію, хоч і жаль було цієї книгозбірні. Василь Васильович Німчук з Інною Петрівною скоригували це рішення з тим, щоб вилучити деякі цінні видання з історії української мови, пам'ятки писемності для нашої бібліотеки. На це погодилися всі. Тоді Інна Петрівна ретельно переглянула все, відібрала те, що в нас було по одному примірни-

ку або й зовсім не було. Ми звіряли наявність їх у фонді. Хоч можна було цього й не робити, бо вона достеменно знала, чого й скільки у нас є. Якось Інна Петрівна принесла чепурний, гарно оправлений томик «Словника української мови» Б. Грінченка. Вилвила його десь у макулатурі розтріпаного, обшарпаного, оправила і презентувала бібліотеці. Нехай буде ще один примірник! Добре пам'ятаю, як щаслива Інна Петрівна принесла нам аж 3 примірники «Розмови» – фотокопію пам'яток української мови XVI ст., що зберігається у фондах французької національної бібліотеки і розказала нам про цю книгу так піднесено й захоплено, що ми довго боялись ставити цей дорогоцінний подарунок на полицю. «Розмова» жила у нас у потаємній шухляді і видавалась тільки в читальний зал під суворим контролем бібліотекаря.

Відділ історії української мови працював над виданням писемних джерел. Ми знали від Інни Петрівни про цю копітку, складну роботу і чекали виходу кожної пам'ятки з нетерпінням. Треба було бачити, як Інна Петрівна приносила до бібліотеки свіженький сигнальний примірник кожної книги. Це «Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповісті посполиті» і «Ключ розуміння» І.Галатовського, і «Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.», і чотиритомний курс «Історії української мови». Вона раділа і писалась ними як дітьми. У 2001 році, уже в новому тисячолітті з'явився на світ плід її багаторічної праці, глибокого наукового дослідження – «Пересопницьке Євангеліє». Із двох належних їй авторських примірників один Інна Петрівна подарувала бібліотеці. Вона вболівала за кожну книжечку у фонді бібліотеки, незалежно від того, чи була вона профільною, чи ні, застарілою за змістом, чи ветхою за станом.

У фонді трапляється різна література. Життя ж бібліотеки довге і непросте, так само як і джерела її наповнення. Боронь Боже, вилучити щось із фонду. Інна Петрівна обстоювала кожну одиницю, була переконана і нас переконувала, що кожна книга знайде свого читача.

Суттєво допомогла нам Інна Петрівна при переході з нашої внутрішньої системи класифікації літератури на систему Універсальної десятикової класифікації. Вона ретельно і відповідально попрацювала з нашим проектом системи, внесла зміни і доповнення, висловила доречні зауваження, керуючись специфікою і спрямуванням інтересів читачів нашої бібліотеки.

Скільки я пам'ятаю, Інна Петрівна була нашим уболівальником і шанувальником, помічником і радником. Довгий час (з 1992 по 1999 рік) вона очолювала інформаційно-бібліотечну раду Інституту. І завжди Інна Петрівна була душею і серцем бібліотечної ради.

У 1999 році, останньому році головування Інни Петрівни в інформаційно-бібліотечній раді, було вирішено провести перевірку фонду. Саме завдяки голові ради був вироблений прийнятний режим роботи для обслуговування читачів і для роботи з перевірки фонду.

М'яка, делікатна людина, Інна Петрівна уміла дуже результативно сприяти нам у роботі з боржниками, навіть «вічними». Її піклуваннями багатенько книг, здавалось би втрачених назавжди, повернулось до бібліотеки. Бувало й таке, що Інна Петрівна мирила читачів із бібліотекарями і

взагалі спонукала до взаєморозуміння і плідної співпраці.

А ще вона була близьким і чуйним другом нашим, переймалась нашими родинними клопотами і справами. Завжди була на нашому боці. Коли ми взялися до перевірки фонду і старались зробити її якомога швидше (а тривала вона майже два роки), склалася тяжка ситуація з виплатою зарплати. Виплачували її нерегулярно, мізерними сумами. Інколи не було грошей і на дорогу до роботи. І знову саме Інна Петрівна прийшла нам на допомогу. За її ініціативою на вченій раді Інституту української мови було прийнято рішення виплачувати зарплату бібліотекарям вчасно і в повному обсязі.

Якось уміла Інна Петрівна розвіяти сум, підняти настрій, підтримати в недобру годину. У неї самої була купа проблем, але вона їх терпляче і навіть з гумором долала і, несучи світло надії, ішла по життю.

Як вона трудилась на своєму клаптику землі десь аж під Фастовом! Копала, садила, поливала, збирала урожай. Готувала смачні заготовки, залюбки пригощала ними і ділилась рецептами. Веселилася з того, що б сказали зарубіжні колеги, якби побачили, як вона, начепивши ярмо на свою шию, тягне борону на своєму городі.

Усе вона робила любовно, сумлінно, бездоганно, з притаманною їй закоханістю в життя. Вона всіх обдаровувала і підносила дивом своєї присутності.

НАУКОВІ ПРАЦІ І. П. ЧЕПІГИ

1962

Твори І. Галятовського польською мовою // Тези доповідей V міжвузівської республіканської славістичної конференції 25–30 вересня 1962 р. – Ужгород, 1962. – С.160–162.

1963

Оповідальні елементи збірників І. Галятовського «Небо новое» і «Скарбница потребная» // II наукова конференція аспірантів. Тези доповідей. – К., 1963, с. 59–60.

Іоанникій Галятовський – проти турецько-татарської агресії // Рад. літературознавство. – 1963. – № 2. – С.112–118.

«Skarb rochwały» – маловідомий твір Іоанникія Галятовського польською мовою // Питання історії та культури слов'ян. Ч.2. – К.: Вид-во КДУ, 1963. – С.49–55.

1964

До питань аналізу «Ключа» Іоанникія Галятовського. // Збірник наукових праць аспірантів. Серія історико-філологічна. Вып. 13. – К., 1964.

1965

Творчество Иоанникия Галятовского, украинского писателя второй половины XVII в. Автореф. дис. ... канд. филолог. наук. – К., 1965. – 12 с.

1966

Висвітлення діяльності визначних людей у нарисах з історії міст і сіл Української РСР // Український історичний журнал. – 1966. – № 9. – С. 114–118 (співавт. Макаренко Г. К.).

1967

Новий топонімічний збірник [Реферат 1-го випуску «Топонимика». М.,1967] // Повідомлення Української ономастичної комісії. – 1967. – Вип. 4. – С.51–52.

Топонімічні відомості в Історії міст і сіл Української РСР // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 105–108.

1968

Антикатолицькі трактати І. Галятовського (До питання про полемічно-публіцистичну літературу другої половини XVII – початку XVIII ст.) // Рад. літературознавство. – 1968. – № 9. – С. 26–34.

Нові утворення в топонімії України // Повідомлення Української ономастичної комісії. – Вип. VI. – К., 1968. – С. 31–38.

1969

Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР (Огляд, опис, публікації) / Склав М. В. Геппенер за участю М. П. Візира та Й. В. Шубинського. – К., 1969. – 152 с., 22 табл. (М. В. Геппенером видання підготовле-

но російською мовою, переклад із російської українською мовою здійснила І. П. Чепіга).

1970

Прозвєдєния Иоанникия Галятѡвскаго на польскомъ языкѣ // Труды отдела древнерусской литературы. – 1970. – Т. 25. – С. 321–324.

1971

Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповісті посполиті / Підготовка тексту І. П. Чепіги; вступна стаття В. П. Колосової та І. П. Чепіги; історико-літературний коментар В. П. Колосової. – К.: Наукова думка, 1971. – 391 с.

1974

Цим словам – сотні років // Рідне слово. – 1974. – № 8. – С. 98–103.

1978

Ювілей словника [Симпозіум у Запоріжжі 13–14 жовтня 1977 р., присвячений 350-річчю «Лексикона славенороського Памви Беринди»] // Українська мова і література в школі. – 1978. – № 3. – С. 96 (співавт. Німчук В. В.).

1979

Возз'єднання України з Росією і розвиток української літературної мови // Мовознавство. – 1979. – № 1. – С. 3–12 (співавт. Білодід І. К.).

Глоси Пересопницького Євангелія і питання нормування староукраїнської літературної мови XVI ст. // Питання східнослов'янської лексикографії XI–XVI ст. – К., 1979. – С. 64–68.

1980

[Рецензія на:] Мелетій Смотрицький. Граматика. Підгот. факсим. вид. та досл. пам'ятки В. В. Німчука // Мовознавство. – 1980. – №1. – С. 84–86.

Розвиток національних мов у соціалістичному суспільстві // Мова і процеси суспільного розвитку. – К., 1980. – С. 91–105.

1882

Вчення М. Смотрицького про просодію орфографічну // Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст. Матеріали симпозіуму, присвяченого 360-річчю з часу виходу в світ найвизначнішої слов'янської «Граматики» М. Смотрицького і 400 років з дня народження її автора. – К., 1982. – С. 130–132.

Будівельна лексика староукраїнської мови (загальні питання, будівельні матеріали, первинна обробка дерева, знаряддя праці) // Мовознавство. – 1982. – № 2. – С. 51–61.

1983

Виробнича лексика // Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 218–234.

Лексика і фразеологія XVI–XVIII ст. // Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 280–285.

Розширення виробничої лексики // Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 422–461.

Киево-Могилянській академії – 350 // Рад. літературознавство. – 1983. – № 1. – С. 79–80.

Київській академії 350 років // Українська мова і література в школі. – 1983. – № 1. – С. 79–80.

1984

Глоссирование как форма лексикографической работы староукраинских книжников второй половины XVII в. // Международный симпозиум по проблемам этимологии, исторической лексикологии и лексикографии: Тезисы докладов. – М., 1984. – С. 100–101.

Староукраїнська реміснична лексика (пов'язана з виробництвом продуктів харчування) // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 40–46.

1985

Іоанікій Галятовський. Ключ розуміння / Підготувала до видання І.П.Чепіга. – К.: Наукова думка, 1985. – 445 с.

Учення О.О.Потебні і деякі питання історії української літературної мови // Творча спадщина О.О.Потебні й сучасні філологічні науки (До 150-річчя з дня народження О.О.Потебні). – Харків, 1985. – С. 61–62.

1986

З історії староукраїнської лексики на позначення гідроспоруд // Мовознавство. – 1986. – № 3. – С. 44–50.

1988

Глоссування як форма лексикографічної роботи в творах Іоанікія Галятовського // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 70–75.

Иноязычные заимствования в лексике староукраинского языка XVI–XVII веков (на материале печатной терминологии) // Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии восточнославянских языков: Тезисы докладов 2-й Всесоюзной конференции (Днепропетровск, 12–14 октября 1988 г.). Ч.1. – Днепропетровск, 1988. – С. 119–120.

Передмови і післямови до українських стародруків як джерело вивчення історії літературної мови // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 16–25.

1989

Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI – першої половини XVII ст. // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1989. – 283 с. – С. 79–93.

Жанри і стилі в історії української літературної мови / В. В. Німчук, В. М. Русанівський, І. П. Чепіга та ін. – К.: Наукова думка, 1989. – 288 С. – 79–93

Ораторське мистецтво на Україні в XVI–XVII ст. // Українська мова і література в школі. – 1989. – № 10. – С. 64–68.

Факсиміле древнього рукопису // Друг читача. – 1989. – 16 березня.

[Хроніка] // Мовознавство. – 1989. – № 2. – С. 79–80.

Унікальний пам'ятник українського мови – Пересопницьке Євангеліє // Рукописні фонди ЦНБ ім. В. І. Вернадського. – К., 1989. – С. 64–78.

1990

Пересопницьке Євангеліє // Наука і культура. Україна. Щорічник АН УРСР. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 190–195.

Євангеліє // Українська літературна енциклопедія. – 1990. – Т. 2. – С. 176–177 (у співавторстві з Кречотнем В. І.).

1992

Народнорозмовні елементи в мові українських ділових текстів XVI – першої половини ХУІІ ст. // Мовознавство. – 1992. – № 6. – С. 3–11.

Національна святиня // Київська старовина. – 1992. – № 4. – С. 6–12.

Перекладні конфесійні пам'ятки XVI ст. – джерела вивчення історії української лексики // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1992. – С. 3–7.

І. І. Огієнко про українські переклади Євангельських текстів XVI ст. // Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження: Тези доп. наук.-теоретич. конф. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 116–118.

Нове в українській історичній лексикології // Рец. на книгу: Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – 238 с. – Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 72–73.

1993

Актові тексти як об'єкт лінгвістичного дослідження та видання // Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст.: Тези доп. наук.-практ. конф. 4–6 травня 1993 року. – К.; Слов'янськ, 1993. – С. 45–51.

Мова медичного трактату другої половини XVII ст. (Публікація тексту) // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 38–44.

1994

Перекладні конфесійні пам'ятки XVI ст. – джерело вивчення історії української лексики // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 3–7.

Пересопницьке Євангеліє як джерело історичної фонетики української мови // Проблеми сучасної ареалогії. – К., 1994. – С. 82–88.

1995

Взаємодія української та церковнослов'янської мов у XVI ст. (на матеріалі євангельських перекладів) // Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. – Львів, 1995. – Т. 229. – С. 277–288.

Деякі графіко-орфографічні особливості другого південнослов'янського впливу в Пересопницькому Євангелії // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. – К., 1995. – С. 245–249.

Учительні євангелія як жанр ораторсько-проповідницького письменства в Україні // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 39–46.

Негалецького Євангеліє // Українська літературна енциклопедія. – Т. 3. – К., 1995. – С. 474.

1996

Початки барокового проповідництва в українському письменстві // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 25–30.

Твори Іоанікія Галатовського як джерело «Історичного словника української мови» Євгена Тимченка // Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць. – Львів, 1996. – Вип. 3. – С. 28–35.

Присяга на Євангелії // Укр. народ. енци. – Львів: Червона калина, 1996. – С. 91–93.

1997

Пересопницьке Євангеліє і морфологічний стандарт української мови (на матеріалі іменника) // Український діалектологічний збірник. – К., 1997. – Кн. 3. – С. 231–237.

Пересопницьке Євангеліє. Історія відкриття пам'ятки // Бібліотечний вісник. – 1997. – № 1. – С. 38–40.

1999

Житецький про Пересопницьке Євангеліє // Східні слов'яни. Мова. Історія. Культура. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 73–80.

2000

Діакритичні знаки // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000. – С. 134.

Києво-руські літописні традиції та українське літописання другої половини XVI – XVIII ст. // Наукові праці НБУ ім. В.І.Вернадського. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 61–71.

Німчук Василь Васильович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000. – С. 380–381.

Пересопницьке Євангеліє // Українська література в портретах і довідниках. Давня література XIX ст.: Довідник. – К., 2000. – С. 239–240.

Пересопницьке Євангеліє // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000. – С. 433–434.

Поетика // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000. – С. 462.

Риторика // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000. – С. 511–512.

Титло (~) // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000. – С. 634.

Слово про Левка Полюгу // Лев Полюга. Біобібліографічний покажчик. – Львів, 2000. – С. 8 – 13 (співавтор. В. В. Німчук).

2001

Галятовський, чернече ім'я Йоаникій // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII: Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С. 165–167 (у співавторстві з В. Горобцем).

Деякі синтаксичні явища в мові Пересопницького Євангелія // Українська мова. – 2001. – № 1. – С. 31–34.

Нетлінний скарб // Українське слово. – 2001. – 6–12 вересня. – С. 11.

Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерованний текст. Словопоказчик: Видання підготувала І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко. – К., 2001. – 703 с.: 24 вкл. (48 іл.)

І.П.Чепіга підготувала:

Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови. – С. 13 – 54.

Бібліографія праць про Пересопницьке Євангеліє. – С. 105 – 111.

Транслітерований текст. – С. 114 – 404.

Словопоказчик. – С. 405 – 697.

2002

Співвідношення літературно-писемного й народнорозмовного джерел у перших драматичних текстах (кінець XVI – XVII ст.) // Українська мова. – 2002. – № 3. – С. 23–38.

Становлення друкарської термінології в українській мові (друга пол. XVI – перша пол. XVII ст.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 12. – С. 275–278.

2003

Словесно-художні образи як основа перших українських творів книжної поезії // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2003. – № 10. – С. 125–140.

Українська мова XVI–XVII ст. в оцінці зарубіжних діячів // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип. 13. – С. 331–335.

Пересопницьке Євангеліє. Історія відкриття пам'ятки // Шкільна бібліотека. – 2003. – № 2. – С. 186–188.

2004

Діакритичні знаки // Українська мова: Енциклопедія. 2-ге вид. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 145.

Німчук Василь Васильович // Українська мова: Енциклопедія. 2-ге вид. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2004. – С. 413.

Пересопницьке Євангеліє // Українська мова: Енциклопедія. 2-ге вид. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2004. – С. 470.

Поетика // Українська мова: Енциклопедія. 2-ге вид. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2004. – С. 499.

Риторика // Українська мова: Енциклопедія. 2-ге вид. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2004. – С. 550–551.

Титло (~) // Українська мова: Енциклопедія. 2-ге вид. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2004. – С. 687.

2005

Історія української мови // Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України. 1930–2005: Матеріали до історії. – К.: Довіра, 2005. – С. 188–201 (у співавторстві з В.В.Німчуком).

Лексика полтавських актів XVII – першої пол. XVIII ст. // Слово і доля: Збірник на пошану Уляни Єдлінської. – Львів, 2005. – С. 59–64.

Особливості ділових пам'яток XVII–XVIII ст. Лівобережжя // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 313–316.

2006

Мовний світогляд українських книжників XVI–XVII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2006. – Вип. 15. – С. 267–271.

Витоки Пересопницького дива: Дві яскраві дати української національної святині // Літературна Україна. 31 серпня 2006 року. – № 33 (5171). – С. 1–4.

Дві яскраві дати української національної святині // Українська мова. – 2006. – № 4. – С. 3–8.

2007

Діакритичні знаки // Українська мова: Енциклопедія. 3-тє вид. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2007. – С. 150.

Найдавніша українська збірка прислів'їв та приказок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2007. – Вип. 16. – С. 337–340.

Німчук Василь Васильович // Українська мова: Енциклопедія. 3-тє вид. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2007. – С. 431–432.

Пересопницьке Євангеліє // Українська мова: Енциклопедія. 3-тє вид. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2007. – С. 490–491.

Поетика // Українська мова: Енциклопедія. 3-тє вид. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2007. – С. 520–521.

Риторика // Українська мова: Енциклопедія. 3-тє вид. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2007. – С. 572–573.

Титло (~) // Українська мова: Енциклопедія. 3-тє вид. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2007. – С. 712.

До відтворення в українських давніх текстах звука [й] та звукосполучки [йі] // Українська мова. – 2007. – №2. – С. 20–25.

2011

Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик: Видання підготувала І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко. – Вид. друге, доповнене. – К., 2011. – 748 с.

І.П.Чепіга підготувала:

Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови. – С.13 – 54.

Бібліографія праць про Пересопницьке Євангеліє. – С. 105 –112.

Транслітерований текст. – С. 115 – 404.

Словопоказчик. – С. 405 – 697.

Відповідальний редактор

Стиль ділових документів XIV ст. (Структура тексту). – К.: Наукова думка, 1979. – 268 с.

Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. – К.: Наукова думка, 1980. – 303 с.

Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид.: О.М.Маштабей, В.Г.Самійленко, Б.А.Шарпило. – К.: Наукова думка, 1986. – 222 с.: іл.

Українська література XI–XVIII ст.: Хрестоматія з коментарями / Упорядн.: Є.А.Карпіловська, Л.О.Тарновецька. – Чернівці: Прут, 1997. – 368 с.: іл.

Член редколегії

Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – 743 с.

І.К.Білодід. Вибрані праці в 3-х т. Т.1. – К.: Наукова думка, 1986. – 446 с.

І.К.Білодід. Вибрані праці в 3-х т. Т.2. – К.: Наукова думка, 1986. – 366 с.

І.К.Білодід. Вибрані праці в 3-х т. Т.3. – К.: Наукова думка, 1986. – 411 с.

Християнство і українська мова: Матеріали наукової конференції (Київ, 5–6 жовтня 2000 р.) – Львів: Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – 515 с.

Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 12. 3. – Львів, 2005. – 246 с.

Видавничі рецензії

1976

Мишанич О.В. Григорій Сковорода: усна народна творчість. – К.: Наукова думка, 1976. – 152 с.

Русский язык – язык межнационального общения и единения народов СССР. – К.: Наукова думка, 1976. – 253 с.

1977

Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко // Мовознавство. – 1977. – № 5. – С. 95.

1980

Мелетій Смотрицький. Граматика / Підгот. факсимільного видання та дослідження пам'ятки В.В.Німчука. – К.: Наукова думка, 1979 // Мовознавство. – 1980. – № 1. – С. 84–86.

1981

Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1981. – 264 с.

1985

Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. – К.: Наукова думка, 1985. – 223 с.

1986

Вишеський І. Твори. – К.: Дніпро, 1986. – 247 с.

Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1986. – 163 с.

Лингвистические проблемы автоматизации редакционно-издательских процессов. – К.: Наукова думка, 1986. – 230 с.

1987

Українська діалектна лексика: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1987. – 268 с.

1992

Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – 238 с.

1996

Говірки Чорнобильської зони: Тексти / Упоряд.: Гриценко П.Ю. та ін. – К.: Довіра, 1996. – 358 с.

1998

Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 1998. – Вип. 5. – 26, 46 ум. друк. арк.

1999

Ономастика Полісся / Відп.ред. І.М.Железняк. – К.,1999. – 234 с.
Професор Степан Пилипович Бевзенко / Упоряд. П.Ю.Гриценко. – К.,1999 // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 74.

2000

Лев Полюга: Бібліографічний покажчик. – Львів, 2000. – 88 с.

2002

Linguistica slavica: Ювілейний збірник на пошану Ірини Михайлівни Железняк. – К.: Кий, 2002. – 200 с.

Німчук В.В. Проблеми українського правопису XX–XXI ст. / НАН України. Інститут української мови. – К., 2002. – 116 с.

2003

Гнатенко Л. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. З фондів Інституту рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського: Каталог. – К., 2003. – 25, 44 друк.арк.

Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 2003. – Вип. 10. – 255 с.

2004

Костич Л.М. Історія суфіксальної деривації якісних прикметників української мови: Монографія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – 228 с.

2005

Актуальні питання антропоніміки: Збірник матеріалів наукових читань пам'яті Юліана Костянтиновича Редька / Відп. ред. І.В.Єфименко. – К., 2005. – 272 с.

2006

Нове поповнення серії «Пам'ятки української мови»: «Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік; 1635 рік» / Підгот. до видання В.М. Мойсієнко; відп. ред. В.В. Німчук. – Житомир, 2004 // Українська мова. – 2006. – № 1. – С. 113–117.

Миرونюк О.М. Історія українського мовного етикету. Звертання. – К.: Логос, 2006. – 168 с.

Студії з ономастики та етимології. 2006 / Відп. ред. О.П.Карпенко. – К., 2006. – 260 с.

2008

Бідношия Ю.І., Дика Л.В. Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови. – Київ: Інститут української мови НАНУ, 2008. – 480 с.: іл.

Неопубліковані праці

Акти (протоколи) Полтавського міського уряду к. XVII – поч. XVIII ст. (Зберіг. в Інституті рукописів НАН України. Ш. 55 257 (Лаз. 39₁). Метаграфування тексту, іменний покажчик.

Про І. П. Чепігу

[Гриценко П. Ю.] Чепіга Інна Петрівна // Українська мова: Енциклопедія. – 2-е вид. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2004. – С. 790.

[Гриценко П. Ю.] Чепіга Інна Петрівна // Українська мова: Енциклопедія. – 3-е вид. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2007. – С. 822.

[Гриценко П. Ю.] Чепіга Інна Петрівна (30.05.1933 – 16.03.2007) // Мовознавство. – 2007. – №2. – С. 95–96.

[Гриценко П. Ю.] Чепіга Інна Петрівна // Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України 1930–2005: Матеріали до історії. – К., Довіра, 2005. – С. 537.

Німчук В. В. Даценко І. Б. Інна Петрівна Чепіга [некролог] // Українська мова. – 2007. – № 3. – С. 110–113.

Рецензії на праці І. П. Чепіги

[Пересопницьке Євангеліє (1556–1561). – К., 2001. – 703 с.: 24 вкл. (48 іл.)]:

Туровська Л. Головна книга України // Слово Просвіти. – 2003. – 1–7 січня. – С. 10.

Туровська Л. Мова «Пересопницького Євангелія» // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 34. – 21 лютого. – С. 8.

Дубровіна Л. 2001 рік: перше академічне видання Пересопницького Євангелія XVI ст. // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 6. – С. 40–43.

Полюга Л. Євангеліє (1556–1561 рр.). Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. / За наук. ред. В. В. Німчука. – К. 2001. – 700 с. // Українська мова. – 2002. – № 3. – С. 111–114.

Упорядкували:

Тетяна Андрєєва, Ірина Бруско, Людмила Гнатенко (Київ)

СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕКСТУ СЕРЕДНЬОШРИФТОВОГО ЄВАНГЕЛІЯ

Досліджуючи пам'ятки писемності, мовознавці традиційно присвячують більше уваги фонетичним та морфологічним особливостям давніх текстів. Синтаксична структура мови пам'яток переважно залишається за межами поля зору дослідників.

Навіть якщо синтаксичні риси давніх текстів і стають об'єктом вивчення, все ж, за словами Ф. Філіна, увага лінгвістів зосереджена на тому, щоб описувати синтаксичні конструкції, різні засоби вираження синтаксичних категорій, однак мовознавці не ставлять за мету з'ясувати, чи однаково на різних територіях в різні історичні періоди реалізовувались ці конструкції. Навіть у порівняльно-історичних студіях з історичного синтаксису східнослов'янських мов відомості про локальні синтаксичні явища і їх ареали досить незначні [Филин 1972: 474]. Дослідник наголошує на потребі порівняльного вивчення специфіки синтаксису писемних пам'яток різних історичних періодів із різних територій [Там само: 476]. Подібну тенденцію помічає О. Царук: «Синтаксичні конструкції взагалі виключаються з порівняльно-історичного аналізу в тому розумінні, як його об'єктом бувають лексичні одиниці чи граматичні форми» [Царук 1998: 268].

Дослідження мовних особливостей різних рівнів анонімного середньошрифтового Євангелія (далі – СЄ) [Багнюк 2007, 2008 та ін.] дає підстави засумніватися у висновках російського книгознавця Є. Немировського про те, що анонімний стародрук є пам'яткою російської мови [Немировський 1964: 81, 161 та ін.].

Синтаксичні риси канонічного тексту цього Євангелія досі не були об'єктом вивчення мовознавців. У цій статті розглянемо окремі з них.

Прийменник *до* в СЄ вживається в традиційній для української мови конструкції зі значенням межі руху – *до* + *родовий відмінок іменника (займенника, прикметника)*: *до іванна* (41), *до нбѣъ* (42), *до днешнаго днѣ* (42), *ѿ послѣднихъ до первыхъ* (73), *до двора* (101), *до сегодне* (103 зв.), *до небесъ* (227), *до верха* (294 зв.) та ін. [Пор.: Чепіга 2001: 32–33]. Звернімо увагу на те, що конструкція *до* + *родовий відмінок* зі значенням обставини місця є передусім характерною для обширу, охопленого сучасними південно-західними говорами (*ду Л'вова*, *ду л'са* – у наддністрянських, *до клун'ї*, *до хати* – у південноволинських, карпатських), натомість у південно-східних українських говорах переважають конструкції *у* (*в*) + *знахідний відмінок (пустила ў хату)* [Бевзенко 1980: 158; АУМ II, к.266].

Як відомо, в українській мові конструкція *до* + *родовий відмінок* на означення локальної межі, до якої спрямована дія, «дуже розширилась у зв'язку з тим, що вона поступово перебрала на себе усі функції давньої конструкції *къ* + *давальний відмінок*» [ГУМ 1983: 174; пор. також: Чепіга 2001: 32].

Тому й не дивно, що конструкція **къ + давальний відмінок іменника (займенника)** представлена в пам'ятці порівняно меншою кількістю прикладів: **прїйдѣте ко мнѣ** (42 зв.), **къ морю** (120), **прилѣпитса к женѣ своен** (149) та ін. Однак урахуймо те, що частина південно-західних говорів української мови – найбільшою мірою карпатські та північна частина поліських, зрідка наддністрянські – до сьогодні зберігає конструкції давального відмінка із прийменником *к* та його фонетичними варіантами *ід, ид, т, ку, ко* та ін. [Жилко 1958: 124, 136; Бевзенко 1980: 159; ІУМ 1978: 425].

У тексті СЄ конструкція *за + іменник (займенник) у формі орудного відмінка однини* конкурує із конструкцією *по + іменник (займенник) у формі місцевого відмінка: иди за мною* та *иди по мнѣ* (196 зв.). О. Царук зараховує приклади використання прийменника *по* з іменником (займенником) у конструкціях, які вживаються при вказуванні на предмет, особу, що є метою дії, руху, до числа «найдавніших маркуючих ознак українського синтаксису», зазначаючи, що «російська, а також ареально найближчі до української західні слов'янські мови для вираження об'єктивних відношень використовують синтаксичні моделі з прийменником *за*» [Царук 1998: 274].

У досліджуваному Євангелії виявлено низку *безприйменникових конструкцій*: **прикоснѣса рѣцѣ** (30 зв.), **прикоснѣса ризѣ Его** (34), **припаде рѣка храмнѣ тон** (208 зв.) та ін. Відомо, що в українській мові замість безприйменникової конструкції *дієслово з давальним відмінком іменника (займенника)* розвинулося прийменникове сполучення *до + родовий відмінок*. Однак, як виявив І. Слинько, в пам'ятках української мови конструкції дієслово (найбільшою мірою стосується дієслів із значенням зорового або слухового сприймання, дотику із префіксом *при-*) + іменник у формі давального відмінка без прийменника) більш представлені, до того ж, уживання їх послідовно простежується до XVIII ст.: **присмотри жъ ся** (...) **канонови** (Палінодія З. Копистенського), **прикасайся горам** (Проповіді Дмитра Туптала), **странѣ прилѣпляся** (Літопис Граб'янки) [Слинько 1973: 146–147].

Факти вживання вказаної конструкції у пам'ятках української мови, при тому, неканонічних, можуть свідчити про її живомовний характер. Так, у південно-західних говорах, стверджує Ф. Жилко, «окремі дієслова (брати, взяти, боліти та ін.) мають безприйменникове керування з давальним відмінком об'єкта (додатка) на відміну від прийменникового керування (*прийменник + родовий відмінок*) більшості говорів української мови» [Жилко 1955: 103; Бевзенко 1980: 160].

Значною кількістю прикладів у канонічному тексті СЄ представлений *давальний самотійний (Dativus Absolutus)* зі значенням підрядного речення часу: **и преходѣцѣ ѿ тѣдоу ісѣви** (34 зв.), **еще же емѣ глюціюу** (63), **И пришедшоу емѣ въ црѣковь** (77 зв.), **И излѣзшоу емѣ ис корабля** (128), **часѣ многѣ бывшѣ** (135), **И вшедшѣ емѣ в двѣмѣ** (146), **и исходѣцѣ емоу ѿ црѣкве** (161), **заходѣцѣ же слнцѣ** (199 зв.) та ін. Як стверджують дослідники, у пам'ятках української мови давальний самотійний трапляється спорадично. При тому окремі мовознавці вважають, що його вживання є даниною книжній традиції (Ф. Міклошич, Л. Булахов-

ський та ін.), інші – переконані у живомовній основі цієї конструкції. Попри свій штучний характер, ця конструкція впродовж XVI–XVII ст. є характерною для релігійних текстів (як-от Пересопницьке Євангеліє, Пересторога) [Безпалько 1960: 69].

Для вираження присвійності в українській мові вживалися присвійні прикметники. Окрім того, могли використовуватися конструкції з *родовим належністю та давальним належністю* [Слинько 1973: 71].

Конструкції із родовим належністю у пам'ятці представлені мінімально: **господинъ храмини** (238 зв.) та ін. Натомість аналізована пам'ятка засвідчує численні факти вживання форм давального відмінка іменника зі значенням відношення (до іншого іменника). Окремі дослідники використовують на позначення такого типу синтаксичних конструкцій термін *давальний належності*, зараховуючи її до присвійних конструкцій поряд із родовим належністю [Слинько 1973: 92 і далі]. У науковій літературі функціонують також терміни *давальний означальний* (О. Мельничук) та *давальний відношення* (О. Безпалько). Можна припустити, що конструкції з давальним належності були в живому мовленні друкаря СЄ, оскільки у пам'ятці фіксуємо чималу їх кількість: **Ѡ конца земли до конца нѣѠ** (163 зв.), **кназь сонмищоу бѣ** (218), **молитеса господиноу жатвѣ** (35 зв., 225 зв.), **свѣтильникъ тѣлоу** (233), **лице нѣоу и земли** (240 зв.) та ін. В історичних працях це явище однобічно пояснюють впливом старослов'янських джерел. Однак факт послідовного вживання цієї конструкції в українських писемних пам'ятках не лише XV–XVI ст., але й у XVII–XVIII ст. (актових книгах, літописах) [Слинько 1973: 95] дозволяє стверджувати, що вона не була чужою для тогочасного живого мовлення. Попри те, що вживання давального належності сучасній українській літературній мові не властиве (його замінив родовий відмінок), у південно-західних говорах цю конструкцію досі збережено [Бевзенко 1955: 213; Слинько 1973: 96].

Отже, аналізований текст виявляє низку конструкцій із непохідними прийменниками, які із різною мірою послідовності вживалися в пам'ятках української мови XIV–XVII ст. Аналогічні конструкції функціонують і в сучасній українській мові, окремі з них збереглися тільки в говорах.

ЛІТЕРАТУРА

АУМ II – Атлас української мови: У 3 т. – Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / Ред.: Я. Закревська. – К.: Наукова думка, 1988. – 520 с.

Багнюк 2007 – Багнюк Н. Мова безвихідного середньошрифтового Євангелія (особливості фонетичної системи пам'ятки) // Українська історична та діалектна лексика. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 5. – С. 443–451.

Багнюк 2008 – Багнюк Н. Риси живої української мови у церковнослов'янському тексті анонімного середньошрифтового Євангелія // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі [До 100-річчя професора Ф. Т. Жилка]. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 28–30.

Бевзенко 1955 – Бевзенко С. П. До характеристики синтаксичних особливостей українських діалектів // Наукові записки Ужгородського університету. – Ужгород, 1955. – Т. I. – Вип. 4.

Бевзенко 1980 – Бевзенко С. П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – 246 с.

Безпалько 1960 – Безпалько О. П. Нариси з історичного синтаксису української мови. – К.: Радянська школа, 1960. – 236 с.

Жилко 1955 – Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. – К.: Радянська школа, 1955. – 215 с.

Жилко 1958 – Жилко Ф. Т. Говори української мови. – К.: Радянська школа, 1958. – 171 с.

ГУМ 1978 – Історія української мови. Морфологія / Ред. колегія: В. В. Німчук (відп. ред.), А. П. Грищенко та ін. – К.: Наукова думка, 1978. – 539 с.

ГУМ 1983 – Історія української мови. Синтаксис / Ред. колегія: А. П. Грищенко (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – 503 с.

Немировский 1964 – Немировский Е. Л. Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Федоров. – М.: Книга, 1964. – 404 с. с илл.

Слинько 1973 – Слинько І. І. Історичний синтаксис української мови. – К.: Вища школа, 1973. – 216 с.

Филин 1972 – Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк. – Ленинград: Наука, 1972. – 655 с.

Царук 1998 – Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – 322 с.

Чепіга 2001 – Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик [Видання підготували: І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко]. – К., 2001. – С. 13–54.

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПЕРЕХОДУ [o], [e] > [i] В РУКОПИСНИХ АПОКРИФІЧНИХ ЗБІРНИКАХ XVII – XVIII ст.

Дослідження історії української мови не втрачають своєї актуальності, оскільки в останні десятиліття науковці переглядають думки щодо шляхів розвитку української мови. Важливим джерелом таких досліджень є староукраїнські пам'ятки XVII–XVIII ст., зокрема рукописні збірники апокрифічних творів.

Апокрифи цікавили учених передусім із літературознавчого погляду і як об'єкти фольклористичних студій (праці Ф. Буслаєва, М. Тихонравова, І. Срезневського, Г. Булашева, І. Франка, В. Гнатюка, Ю. Яворського, Я. Гординського, М. Грицяя та ін.). Проте пам'ятки XVII–XVIII ст. є надзвичайно важливими в аспекті вивчення складних процесів становлення і розвитку української літературної мови, адже в цей період відбувався перехід староукраїнської літературно-писемної мови на народну основу. Крім того, саме у творах релігійного характеру, призначених для широкого кола читачів, розпочиналося свідоме порушення традиційних норм церковнослов'янської мови. Зазнала істотних змін насамперед її звукова система, що було зумовлено потребою зробити ці твори зрозумілими для народу. Тому мова аналізованих пам'яток заслуговує на особливу увагу.

Окремі фонетичні та граматичні особливості апокрифічних збірників буковинського походження були розглянуті в публікаціях С. Перепелиці [Перепелиця 2001], М. Станівського [Станівський 1958] (див. також наші праці [Бичкова 2005; Бичкова 2008]), проте ґрунтовного мовознавчого дослідження цих пам'яток досі немає, хоча вони яскраво відображають процес формування української мови. Браком праць, присвячених системному аналізу західноукраїнських апокрифічних текстів, продиктована актуальність нашої роботи.

У статті ми аналізуємо специфіку реалізації в апокрифічних творах XVII–XVIII ст. однієї з найхарактерніших особливостей фонетичної системи української мови – перехід [o], [e] в [i]. Для дослідження обрано рукописні апокрифічні збірники з Буковини, Галичини й Закарпаття.

Компенсаційне подовження етимологічних [o], [e] перед складом зі зредукованими голосними у слабкій позиції найраніше почалося, очевидно, в галицько-волинському мовному ареалі, тобто там, де, вірогідно, найраніше стали занепадати слабкі зредуковані [Півторак 1988: 179].

З цього ареалу (а наш мовний матеріал дослідження має саме таке походження) назване явище поширилося на наддніпрянські та інші південноруські говори, що склали основу української мови та південно-західних говорів білоруської мови. Проте у живому народному мовленні південно-

руського діалектного ареалу подовжені голосні в новоутворених закритих складах протрималися недовго: східнослов'янському вокалізму опозиція довгі – короткі голосні не була властива, і подовжені голосні швидко почали зазнавати звуження й трансформації в короткі монофтонги, дифтонги та різноманітні проміжні звукові комбінації. Але домінуючою при цьому виявилась тенденція до звуження голосних [o], [e] в [i] [Півторак 1988: 179].

Староукраїнські писемні пам'ятки одиничними прикладами ще з XV ст. засвідчують секундарний [i] на місці етимологічних [o], [e] в новому закритому складі, після якого в наступному складі занепав [ь], але більше вже з XVI ст. написанням літер **и** (**і**) або **ѣ**.

В аналізованому матеріалі виявлена незначна кількість таких прикладів. Дослідження показало, що автори рукописних збірників, як правило, передавали голосний [i] в новому закритому складі написанням літери **ѣ**, напр.: **шѣсть** (IP(Ф) II: 161), **сѣмъ** (IP(Ф) IV: 258), **вѣли вѣвчарами** (Др II: 63), **сѣмъ... мечов** (Тс II: 134), **сѣм головъ** (Т II: 188) тощо. І лише зрідка засвідчуємо в зазначеній позиції графему **и**: **на тим мистѣ** (Кр II: 84). Натомість переважають написання, що не відбивають зміни давньої якості [o], [e] в новому закритому складі як результат подовження. Зазвичай, о, е зберігаються в коренях: а) іменників: **поклѣнъ** (IP(Ф) II: 136), **маютъ плод** (Тс II: 67), **род** (НДХVIII IV: 282), **концѣ** (Бр IV: 38), **в помочъ** (Тс II: 65), **вѣтров** (Тс II: 141), **жѣднихъ робот** (Др IV: 63), **рокъ** (У II: 333; С IV: 30), **вѣчер** (НДХVIII IV: 284); б) прикметників: **спокойного** (Тс II: 125); в) займенників: **свой** (IP(Ф) I: 138), **твой** (IP(Ф) I: 136); г) дієслів: **не могъ** (Тс II: 66); г) прислівників: **потом** (Т II: 15), **толко** (Т II: 69; Бр IV: 41) тощо. Погоджуємося з думкою Т. Видайчук про те, що традиційний правопис перешкоджав закріпленню в літературному вжитку тих фонетичних явищ, які мали живомовне походження [Видайчук 2007: 257].

Щодо префіксів, то тут секундарний [i] так само вживається досить рідко. Етимологічний [o] виступає у префіксі од-, напр.: **не вдмовили** (Др II: 60), **вдойшли** (Тс II: 328); зо-: **зозвав** (Тс II: 68), **не зогнал** (Т II: 16), **зоставил книги** (Т II: 13), **зобрав** (Тс II: 138), **зотхнѣвши** (Др II: 61), **зозвалъ** (IP: 23); по-: **позналъ** (IP: 23); под-, напр.: **за подписом** (Тс II: 317). І лише кілька прикладів із рукописних збірників буковинського та закарпатського походження засвідчують звукову зміну у префіксі зо-: **зійшол** (РБ I: 278), **зійшовъ** (У II: 332), **зійшовши там** (У II: 331).

Родовий відмінок множини іменників чоловічого роду в досліджуваних апокрифічних збірниках характеризується, як правило, флексією **-овъ**, яка вживається безвідносно до належності іменників до відповідних колишніх основ. Як зауважував І. Керницький, «ця флексія зовсім витіснила закінчення -ѣ-основи. Сприяло цьому те, що давні форми родового відмінка множини іменників з основою на -ѣ- збігалися з формами називного та знахідного однини і не мали, таким чином, характерних відмінкових закінчень. Флексія **-овъ** виявилася більш рельєфною, тому вже з найдавніших часів почала витісняти закінчення -ѣ-основ, а в XVI ст. цей процес уже можна вважати закінченим» [Керницький 1967: 56]. Наш матеріал підтверджує цю тезу.

Флексію **-овъ** відзначаємо у таких мовних фактах: **до... вороговъ** (Тс II: 223), **Ѡ вѣвчаровъ** (Др II: 63), **пановъ** (ІР: 23), **з давныхъ вѣковъ** (Тс II: 71), **рицеровъ** (ІР: 23), **десать ключовъ** (Бр IV: 18), **родичовъ** (УЛ II: 403), **до тыхъ свѣровъ** (Тс I: 160), **аγγελовъ** (Кр II: 82), **даровъ... не хотѣли** (РК II: 54), **за Ѡпѣщеніе грѣховъ** (РК II: 54), **кнко роковъ** (Тс II: 68), **народовъ** (Тс IV: 293), **сѣмъ острыхъ мечовъ** (Тс II: 134), **зѣбовъ** (Бр IV: 39) тощо. При цьому перехід [o] в [i] у закритому складі на письмі відображено досить рідко. У рукописі І. Яремецького-Білахевича фіксуємо кілька прикладів із флексією **-ѣв**: **до тихъ столпѣвъ** (РБ IV: 138), **з обоухъ вокѣвъ** (РБ IV: 142).

Закінчення **-ѣв** послідовно виступає в родовому відмінку множини іменника *отецъ*: **по смерти Ѡцевъ** (Т II: 14), **Бже Ѡцевъ нашихъ** (РК II: 54) і под.

На те, що книжна правописна традиція (зокрема у відображенні рефлексу етимологічних [o], [e]) була дуже сильною, вказує і той факт, що перехід [o], [e] > [i] засвідчується, за спостереженнями Н. Маліневської, дуже рідко навіть у текстах пісень, записаних латиницею (*po nim, miu*) [Маліневська 2000: 10]. Зауважимо, що укладачі рукописних збірок намагалися пристосувати латинську графіку до фонетичних особливостей української мови. Аналіз таких пам'яток дозволяє «послідовніше з'ясувати проблему співвідношення загальнономовного і діалектного компонентів української мови XVII – початку XVIII ст.» [Маліневська 2000: 7]. Кириличний правопис, за своїм характером етимологічний, часто не відбивав живомовних особливостей, приховував їх.

На перевагу написань з етимологічними [e], [o] вказував П. Житецький. Учений зазначав, що в закритих складах «було за правило відновлювати кореневі голосні [o], [e], а народне [i] замість [o], [e] траплялося дуже рідко» [Житецький 1941: 95].

Таке поширене в досліджених іншими вченими пам'ятках староукраїнської мови явище, як написання літер у та ю на місці [e] й [o] в новому закритому складі, в апокрифічних збірниках фіксуємо в словах: **царжвъ** (ПП III: 210), **цѣржвнѣ** (ПП III: 113), **вечѣръ** (СтС III: 82), **неприятелюв** (ПП III: 76), **вѣзніювъ** (ПП III: 79), **в нюй** (Тс III: 123), **оутюкъ** (ІР: 53), **звюлъ** (УЛ III: 152), **привюл** (УЛ III: 152; РК III: 87), **внюслъ** (ПП III: 202), **принюслъ** (РК III: 85); **покѣй** (Тс II: 222; ПП III: 81), **кѣнѣ** (НДХVIII IV: 290), **нѣс** (НДХVII IV: 398), **тоѣ напѣй** (ПП III: 78), **волѣвъ** (ПП III: 47), **черевикѣвъ** (ПП III: 81), **рѣвна** (НДХVIII IV: 291), **оу такѣм достаткѣ** (ПП III: 80), **стѣй** (РД IV: 221). До того ж подібні написання були поширені у більшості пам'яток XVII–XVIII ст. карпаторуського походження. Зокрема, на цю рису вказував І. Панькевич, напр.: **звѣнѣ**, **грѣхѣвъ**, **рокѣвъ** тощо [Панькевич 1942: 8–9]. Літеру ѣ на місці етимологічного [o] в закритому складі фіксує У. Добосевич в учительному євангелії середини XVII ст. Написання з ѣ засвідчені в коренях слів під наголосом та в ненаголошеній позиції, у префіксах та прийменниках, у ненаголошених суфіксах, у флексіях [Добосевич 2003: 53]. При цьому дослідниця зауважує, що поява звука [y] не залежить від наголошеної чи ненаголошеної позиції, що є особливістю південно-західного наріччя [Добосевич 2003: 53]. Ю. Шевельов зазначав, що літеру ѣ було вживано на письмі по всій Україні; «...написання (ѣ)у, нехай

реалізоване з різною мірою консеквентності, вторувало собі шлях у правописну практику; його присутність є особливо помітною в такій пам'ятці, як Памва Беринда 1627 (у «народнорозмовному» стовпчику цього словника, де цим нібито підкреслено відмінність від церковнослов'янських форм), а пізніше в провінційному діловодстві Гетьманщини» [Шевельов 2002: 761–762]. Отже, наведені нами приклади свідчать про те, що, незважаючи на всі намагання авторів дотримуватися книжно-традиційних норм правопису, живий струмінь народної мови пробивався і знаходив собі місце.

Досить часто голосний [i] фіксуємо у формах *килко*, *тилко*, напр.: **тилко** (ІР: 62; Др II: 63; Др II: 61; РД IV: 219), **тылко** (Тс II: 65; Тс I: 162; ПП III: 203; С IV: 26), **килко** (Тс II: 68), **килка** (НДХVII IV: 398), **по килкѣ** (УЛ III: 21). О. Потєбня зауважував, що утворення *тилко* и *скилко* «краще вважати не малоруськими (**тѣолько**), а запозиченими з польської (*tylko*, *skilko*)» [Свашенко 1965: 110]. Територіальне походження наших пам'яток могло б бути теж підтвердженням цієї тези.

Отже, подовжених [o], [e], що розвинулися з етимологічних [o], [e] на давньоруському ґрунті внаслідок занепаду зредукованих [ъ], [ь] у наступному складі, українська мова не зберегла. У всіх південно-східних та у переважній більшості південно-західних говорів голосні [o], [e] змінилися в [i]. Проте у староукраїнських пам'ятках з різних говіркових територій (у т. ч. й у досліджуваних збірниках) зазначене явище приховане церковнослов'янсько-книжними правописними традиціями, хоч окремі випадки вживання літер **и** (**і**), **ѣ**, **у**, **ю** уже вказують на їхнє руйнування.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Бр – Боршевицький рукопис XVIII ст. // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.

Др – Дрогобицький рукопис XVIII ст. // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.

ІР(Ф) – Іспаський рукопис XVIII ст. // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.

ІР – Іспаський рукопис XVIII ст. Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, відділ рукописів. – Ф.3, № 4720.

Кр – Керестурський рукопис XVIII ст. // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899.

НДХVII – Рукописний уривок XVII ст. бібліотеки Народного Дому // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.

НДХVIII – Рукопис XVIII ст. бібліотеки Народного Дому // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.

ПП – Перемиський Пролог XVII ст. // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.

РБ – Рукопис І.Яремецького-Білашевича XVIII ст. // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.1. – Львів, 1896; Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.

РД – Рукопис о. Івана Дашовського з Гадинковець XVIII ст. // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.4. – Львів, 1906.

РК – Рукопис Івана Кузикевича XVIII ст. // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899; Т.3. – Львів, 1902; Т.4. – Львів, 1906.

С – Сокольський рукопис XVIII ст. // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т.2. – Львів, 1899; Т.4. – Львів, 1906.

СтС – Рукопис Степана Самборини XVIII ст. // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 3. – Львів, 1902; Т. 4. – Львів, 1906.

Т – Рукопис Т. Поповича-Тухляньського XVIII ст. // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 1. – Львів, 1896; Т. 2. – Львів, 1899; Т. 4. – Львів, 1906.

Тс – Рукопис С. Теслевцьового XVII ст. // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 1. – Львів, 1896; Т. 2. – Львів, 1899; Т. 3. – Львів, 1902; Т. 4. – Львів, 1906.

У – Унгарський рукопис XVIII ст. // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 2. – Львів, 1899; Т. 3. – Львів, 1902; Т. 4. – Львів, 1906.

УЛ – Угроруський рукопис із с. Літманової XVIII ст. // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 2. – Львів, 1899; Т. 3. – Львів, 1902.

ЛІТЕРАТУРА

Бичкова 2005 – Бичкова Т. Південно-західні діалектні риси в апокрифах у контексті становлення української літературної мови // Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2005. – С. 39–48.

Бичкова 2008 – Бичкова Т. Депалаталізація приголосних у мові рукописних апокрифічних збірників XVII–XVIII ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. – Вип. 425: Романо-слов'янський дискурс. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 95–99.

Видайчук 2007 – Видайчук Т. Варіативність орфографічних та фонетичних норм староукраїнської мови другої половини XVI ст. // Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Мовознавство: Збірник наукових статей. – К., 2007. – Кн. 5. – С. 248–261.

Добосевич 2003 – Добосевич У. Українська мова в учительному Євангелії середини XVII ст. // Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 45–63.

Житецький 1941 – Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. З додатком словника книжної української мови за рукописом XVII в. – Львів: Укрвидав, 1941. – 204 с.

Керницький 1967 – Керницький І. М. Система словозміни в українській мові: на матеріалі пам'яток XVI ст. – К.: Наук. думка, 1967. – 288 с.

Маліневська 2000 – Маліневська Н. П. Фонетична система української мови XVII – початку XVIII ст. (за текстами пісень, записаних латиницею): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський нац. ун-т. – К., 2000. – 18 с.

Панькевич 1942 – Панькевич І. Уваги до вияснення процесу іквізму в українських південно-карпатських говорах. – Прага, 1942. – 18 с.

Перепелиця 2001 – Перепелиця С. Мова апокрифічного збірника XVIII століття з буковинського села Іспас // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 116. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 74–83.

Півторак 1988 – Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К.: Наук. думка, 1988. – 280 с.

Свашенко 1965 – Свашенко А. О. Фонетичні особливості мови актових книг Кролевецького міського уряду XVII–XVIII ст. у порівнянні з сучасними говорами (вокалізм) // Вісник Харківського ун-ту. Серія філол. – Харків: ХДУ, 1965. – Вип. 1. – С. 108–116.

Станівський 1958 – Станівський М. Ф. Спостереження над мовою буковинсько-молдавських пам'яток XIV–XVIII століття // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Чернівці, 1958. – С. 3–21.

Шевельов 2002 – Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – XII, 1054 с.

ЯВИЩА ДІАЛЕКТНОГО СИНТАКСИСУ, ЗУМОВЛЕНІ ЙОГО УСНОЮ ПРИРОДОЮ

Дослідження специфіки синтаксису усного мовлення у лінгвославистиці проводилося переважно на матеріалі літературних мов (П.С.Дудик [5], О.О.Лаптева [6], О.Мюллерова [10], Н.Ю.Шведова [9] та ін.). За даними діалектних текстів окремі синтаксично-стилістичні риси північномазовецької говірки села Щутово описала Н.Перчинська [11].

Аналіз матеріалу (як з літературних мов, так і з діалектів) показав, що в усному тексті можна спостерігати: 1) синтаксичні конструкції, які збігаються з конструкціями в писемних текстах; 2) синтаксичні конструкції, які є модифікаціями конструкцій писемних текстів; 3) синтаксичні конструкції, специфічні для усного тексту (ім, як правило, приділяється найбільше уваги); 4) уривки тексту, в певному сенсі неправильні або дефектні з погляду правил синтаксичної сполучуваності слів. На останні традиційно не звертають уваги, хоч саме вони є індикаторами процесу виникнення, продукування тексту і найбільш типові для реальної комунікації [пор.: 10: 134–135].

Великий за обсягом текстовий матеріал з говірки села Машеве Чорнобильського району (55,25 друк. арк., близько 320 тис. слів) [2, 3, 4] дозволяє зробити аргументовані висновки про синтаксичні явища, зумовлені усним характером діалектного мовлення.

Найважливішою особливістю усного мовлення є його непідготовленість; це породжує цілу низку його специфічних рис. На матеріалі текстів машівської говірки виявлено такі усномовні особливості синтаксису:

1. Велика кількість незакінчених синтаксичних конструкцій: [там буџ л'їс токі^и/ н'ев'елі^икі^и лі^ес буџ 'коло.../ ну бо'лото док в'елі^икі^иїе л'е'са н'е'те.../ н'е ві'мо'кайт'// йак о'то бум.../ во'да// док до з'емлі^и клоні'т'//]; [їе'на са'ма соб'ї^е ж'ї'ла/ ті'їх'ен'ко// до от 'баш'т'е/ 'пам'е'т' їе// і тр'еба ж'ї'т'// 'серце т'руді'ца^е// от/ н'е 'бачі'т' у'їе/ соз'на.../ док му'ї си'н/ а їе'їе ўнук/ 'кае/ «бабо/ їа оп'ерацейу зробл'у»//]; [а ў нас 'л'уді'ї н'е голо'далі'ї/ н'ех'ваткі^ї ж н'е було с продуктамі^ї/ но 'чї'м_то чї'м н'ер'ебу'ї.../ і ў'мерті^ї н'ї'х'то н'е ў'мер'//]; [тут с'разу ж_ч'ер'ез 'д'ето два ча'са/ і 'наші^ї вої'ска заїш'лі'ї іс по'во'з,кам'ї і 'ето// і йак'раз в 'ето ў'ремїа/ йак 'наші^ї вої'ска за'хо.../ пош'лі'ї дож'д'ї'ї/ роск'вас'ї'ло стр'аш'не//].

2. Самоперебиви і самовиправлення:

У текстах машівської говірки самоперебиви реалізуються:

а) без спеціальних лексичних засобів, лише за допомогою інтонації (слово, яким замінюється попереднє, у типових випадках має логічний наголос): [їа з'найу шо с'в'ек'руха ко'лі'їс'// с'е о'так/

сол'ом'і^и *ни'єн'і^у...* / *ж'і^утнейє* / о'так_о / іс кул'а ўж'є 'воз'м'є / о'бмо' лоч'єного / і но^а_шту'л пос'т'єл'є //; [с'йєз'д'і'ла ўж'є у *К'і^у...* / *у те / ў бол'н'і^уцу* із с'єстроу до чолов'ї'єка / побач'ї'ла побу'ла // і в'єрнулас'є^а с'уди¹ //; [с'є'стра йа^ого по'везла ў 'бол'н'і^уцу / там йо'го ўж'є *п'єр'є...* / *пом'ї'єн'ал'і^у* од'єжу //; [о'ц'є тво'їа *квор...* 'комната / о'ц'є тво'їа квор... 'єто... к'р'оват' / о'ц'є ўс'о // м'ї^и туди¹ до т'єб'є н'ї^ичого н'є 'майєм //;]

б) за допомогою спеціалізованих конструкцій (наприклад, *т'ї^у 'мо!*): [пр'ї'н'єс'є там к'раск'ї^и пу... пу'ч'ок *т'ї^у 'мо!* / 'запо'лу'ч'ї^и пу'ч'ок / а' бо к'раск'ї^и йє'к'є // і там куп'л'айє 'д'єшево / а тут п'родайє //; [то ўж'є ў йї'х на^о в'єч'єрн'ї'ци¹ їдут' / то'к с'є ўж'є ў тї'х пост'ол'ї'ках // 'каж'є о'ї! 'б'є'л'ї'є пост'ол'ї'к'ї^и / *т'ї^у 'те!* 'б'ї'є'л'ї'є о'ї'нуч'к'ї^и //; [нам у'ж'є 'дал'ї' / дв'ї'є_п'арї' 'т'оплого б'єл'а / г'ї'мнос'т'орку / кух'ваїку / ши'н'єл' / і // плашп'латку *т'ї^у 'мо!* моск'ї'н'рову_ш'н'ї' хо^алат //; [лу'с' // у'н б'єр'є ўп'ї'райєца ў 'д'єр'єво но'гам'ї' / *т'ї^у 'ти'м!* голо'вой / і 'задн'ї'м'ї^и но'гам'ї^и у'н с'ї'л'но б'їє //;]

в) за допомогою заперечної частки *н'є* у функції слова-речення: [ўж'є н'є'мци¹ у нас зр'об'ї'ли¹ к'луб_ / та'к у 'ц'ому к'лу... / *н'є!* / с'єл'ма'х / от / тор'гови¹ с'єл'ма'х / хо'роши¹ // так на 'баз'є 'ц'ого с'єл'ма'га отк'р'ї'л'ї^и ўж'є торго'ват' //; [там од'ї'н комон'д'ї'р хо'роши¹ ў нас_ буў / зопос'н'ї' / зо... / *н'є!* сп'єр'ва нам йо'когос' кодров'ї'ка пр'ї'слал'ї' / да'к та'к'ї^и ж_ // шч'є н'є було но х'ронт'ї' / н'є з'найє шо р'об'ї'т' // до'к го'н'айє стр'їє'войї' //;]

г) за допомогою заперечної частки зі словом, яке мовець хоче виправити: [ї нам / розв'ї'д'н'айє / *н'є розв'ї'д'н'айє!* ў ч'є'т'ї'р'ї' ч'є'а'са пр'ї'нос'єт' // кор'м'ї'л'ї^и там / до'вал'ї^и хто_ж'ї'ў / ко'му 'можна було / до'к с'ї'л'но кор'м'ї'л'ї^и //].

В окремих випадках мовці супроводжують самовиправлення вставним реченням-коментарем: [с'є мо ў д'єв'є'а'носту'ом / *т'ї^у 'мо!* / д'є ж у д'єв'є'а'носту'ом // у 'вос'є'м'єс'ат 'шосту'ом //; [с'тар'оста ско'заў / «ўж'є ў т'єб'є та'к'ї^и сї'н шо / 'може на^о ло'шад'к'ї^и по'ї'є'хат' / там йє'дут' у'ж'є і 'бол'єйє по'жї'л'ї'є / о'нї' пр'ї'с'матр'ї'ват' 'будут' / і йє'му нак'ладї'ват' 'воза 'будут'» / *'тойєс* / 'сан'ї' / *ц'є ж 'д'є'ло з'ї'мої* / 'сан'ї' //].

Можливі також подвійні самовиправлення (тобто самовиправлення і його «скасування»): [м'ї^и со'д'ї'л'ї^и кор'тошку / сї'н пр'ї'ї'є'хов із 'м'єншоу 'д'є'во'ч'ко'ї'у // *н'є!* // да / з 'м'єншоу / а н'є'ї'в'є'стка ост'єлас' у 'ї'ан'о'в'ї'є //].

3. Повтори окремих слів і навіть речень: [кол'ї'єс' ў кол'госп'ї'є і^и по д'вацот' 'соток ужї'нал'ї'є / і^и по п'єт'нацот' // до 'пу'ї'д'єш у'ж'є до жн'єш / ох / до 'ї'є'с'т'ї'є 'хо'ч'єш 'хо'ч'єш 'хо'ч'єш / пу'пу' голо'д'вал'ї'є 'мамко // пу'пу' голо'д'вал'ї'є / док шч'є 'жат'ї^и док с'є ж по'є... / а йак ху'д'об'ї^и у кол'госп'ї'є бо'гато д'єр'жал'ї'є / а боло'та / до 'пу'ї'д'єш ку'п

но'с'і'т' / т'ок о'так_о / отак_о // до 'й'і'с'т'ц'и' 'хоч'еш 'хоч'еш //;
[мо'йа_от доч'ка 'йе'зді'ла ў 'Машу'ў // пр'і'й'і'хола йе'на з 'Машо'ва / і
м'і' по'с'і'є'лі'и зй'у'й ірозго'варуйом // по'с'і'є'лі'и м'і' зй'у'й ірозго'варуйом /
розго'варуйом //].

4. «Підхоплювання» (у діалогах та полілогах):

Інф. 1: Ота'ко_о / полот'на // ну с'е / на^о ... //

Інф. 2: Но^а_руко'ва ко'лі'и с' ко'залі'и // ід'е'ў'же'ў пр'і'к'латч'і'к'і'и //

Інф. 1: І то ў'же йе'ни^і там ... //

Інф. 2: Гу'л'айут' / с'кач'ут' // (...)

Інф. 1: А с'тол'у обо'б'йут' / а ў наз ж'е к'реїдойу 'маж'ем //

Інф. 2: С'тол'у / п'е'ч ту так обд'е'рут' //

Інф. 1: І о'п'і'шут' / і ... //

Інф. 2: О'п'і'шут' шо_хоч'еш //.

5. Конструкції з називним теми: [у нас та'ка 'бан'а / йе^а'на 'нач'е
кур'на //]; [од'на ти'ни'на / во'на 'ето / с'лаба була / ві'вал'увалас' //];
[там зо^а с'елом т'рошк'і'и да'к к'ладбі'шча' / мог'і'... / скот
зо'копуволі'и // док о'ни^і туди пр'і'ході'лі'и 'часто / ти'йе'і во'ў'к'і'и //].

6. Паузи хезитації: [по'д'і'шут' і зно'ў с'качут' // а і'ро'ў
ні'й'ак'і'х то'к'і'х н'е було / с'качут' і ўс'о // ... // кру'ко'ў'йак / пол'ку /
поді'с'панц' // е: // до^а і / е: / 'бари'н'у / козо'ч'ок / і там д'ругі'йе //];
[м'і' ўже с'талі'и слобо'ждат' е: / 'ти'йе / Беса'раб'ейу / ўс'е //];
[йе'ни^і п'раві'лно го'вор'е'т' / бо ж'е'р'стоко з йі'мі'и / хо'т'а і йе'ни^і
ко'н'ешно ж ро'бі'лі'и / е: / то'к'е // 'йак_ско'зат' // проступ'лен':е^а //];
[ш'ла 'женшч'і'на / а ді'є'т'атко у спові'точку 'кот'і'ца: // 'ти'йе^і 'б'
е'і'жат' / а йе'но 'кот'і'ца: // док е: пр'і'б'і'є'гло //].

7. Вживання десемантизованих слів ('ето, з'нач'і'т' та ін.): [ц'е
йак'раз же / була 'ето / оку'па'цейа / от / у'же ж / оку'п'і'рована 'наша
т'ері'торі'я 'н'е'мца'мі' була / о'т //]; [з'нач'і'т' 'наші / хто 'кон'є'і
ма'ў / 'ето 'л'уд'і'и / з'нач'і'т' 'йе'зді'лі'и і 'ето ви'во'зі'лі'и 'ци'йе
д'рова до 'бер'єга 'При'п'є'т'і'и //].

8. Пошук слова: [а п'і'є'ч йа к'л'ей'і'ла ти'м / кл'ей'у_нко'ў'у //];
[ну йон у нас ро'бі'ў ти'м / в'є'т'ра'ч'ом //]; [нас за'бралі'и в 'ето /
ў куст пол'і'цей'і'и //]; [«хто тут Мур'га?» / «йа» // раз / сор'валі'и з йо'го
то'і / 'пояса / і ўс'о / «сл'є'ду^і зо_нам'і'и» // пов'є'лі'и //]; [сто'йалі'и
зо'п'равочні'йе / 'вопшем д'е зо'пра'ў'л'алі'с' мо'ш'і'ни'и // і там / ну
йі'х'ні'йе / 'йак_ско'зат' // част' 'тайа / ти'ло'вайа //]; [у'н бу'ў
то'к'і'и // 'йак_ско'зат' // 'сі'л'но 'трудол'у'бі'мі'и і шоб у йо'го ўс'е
бу'ло //]; [йа 'йе'хо'ў раз у 'К'і'йе'ў / до ў 'К'і'йо'ў'у / 'йак_йо'го //
н'е по'ро'а'ходом / а то шо 'бі'стро 'ході'т' / 'йак_йо'го з'в'є'ц'а? //
ра'к'ето'ї / ра'к'ето'ї 'йе'хо'ў //]. Ця особливість часто реалізується у псев-
додієслівних присудках: [ну зо 'сі'йе'і ко'ў'туні'и / ні'ч'ого н'е 'ме // а: / кон'і'
зо'пл'є'талі'и // 'лас'і'ци'и //]; [по'кам'є'с'ц' за'л'є'гл'і'и / до'ва'ї // до'ва'ї по йі'х

іш'че о.../ *от:о'го/ отст'р'і'л'уво^ал'і'с'*// м'і^н стрел'ал'і^н стрел'ал'і^н// (детальніше про псевдодієслівний присудок в машевській говірці див. [1]).

9. Дублювання прийменників у словосполученнях (прийменники вжито перед головним і залежним словом): [л'уд'еї б'і'т'ком но'б'і'лі'ї зо н'р'оволоку зо т'у'йу//]; [йе зо ку'кул'у зо'с'у/ д'уж'е бо'гато л'е'г'енди^і//]; [п'е'с'н'а нози^івайеца так/ шо но чужи^іну од:о'вал'і' ж кол'і'с'/ д'очок/ до і п'е'с'н'а про то'ку// *про жі'с' про ту*//]; [у полот'н'ану у с'у'ро'ву латку/ нози^івал'і' так 'само.../ со^амот'кану'ю// зо'й'язу'ют' (жабу) і но 'ши'йу// і о^ана к'румко'йе//]; [п'р'і'й'є'хол'і' с'ц'еркв'і' до 'матк'і' до мо'й'у'о'ї зо'й'є'хол'і' пос'н'і'д'ол'і' ўже//]; [поб'е'і'жу ту'ди^і до/ до хо'з'аї'к'і' до по'кої'но'ї//]. М.Д.Русинов зазначає, що в сучасних східнослов'янських мовах такі повтори значно рідше можливі (а то й зовсім неможливі), ніж у давньоруській мові. «У давнину такі повтори були зумовлені, як вважають, не стільки прагненням окремо виділити щось у мовленні, стільки особливостями мислення давньої людини (менш здатної, ніж тепер, до узагальнень)» [7: 57].

10. Вживання фіктивного підмета-займенника *й'є'но* (*й'о'но*): [у нас й'і'х о'ц'і'х п'р'і'мо'а'ку'о'ў д'уж'е бо'гато було/ із д'руг'і'х с'ул/ пото'му_шо ў нас н'е так во'да то'п'і'ла// док хот' *й'є'но* гор'о'вал'і' а'л'е хл'і'є'ба 'можно було//]; [ш'ч'е с'лава 'Богу шо ож'є'н'і'ўс'/ до 'д'е'т'і' по'й'є'а'ві'лі'с'// ну *й'є'но* шч'і'нтайу так// про'ж'і'ў й'ак о'то// хо'рош'є'ї 'ж'і'зн'і' н'е 'бач'і'ў//]; [ну док о'ц'є розм'ножуволос'є^а/ о'ц'і'х 'сорок ш'і'ст' но'д':і'є'лу'ў/ і ўже *й'о'но* розм'ножуволос'є^а розм'ножуволос'є^а// до ў ко'го с'і'н'ні' а хто п'р'і'мо'к'і' п'р'і'ма'ў/ от//]; [у нас так ко'зал'і' й'ак п'р'і'м'є'рно ко'рова н'е т'є'л'і'лас'є^а// до^а й'ак п'р'і'шо'ў чо'лов'і'к// ух! «чо'го ж, ти^і п'р'і'шо'ў/ а й'а ж, 'хоч'у шоб, т'є'л'і'ч'ка ро'д'і'лас'/ а ти^і п'р'і'шо'ў// а ти^і ж муш'ч'і'на// ...// док 'буд'є б'і'ч'ок// а *й'є'но* но'род'і'це^а т'є'л'і'ч'ка/ до й' у'с'є//]. О.Б.Ткаченко підкреслює, що у мові художніх творів фіктивний підмет-займенник *воно* «вживається тоді, коли вона наближається до побутової усної мови, пор.: «Пере, прачує, стукає прачем..., а *воно* як рване кригу, як понесе» (О. Кониський); «*Воно* б не вадило сьогодні й погуляти» (П. Гулак-Артемовський)» [8: 696]. П.С.Дудик у таких випадках вбачає «структурну надлишковість вислову, створювану формою *воно*, яка легко й без шкоди для змісту і стилістичної специфіки всієї конструкції може бути усунена з неї» [5: 101]. Із цим твердженням дослідника важко погодитися, оскільки слово *воно* в таких конструкціях власне і створює їхню стилістичну виразність.

Н.Перчинська слушно зауважує, що в живому процесі мовлення, як у кожному творчому акті, не можна обітися «bez korekty autorskiej» [11: 70]. У спонтанному мовленні виправлення слугують комунікативній меті – мовець хоче якнай докладніше передати слухачеві зміст свого повідомлення, шукаючи потрібні слова або змінюючи те, що вже було сказане, але не відповідає дійсності.

Проаналізований матеріал засвідчує, з одного боку, універсальність явищ усного синтаксису, зумовлену його невідповідністю, а з іншого – говіркову (і навіть ідіолектну) специфіку в реалізації цих універсалій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бідношия Ю.І. Псевдодієслівний присудок в українській мові // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. / Черкаський нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. – Черкаси, 2007. – С. 97–103.
2. Говірка села Машеве Чорнобильського району. – К.: Довіра, 2003 – Ч. 1: Тексти / Уклад.: Ю.І.Бідношия, Л.В.Дика. – 456 с., іл.
3. Говірка села Машеве Чорнобильського району. – К.: Довіра, 2003 – Ч. 2: Тексти / Уклад.: Г.В.Воронич, Л.А.Москаленко, Л.Г.Пономар. – 607 с., іл.
4. Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 4: Матеріали до Поліського етнолінгвістичного атласу / Уклад.: Ю.І.Бідношия, Г.В.Воронич, Л.В.Дика, Л.А.Москаленко, Л.Г.Пономар. – К., 2005. – 704 с.
5. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. Просте речення: еквіваленти речення. – К., 1973. – 288 с.
6. Лаптева О.А. Русский разговорный синтаксис. – 2-е изд., стер. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 400 с.
7. Русинов Н.Д. Древнерусский язык. – 3-е изд., стер. – М.: Высш. шк., 1999. – 207 с.
8. Ткаченко О.Б. Фіктивний підмет-займенник воно // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – С. 696.
9. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 377 с.
10. Müllerová O. Mluvený text a jeho syntaktická výstavba. – Praha: Academia, 1994. – 145 s.
11. Perczyńska N. Wybrane cechy składniowo–stylistyczne polszczyzny mówionej (na materiale gwary połnocnomazowieckiej wsi Szczutowo i okolic). – Wrocław etc.: Ossolineum, 1975. – 148 s.

ЄВАНГЕЛЬСЬКИЙ ТЕКСТ І СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Найвизначнішою ідеєю середньовіччя, на думку І. Огієнка, була ідея перекладу біблійних творів народними мовами, що закоренилася у середовищі тогочасної духовної та світської еліти [Огієнко 1930]. До перекладу залучалися також інші пам'ятки конфесійного стилю. Серед перших текстів із яскравими елементами проникнення української мовної стихії варто назвати визначну пам'ятку кінця XV ст. – Четью, яку опрацював Д. Гринчишин і яка введена до канону джерел історичного словника української мови [Гринчишин 1995].

У XVI – п. п. XVII ст., у зв'язку з різними чинниками ця тенденція розвивається і набуває нового звучання. Переписувачі церковної літератури уже свідомо надають текстам народного звучання. Особливою популярністю користувалися тоді переклади новозавітних книг. Історія зберегла для нас цікаву палітру канонічних та учительних євангелій*. Серед них найвизначнішим перекладним канонічним євангелієм є Пересопницьке євангеліє (1556–1561 рр.), яке дослідила І. Чепіга. Крім того, цікавими для мовознавців, палеографів, богословів є також інші канонічні євангелія: т. з. Хорошівське євангеліє (1581 р., перекладене з польського тексту В. Негалевським у с. Дорошеві на Волині), т. зв. Літківське євангеліє (фрагменти якого є частиною більшого старослов'янського тексту, знайденого в с. Літках на Київщині), Волинське євангеліє (1571 р.) та ін.

Особливе місце у тогочасному церковному й світському житті займають учительні євангелія (УЄ) – пам'ятки дидактично-проповідницького характеру, які задовольняли практичні потреби церковного життя і водночас були засобом розповсюдження християнської науки серед широких верств населення [див. дет.: Гринчишин 1999; Добосевич 1998; Фрис, Дзьобан 1999: 280–283; Добосевич 2000; Чуба 1995; Чуба 1999; Чуба 2000; Чуба 2004].

«Учительні Євангелія стали тим жанром релігійного письменства, у якому народнорозмовна мова зміцнює свої позиції як основа мови книжної. При порівнянні цієї групи пам'яток із «Четью» 1489 р. стають помітними нові шляхи утвердження живої мови у книжній сфері: 1) свідоме настановлення на витлумачення християнської науки доступною мовою – «барзо простою мовою і діалектомъ»; 2) збільшується й урізноманітнюється арсенал стилістичних засобів виразно народнорозмовного походження;

---

* До когорти знаних дослідників та публікаторів канонічних і неканонічних євангелій належать О. Бодянянський, М. Максимович, П. Білецький-Носенко, М. Житецький, М. Драгоманов, А. Грузинський, Я. Головацький, О. Назаревський, І. Франко, В. Перетц, І. Огієнко, Л. Деже, О. Павлуцький, В. Маслов, П. Плющ, Я. Запаско, Я. Янів, М. Трипольський, В. Німчук, А. Петров, І. Чепіга, Г. Чуба, У. Добосевич та ін.

3) церковнослов'янська мова виконує чітко окреслену стилістичну роль; 4) учительні Євангелія користувалися надзвичайно великою популярністю серед різних верств суспільства, а тому були засобом поширення не лише релігійних знань, але й української книжної мови» [Добосевич 2000: 358].

УЄ – як фіксатори історичного періоду подають матеріал, необхідний: а) для вивчення тогочасної релігійної ситуації; різні коментарі свідчать про релігійний світогляд тогочасних переписувачів-авторів; б) для вивчення тогочасних філософських ідей, передовсім, що стосуються моралі, етики, соціальних потреб; в) для дослідження тогочасної естетики й розвитку мистецтва; г) для мовностилістичного аналізу української мови XVI–XVII ст. [Добосевич 1998: 83].

Дослідники не раз наголошували на значенні перекладних конфесійних текстів як матеріалу для вивчення мовних особливостей певного історичного періоду. Зокрема І. Чепіга, посилаючись на дослідження Е. Іссерліна, підкреслює: «Для вивчення мови певної епохи чи закономірностей розвитку лінгвістичних процесів перекладні конфесійні тексти дають матеріал такого значення, який не може бути почерпнутий з пам'яток оригінальних. З одного боку, ці тексти являють собою пам'ятки, абсолютно однакові за змістом, ті самі думки в них передано в однаковій послідовності. З іншого боку, перекладалися й переписувалися такі тексти різними людьми, що походили з різних територій, по-різному володіли літературною мовою, відбивали різні мовні тенденції й смаки й різні літературні манери, належали до різних писарських шкіл тощо. Таким чином, перекладні конфесійні тексти є ніби результатом заданого епохою змагання, що показує різні варіанти вирішення тих самих завдань» [Чепіга 2001: 26]. Власне неоціненне значення мовних особливостей євангельського тексту, а також наявність у ньому загальнокультурної інформації закономірно визначають вагу та місце перекладів євангелія у колі пам'яток Словника української мови XVI – першої пол. XVII ст. До джерельної бази Словника увійшло 24 євангелій, зокрема 17 учительних з різних територій України. На превеликий жаль, у попередніх лексикографічних працях їхня частка – незначна (наприклад, в Історичному словнику українського язика за ред. проф. Є. Тимченка кількість євангелій не перевищує 10; укладачі Словника староукраїнської мови XIV–XV ст. взагалі не брали до уваги пам'яток конфесійного стилю. Зауважимо, що, усвідомлюючи всю відмінність між канонічними та учительними євангеліями, ми свідомо включаємо у поняття «євангельський текст» такі складники, як тексти канонічних євангелій, весь текстовий масив учительних євангелій та покрайні записи, у зв'язку зі спільною проблематикою, семантичною та стилістичною спорідненістю, типовими ситуаціями при лексикографічному опрацюванні цих пам'яток.

Євангельський текст присутній у словникові на всіх мовних рівнях. Окремого дослідження заслуговують фонетичні, графічні, морфологічні та словотвірні особливості, засвідчених у євангеліях лексем, що входять до реєстру словника. Насамперед, якщо вдається виявити рідкісні чи власне українські форми, специфічні діалектні риси, уточнити час функціонування окремих мовних явищ в діяхронії. Ми ж у цій статті зосередимо увагу

передовсім на лексиці. До того ж, зважаючи на кількість євангелій, їхнє лексичне багатство та значне використання у Словнику української мови XVI – першої пол. XVII ст., візьмемо до уваги лише окремі пам'ятки та найбільш типові аспекти присутності євангельського тексту у словнику.

Зокрема з євангелій, які входять до канону джерел, найдавнішим за хронологією і найповнішим за текстом, є Пересопницьке євангеліє, яке у 80-х розписали працівники відділу В. Зевіна і Д. Гринчишин. Водночас у відділі зберігається унікальна картотека євангелія, яку уклала І. Чепіга. До картотеки історичного словника увійшло понад 11 тис. карточок-цитат із цієї пам'ятки.

На відміну від канонічних євангельських текстів, які містять переважно лексичний матеріал, співвідносний із сакральною суттю Святого письма, учительні євангелія як твори екзегемно-гомільної літератури, виявляють яскраву і багатшу лексичну амплітуду. Як зазначає У. Добосевич: «Зразком для створення цих УЄ служить переклад проповідей св. о. Калісти з грецької мови, а також аналогічні збірки польською мовою, з яких вони інколи перекладалися. Однак кожен перекладач (переписувач) був своєрідним автором пам'ятки, бо він вносив доповнення і зміни у зміст повчань, певні діалектні риси, характерні для місцевості, де було створено рукопис» [Добосевич 1995: 126]. Появу УЄ на українських землях дослідники пов'язують також із впливом подібних західноукраїнських збірників (польських, чеських) – *Postilly* (автори – М. Рей, С. Теслович). Про це говорив також І. Франко. Цю думку підтримують також сучасні дослідники євангелій. Під назвою *Postilla* (*post illa verba Scripturae sacrae*) у середні віки сприймалися церковні проповіді [див. також Фрис 2003: 105].

Яке ж місце і роль канонічних і неканонічних євангелій історично-му словнику української мови?

1. Поповнення реєстру словника. Реєстру частину поповнюють лексемою з євангельських текстів, засвідченою лише раз у картотеці. Наприклад, словникова стаття (далі СС) *корабль* (ПЄ 67 зв.), *доробокъ* (УЄ № 31, 90 зв.), *дознанний* «визнаний» (УЄ Кал. 7), *дивованяся* (УЄ Кал. 457), *астидовъ* (УЄ Кал. 543), *баранецъ* (УЄ № 31, 168 зв.), *баранокъ* (Там само), *безбурный* «спокійний» (УЄ Кал. 36), *бездомний* (УЄ № 29519, 11 зв.), *бездѣлний* «неробочий» (УЄ Кал. 207), *боженесе* «присягання іменем Бога» (УЄ Кал. 975), *бѣднята* (УЄ № 62, 117 зв.), *заквитаня* (УЄ Кал. 504), *заквитлий* (УЄ № 29515, 378 зв.), *глухость* (УЄ № 31, 30 зв.), *закоповати* «заривати в яму» (УЄ № 29519, 219), *замирати* «завмирати» (УЄ Кал. 823), *замолкнути* (УЄ № 31, 134 зв.), *замужъ* (без словосполучення) (УЄ № 32, 309 зв.-310), *заколисатися* (УЄ № 77, 103), *запрагнути* (УЄ № 29515, 123), *залата* «латка» (Є Літк. 19), *гордосердий* (УЄ Кал. 4), *голосити* (УЄ Кал. 953), *господариня* (Мати Божа) (УЄ Трост. 68), *гробниця* (УЄ Кал. 87), *грѣти* «захищати від холоду» (УЄ № 29519, 239), *копѣїний* «списовий» (УЄ Кал. 219), *корчити* (УЄ Кал. 261), *затраченний* (УЄ № 31, 101 зв.), *затрачувати* «використовувати» (УЄ № 31, 27), *затрачовати* «знищувати» (УЄ Кал. 4), *затулити* (УЄ № 29515, 384), *уроскошити* (УЄ Кал. 26), *шатнина* (УЄ Кал. 69), *рославити* (Є Літк. 74), *оубѣлитиса* (УЄ Кал. 153), *оуснѣжитиса*

(Там само) та ін. Ось деякі мікротексти: Чл҃къ рѡзкопомъ сегосвѣт҃нымъ привыкльй, нѣколи до горшихъ речій пост҃уповати не переставаетъ, але кождый день старает҃са абы оуроскошилъ тѣло свое...: чимъ самым҃ до нечистыхъ дѣховъ приставетъ, и з҃ ними са єдночить (УЄ Кал. 26); ано где богатый плащ҃ свій расп҃стит҃, ѿ(т)толь оубогій не тол҃ко шатнинѣ, але и тѣло свое оухилаетъ (УЄ Кал. 69); И если дѣша не оубѣлит҃са,... и не оуснѣжит҃са клопотами... заквѣтнѣти ... и до ѿ(т)новы ... прійти нѣколи мочи не бѣдетъ (УЄ Кал. 153), та ін.

До реєстрової частини словника внесено також певну кількість старослов'янізмів із канонічних євангельських текстів, наприклад: *смоква* (ПЄ 17 зв.), *чресла* (ПЄ 276), *хищници* (ПЄ 40), *бракъ* (ПЄ 94), *учта* (ПЄ 123 зв.) та ін.

У Словнику української мови XVI – п.п. XVII ст. зафіксовані такі СС, які складаються лише з євангельських текстів. Наприклад: СС *закаменѣти, закамянѣти, закаманѣти* дієсл. док., перен. (статі жорстоким) закам'яніти, закаменіти: не боитеса я є(см) и в'стоупилъ до ни(х) в лодю и пересталь ветрь. а они ты(м) бол҃ше сáми в҃ собѣ ст(р)ахом са дивили, бо не порозумѣли // зь оны(х) то хлѣбовъ было бо ср(д)це ихъ закаманѣло (ПЄ 151–151 зв.); Яко то ѿ ва(с) написа(л) пр(о)ркѣ Ісаіа, ижъ закаманѣло ср(д)це ваше и не хочете ра(з)умѣти (XVI ст. УЄ Трост. 74); (статі незворушним, непохитним) закам'яніти, закаменіти: позналь ты(ж) то іюда и(ж) іс҃ знає(т) его // предáтельство, але ю(ж) злый дѣх ѿсѣни(л) его, и бы(л) в не(м), и для то́го закамянѣль, и не хотѣль са каяти (XVI ст. УЄ № 29519, 239–239 зв.); познав҃ши то іюда иже х҃с знаєть, и(ж) ѿ(н) его продаєть: але ю(ж) злый дѣх ѿсѣни(л) его, и бы(л) в҃ не(м) закаменѣ(л), и не хотѣ(л) са каати, єно метоуши(л) собою (Устрики, I пол. XVII ст. УЄ № 29515, 69) [СЛУМ 10, 51].

Нерідко у СС подаються майже ідентичні тексти-цитати з різних євангелій з метою порівняльного текстового аналізу для майбутніх дослідників. Наприклад, СС *замеркнути, замръкнути, замтърькнути* дієсл. док. (про сонце) затьмаритись: бор҃зо по с҃корби днїй тыхъ слнце зам҃рък҃не(т) и мѣсаць не дас҃ть свѣтлости своем (1556–1561 ПЄ 103); Было бо якобы шестои години оучинилоса темно по всей земли аж до деватои години замрък҃ло слнце (Там само, 328 зв.); оучинилос҃ темно по всей земли аж до девятюм години, замеркло слнце (1571 УЄ Вол. 84) [СЛУМ 10, 92].

2. Згідно з принципами укладання словника тлумачення реєстрового слова подано насамперед відповідником сучасної української мови чи синонімами. Якщо ж укладачі подають значення найменування реалії, що у євангельських текстах трапляються нерідко, то доводиться використовувати тлумачення дефінітивного типу. Укладачі історичного словника звертають увагу на всю цитату: якщо у ній є уточнення, пояснення стосовно реєстрового слова, то таку цитату обов'язково включають до ілюстративної частини. Адже вона відображає певним чином сприйняття тодішнім українцем якоїсь реалії чи якогось поняття. Наприклад: Што... у насъ есть литра, або ф҃лнт҃ злѡта, то оу жидѡ(в) талант҃: вага была монеты золотѡѣ, всѣ иншіѣ ваги перевишшаючаа (УЄ Кал. 463); Дерево тоє грѣцкимъ

языкомъ назвѣаѣт^са сиколюреа, то естѣ, дикаа фйговина: естѣ дерево подлое и низк(о)е, ѿвоць нѣнащо незгожї родачее (УЄ Кал. 734); Слово бовѣм^с тоє жидѡвское осанна, выкладѣаѣт^са по Словенскѣ: спаси насѣ гдї, то естѣ, збавѣ насѣ, выбавѣ насѣ зѣ невѡлѣ пѣне (УЄ Кал. 179); Сѣжавка Ѡвчесю назывѣаѣт^са, їж вѣ, ней ѡвѣць, на офѣрѣ вылѣчѡны(х) и порѣзаныхѣ, внѣтрности, слѣта и кишки полоканы бывали (УЄ Кал. 239).

Як вїдомо їлюстративний матерїал допомагає їнтерпретувати епоху. Маємо ряд прикладїв, де не дефїнїція слова вїдїграє головну у культурно-му планї, а власне цитата, тому для їлюстрування значень беремо до уваги передусїм тї цитати, якї мїстять синонїми, уточнення, пояснення стосовно вїдповїдного ресстрового слова *гемонови владареви* (ПЄ 116) *легеонѣ сирѣчь тѣма* (ПЄ 249 зв.), *миромѣ дорогою мастью* (ПЄ 393 зв.), в *скоуделници... в збану або в глеку* (ПЄ 184 зв.), *вѣдро... або глекѣ, або збанѣ* (ПЄ 356), в *оумивальницюу в мѣдницюу, або в лоханю* (ПЄ 406 зв.) та їн. Цї приклади демонструють пошуки українського слова.

3. Їнколи у словникових статтях їз багатозначними словами одне їз значень або пїдзначення представлене лише цитатою їз ПЄ, наприклад: *бракѣ* «весїлля» (СлУ 3, 48), *затѣмити* (Сл УМ 11, 15) (с. 257).

4. У деяких словникових статтях для хронологїчно першої фїксацїї наводиться тїльки цитата з ПЄ; наприклад: *СС дивитися* (154), *дивуватися* (65), *дивѣ* (146), *динарїй* (244), *добротливий* (236 зв.) «милостивий», *дома* (395 зв.), *затѣмити* (257), *корѣнь* (218 зв.).

5. Однїєю їз засад укладання їсторичного словника української мови є максимальне вїдображення народнорозмовних елементїв в тогочаснїй лексицї. У ПЄ засвїдченї такї слова: *гадка* (351 зв.), *глек* (356), *глина* (384 зв.), *горличка* (214), *гречка* (154), *домовитий* (471 зв.), *дїра* (135), *дочка* (252), *запона* (194 зв.), *когоуть* (410 зв.), *курчата* (100 зв.), *лищиця* (279), *лопата* (27), *лоза* (414 зв.) та їн. Стилїстична палїтра учительних євангелїй пронизана також народнорозмовними елементами, зокрема епїтетами: *тепла молитва* (УЄ № 31, 151 зв.), *сѣлѡдкый голос* (УЄ № 31, 131 зв.), *свѣтлиця красна* (УЄ № 31, 141 зв.); порївняннями: *яко свина оу болотѣ* (УЄ № 31, 178), *Мл(с)тыня гасить грїхи яко вода ѡген* (УЄ № 31, 159), *будете мудри яко змѣя* (ПЄ), *маєтностѣ свѣту того которая то гине и прудко проминает от нас яко дим* (УЄ 31) та їн., якї безперечно опрацьовують їсторики-лексикографи. Їдеться насамперед про метафоричне перенесення (переносне значення та образне вживання).

6. Часто з євангельських текстїв до словникових статей потрапляють цїкаві словосполучення: у СС закон (СлУМ 10, 65–68) частина словосполучень взята безпосередньо з УЄ, зокрема: *законѣ божий, законѣ жидовский, законѣ Моисеовѣ, законѣ ветхий, законѣ Христовѣ* (Сл.УМ 10, 89); *фундамент заложити, баранокѣ великоднїй* (Сл.УМ 2, 20); *выдавати горло* «посилати на смерть» (Сл.УМ 7, 31), *погрозити горлом* «погрозити смертю» (Сл.УМ 7, 32), *живим голосом* «усно» (Сл.УМ 7, 7), *гори перевертати* (Сл.УМ 7, 21); *подбити под руку свою* (Сл.УМ 11, 8) варїанти: *затримувати в собѣ // заховати при собѣ* «затаїти» (Сл.УМ 11, 26), *ледве з душею збиратися* «пїддаватися страхѡвї» (Сл.УМ 11, 65) та їн.

Фразеологізми та стійкі словосполучення з євангельських текстів використовують у словникових статтях як ілюстрації. Фраземи із цілісним лексичним значенням обов'язково виділяють. Наприклад, *не можете богу служити и мамонъ* (ПЄ 37); *Просъте и дастся ва(м)* (ПЄ 39); *щъте и найдете* (ПЄ 39) та ін.

7. УЄ багаті на загальноновживану лексику, на діалектну лексику, на запозичення із західноєвропейських мов та ін. Наприклад, в УЄ засвідчені такі лексичні діалектизми: *бѣднята* «бідолашки», *буритися* «збурюватися», *нензний, зачирати* «зачерповувати», *айно, повідати, звідуватися, тлумок* «клунок», *одробина, южа* та ін.; запозичення з різних мов: польської – *фрасунок* (пол. frasunek), *виступокъ* (пол. wystapek), *потрава* «їжа» (пол. potrawa), *волане* (пол. wolanie) «крик», *мровка* (пол. mrowka), *закал* (пол. zakał) «негідний вчинок», *замешкати* (пол. zamieszkać) «затриматися»; грецької – *епистоля* «пошання» (гр. ἐπιστολή) та ін.

На окрему увагу заслуговує Поучення на євангеліє по Няговському списку (XVI ст.; 1758 р.). Пам'ятку розписала О. Федик у 1979 р. До картотеки вліто майже 7 тис. карточок-цитат. Унікальність цієї пам'ятки полягає у тому, що вона належить до перших літературних пам'яток Закарпаття і написана народною мовою XVI століття. До речі, до нашого словника увійшли тільки дві давні закарпатські пам'ятки – Дарча грамота Олекси Кириловича-солтиса в Фольварку (Фольварк, 1606); Тестамент Николи Бенедиківського (Бенедиківці, 1603).

Лексичне багатство цієї пам'ятки значною мірою представлено у словнику. Особливе зацікавлення в укладачів викликає загальноновживана лексика різних тематичних груп: нежива природа – *блискъ* (73), *вѣтеръ* (173), *иржа* (168), *непогода* «нешастя» (280), *потемокъ* (69), *угля* (220) та ін.; жива природа – *жаба* (22), *голубка, левъ* (108), *теля* (7), *свиня* (8), *червакъ* (5); сільське господарство – *лопата, рибаръ* (89), *воль* (19), *конь* (19), *гумно* (20), *пшеница* (20) та ін.; харчування – *буката* (163), *жадний* (163), *квасъ* (195), *стуль* «харч» (178), *покармъ* (16), *мясо* (16), *хлѣбъ* (14), *упиватися* (18), *осолитися, соль* та ін.; побут – *батуг, кирниця, погаръ* (59), *сокира* (205), *тайстра* (545), *холодниця* (185), *труба* (1), *бочка* (15), *винниця* (19), *хижа* (19) та ін. Інколи назви з цієї пам'ятки засвідчені лише раз в історичному словнику. Наприклад, словотвірне гніздо з баяти – *байля, бай* «знахарство», *баяне* «оповідання байок», «ворожіння»; *баяти* (Сл.УМ 2, 32); *брати* «приймати ліки» (Сл.УМ 3, 57), яке, до речі, активно вживається у сучасних закарпатських говірках; *доня* (НЄ 155), *донька* (125), *довѣка* (78), *досѣ* (83), *дешто* (210), *деякий* (155) та ін. Урізноманітнюють лексикографічний матеріал, передовсім його ілюстративну частину, синоніми: *божѣня* (213), *проклинання* (213), *клятва* (81); *иманя* (126), *марга* (132), *прятаня* (126), *добро* (145), *маєтність* (219), *комора* (162), *имѣня* (172); *устрашитися* (143), *излякатися* (143), *лиходячитися* (156) та ін.

Нерідко «Нягівське євангеліє» стає єдиним джерелом для подачі у словнику мадяризмів і румунізмів. Наприклад: *бѣзоншагъ* «свідок» (угор. bizonyság) (114), *сокотитися* «захищатися» (рум. sokoti) (218), *бѣзентовати* «свідчити» (угор. bizonyit) (22), *бѣзованъ* «надія» (угор. bizik)

(61), *бѣзоватися* «надіятися» (61), *буката* «кусок» (рум. *bukata*) (163), *бетеґь* «хвороба» (угор. *beteg*) (60), *бировань* «міць, сила, влада» (угор. *bir*) (47), *керешкедовати* «використати» (угор. *kereskedik*) (10), *май* «більш» (рум. *mai*) (4), *мянтованя* «порятунок» (угор. *ment*) (10), *мянтовати* (33), *мянтоватися* (10) та ін.

Особливістю історичного словника є те, що у ньому міститься багато інформації про тогочасні реалії: предмети матеріальної культури, побуту, предмети місцевого національного або історичного колориту, а також географічні, етнографічні, суспільні явища. Власне такий матеріал репрезентують перекладені тексти Святого Письма, серед яких назви земель країн, міст: *Галилея, Єгипет, Єрусалимъ, Вифлєсмъ, Капернаумъ, Назаретъ, жидовская земля* та ін.; назви мешканців: *галилеянинъ, дамаскинъ, самаритянка* та ін.; назви осіб за етнічною належністю: *єллинъ, руснакъ* та ін.

Необхідно підкреслити, що євангельські тексти канонічного та неканонічного характеру багаті також на ономастичний матеріал, наприклад: *Петро, Лука, Марія, Магдалина, Павло, Яковъ, Пилатъ, Іосифъ, Тиберій, Адамъ, Єва, Анна, Іона, Симеонъ, Фома* та ін. За принципами укладання словника, визначення його реєстру антропоніми фіксуються лише в ілюстративному матеріалі і не виносяться як окремі реєстрові слова.

Покрайні записи на учительних євангеліях також входять до історичного словника української мови. Це різноманітні приписки, дописки, помітки неканонічного характеру: відомості про переписувача, про час і місце створення списків; інколи – духовні настанови та ін. Крім того, окрему групу записів становлять вкладні й дарчі. Вони дають цінний матеріал для досліджень з історії, з історичної ономастики, діалектології, топоніміки [див. дет. Чуба 2002:73–77]. Наприклад: кѣпили сїю книгѣ рекомую Єулїе раби бжїи мѣжове ракове(ц)кїи ... оу ѿ(т)уца андреа оуѣ як я богатыи та(к) же и оубогїи за своє ѿ(т)пѣщенїе грѣхо(в) и за своих родителей и дали за ню золоти(х) к̄ и два и положили ей на пре(с)то(л) во храмъ ро(ж) престыа б(д) ци пр(и) сщеникѣ раковецко(м) їванѣ снѣ ѿлексино(м) (Паньк. 159).

Таким чином, євангельські тексти займають неабияке місце в українській історичній лексикографії. І це закономірно, адже конфесійна література і передовсім євангелія – це другий після ділових пласт пам'яток XVI–XVII ст. Проведений вибірковий лексичний аналіз засвідчив важливе місце і роль євангельського тексту в словникарській практиці, а також виокремив перелік проблем, які вдалося частково розв'язати колективу словників і які ще потребують додаткового аналізу.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

НС – Поучения на євангеліе по Няговскому списку 1758 г. // Материали для истории Угорской Руси. Памятники церковно-религиозной жизни угро-русов XVI–XVIII вв., изд. А. Петровым. – СПб., 1914. – Вып. VII.

Паньк. – Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах. – Ужгород, 1929. – Ч. 1.

ПС – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 pp. Зберігається в ЦНБ НАН України, № 15512.

УС № 31 – Учительне євангеліє. – З території Бойківщини, к. XVI ст. – Зберігається у Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки НАН України, ф. 72, № 31.

УС № 62 – Учительне євангеліє. – Височани, 1635. – Зберігається у Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки НАН України, ф. 2, № 62.

УС № 29515 – Учительне євангеліє. – Устрики, I пол. XVII ст. – Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр Рк 29515 (429).

УС № 29519 – Учительне євангеліє. – З території Бойківщини, XVI ст. – Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр Рк 29519 (4231).

УС Вол. – Волинське рукописне учительне євангеліє. – Володимир, 1571 // Волинський историко-археографический сборник. – Житомир, 1900. – Вып. 2.

УС Кал. – Євгліє учительное албо Казана на кождую Ндлю и Свата оурочистыѣ. През Ст. отца ншѣго Каллиста... по грецку написаное, а тепер повторе ново з' грецкого и словенского языка на рускій переложеное... повеленієм... Петра Могилы... – Київ, 1637. – Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд 296.

С. Літк. – Літківське євангеліє. – Б.м.н., XVI ст. // ЧИОНЛ. – К., 1911. – Кн. XXII, отд. 3. – С. 72–74; К., 1912. – Кн. XXIII, отд. 3. – С. 1–48.

УС Трост. – Тростянецьке учительне євангеліє (Уривки). – З території Лемківщини, XVI ст. // Prace filologiczne. – Warszawa, 1931. – Т. XV, cz. 2.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

СЛУМ – Словник української мови XVII ст.: У 29-ти вип. / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / Відп. ред. Д. Гринчишин. – Львів, 1994. – 2008. – Вип. 1–14.

ЛІТЕРАТУРА

Гринчишин 1995 – Гринчишин Д. Четья 1489 р. – видатна конфесійна пам'ятка української мови // ЗНТШ. – Т. 229. – Львів, 1995. – С. 251–271.

Гринчишин 1999 – Гринчишин Д. Рукописні джерела «Словника української мови XVI – першої пол. XVII ст.» // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Матеріали Міжнародної наукової конференції 20–21 вересня 1996 року. – Львів, 1999. – С. 342–351.

Добосевич 1995 – Добосевич У. До характеристики учительних євангелій XVI–XVII ст. бойківського типу // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть. – Вип. 2. – Київ, 1995. – С. 126–128.

Добосевич 1998 – Добосевич У.Б. Учительні євангелія як джерело вивчення української мови XVI – першої пол. XVII ст. // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. – Вип. 6. – Львів, 1998. – С. 81–95.

Добосевич 2000 – Добосевич У. Релігійне письменство у формуванні української книжної мови XVI – першої пол. XVII ст. // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. Київ, 5–6 жовтня 2000 року. – Львів, 2000. – С. 353–361.

Кольбух 2007 – Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України: Каталог. – Т. 1: XI–XVI ст. / Уклад. М.М. Кольбух (голов. ред.) та ін. – Львів, 2007.

Огієнко 1930 – Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол. – Варшава, 1930. – С. 19–32.

Фрис, Дзьобан 1999 – Фрис В., Дзьобан О. Кирилична рукописна книга // Рукописна україніка Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Матеріали Міжнародної наукової практичної конференції 20–21 вересня 1996 року. – Львів, 1999. – С. 278–290.

Фрис 2003 – Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. – Львів, 2003. – 187 с.

Чепіга 2001 – Чепіга І.П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє. 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. – К., 2001. – С. 13–54.

Чуба 1995 – Чуба Г. Євангелія XIII–XVIII у збірці рукописів А.С. Петрушевича ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть. – Вип. 2. – Київ, 1995. – С. 118–121.

Чуба 1998 – Чуба Г. До проблеми типологічного розрізнення учительних євангелій другої пол. XVI – першої пол. XVII ст. // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. – Вип. 6. – Львів, 1998. – С. 70–81.

Чуба 1999 – Чуба Г. Українські учительні євангелія // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 20–21 вересня 1996 року. – Львів, 1999. – С. 294–302.

Чуба 2000 – Чуба Г. Мовні засоби впливу на слухача в українських учительних євангеліях кінця XVI ст. // Християнство й українська мова. Матеріали наукової конференції. Київ, 5–6 жовтня 2000 року. – Львів, 2000. – С. 449–454.

Чуба 2002 – Чуба Г. Покрайні записи на сторінках рукописних Учительних Євангелій XVI–XVII ст. // Східні слов'яни. Мова. Історія. Культура. За матеріалами пам'яток писемності XI–XVIII століть. – Вип. 4. – Ніжин, 2002. – С. 73–77.

Чуба 2004 – Чуба Г. Зі студій над українськими Учительними Євангеліями другої половини XVI–XVII століть (Генеза та особливості стилістичної організації текстів проповідей) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 1. – Київ–Львів, 2004. – С. 59–79.

ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКІ РИСИ В ЧЕТЬІ МІНЕЇ 1489 р.

Четья 1489 р. зберігається в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України під шифром ДА/415л. (ф.301. ЦАМ КДА. №415л.). Пам'ятку досліджували багато вчених: О. Соболевський [22; 23], І. Недешев [16], Ю. Карський [12], М. Карпинський [10, 59–106], В. Перетц [20], М. Грушевський [5, 99], П. Плющ [21, 74], А. Журавський [7, 84–89], В. Русанівський, В. Німчук [17, 200], К. Симоннова [24, 56–79], Д. Гринчишин [6, 251–276] та ін. Вона має точну дату й місце переписування (як свідчить кіноварний запис на звороті 286 аркуша цієї книги: **ЛѢТ • СѢЧІЗ • ИНДИКТА ВЪ • ЗЪ**, тобто 1489 р.), а також у ній названо автора (про переписувача досліджуваної Четьї свідчить запис, зроблений на звороті 286 аркуша: **А пса(л) сїю книгоу нѣхто є(ст) березка з нова горо(д)ка с лито(в)ско(г) поповичь попа литово(ц)ко(г) снѣ семишновъ долъбнича и(ж) в нитрополии**). Беручи до уваги те, що в записі згадується ім'я короля Андрія (а це, за твердженням В. Перетца [20, 1–107], ім'я польського короля Андрія-Казимира Ягелловича, який був обраний королем Великого Князівства Литовського в 1440 р. і який помер у Гродні 1492 р.), можна твердити, що переписування Четьї було здійснено в Кам'янці, містечку Берестейського повіту [6]. М. Грушевський робив спроби з'ясувати локалізацію згаданого місця переписування пам'ятки – Воиць, а також походження осіб, згаданих на 287 аркуші. Він звернув увагу на те, що в Четьї помітний вплив простої мови.

Наприкінці XVII ст. Четья була оправлена (переплетена) [6, 254], про що свідчить запис на 287 аркуші: **«рокѣ • ахпс • (1686р.) шправлена бысть книга сиа вѣцем Іваном Саковичом Пресв.: Воинским Мѣсцим»**, який, за твердженням М. Грушевського [5, 99], проживав у **Воині** (суч. Вогині, що на території Холмщини). Варто погодитися з тим, що тлумачити прикметник **воинский** словом «військовий», як це робить М. Карпинський, немає підстав [10, 251–276], бо священників називали за місцем проживання або за місцем відправи богослужби. Оскільки Четья збереглася у списку, віднайдену на Холмщині (надійшла до Археологічного музею при Київській духовній академії з Сідлецької губернії у 1880 р.), деякі дослідники, насамперед білоруські (М. Карпинський, Ю. Карський, А. Журавський), кваліфікують її як білоруську.

Нам відома Четья 1489 р. у копії. Основою для Четьї стали, як стверджує В. Перетц [20, 1–107], слов'яноруські тексти житійної та проповідницької літератури, які автор перекладу використовував цілком вільно. Писар скорочував текст, змінював та доповнював його, наближуючи мову пам'ятки до живої народної мови. Писар часто робив доповнення якщо вважав їх необхідними зі стилістичного погляду, вільно переказував церковнослов'янський текст, а також вводив глоси. Досліджувана пам'ятка

є першою відомою на сьогодні спробою зближення мови культових книг із живою народною мовою. Як зазначає П. Плющ, Четья 1489 р. є «праматір'ю численних перекладів церковних книг на так звану «просту мову», зроблених на Україні в XVI та XVII ст.» [21, 74]. В. Перетц [20, 1–107], вважав Четью однією з найдавніших пам'яток, яка є перекладом давнього церковнослов'янського тексту на «нову» мову.

Четья Мінея 1489 р. досить виразно фіксує трансформацію церковнослов'янської мови в українську через насичення першої елементами української мови на різних мовних рівнях: у фонетиці, морфології, лексиці, синтаксисі, тим самим дає можливість простежити взаємодію церковнослов'янської мови з живою народнорозмовною українською мовою в різних функціонально-часових й ареальних аспектах. У цій статті звернемо на північноукраїнські риси в Четьї Мінеї 1489 р. Наприклад:

Вживання **є** на місці ненаголошеного **га** (перезвук **а** → **є** після м'яких приголосних **та й**, властивий для північних, широкого ареалу південно-західних українських говірок, зокрема західноволинських). Це фонетичне явище відображене у тексті Четьї досить широко, про що можуть свідчити такі приклади: **досегноути** (189), **колодези** (212 зв.), **любечи** (118 зв.), **уктебром** (45 зв., 46 зв.), **принела** (173, 223 зв.), **поменути** (162), **помнечи** (214 зв.), **проклетыйи** (240), **светиттели** (127), **светый** (47 зв.), **светыню** (16 зв.), **свещеники** (16 зв.), **терпечи** (169 зв.), **тисечника** (262), **оуведати** (237 зв., 238), **хотечо** (172 зв.) та інші.

Як твердить І. Огієнко [18, 284], вживання **є** замість **я** було живим явищем на західноукраїнських землях, особливо на північноукраїнських і займало значно більший ареал поширення в українських говорах, ніж у білоруських. За твердженням Ю. Карського [11, 102], перехід **а** (графічно **я**) в **є** відомий не всім білоруським говіркам, а лише південним і південно-західним, контактним з говірками української мови, і цілком збігається з подібною рисою – перезвуком – північноукраїнських говірок, тобто переходом **а** → **є** після м'яких приголосних. Аналізуючи мову писемних пам'яток і діалектних даних, І. Огієнко робить висновок, що вживання **є** на місці **я** є «чи не більше ознака таки наша, українська, яку й до канцелярій і літератури XV–XVIII віків занесли також українці з північно- і західноукраїнських земель» [18, 284]. Це фонетичне явище наявне вже в пам'ятках української мови XIV–XV ст., про що свідчать численні приклади: **дворенинъ**, **деветнацать**, **десетник**, **жедати** та багато інших [6, 268]. Широко фіксується перехід ненаголошеного **а** в **є** у пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. [8, 294–295]. Досить численними є випадки вживання **є** на місці **я** у Крехівському Апостолі [6, 268], наприклад: **мовечи**, **смотречи**, **огледае(т)са**, **мѣсець**, **назаренина**, **светому** та інші. Ця фонетична риса характерна для сучасних *північних* та південно-західних говорів (Атлас української мови, т.1, карти 48, 49, 53; т. 2, карти 45, 46), отже, її можна вважати не білоруською, а білорусько-українською.

Фіксація **є** на місці **ѣ** як у середині слів, так і в кінці: **века** (43 зв.), **вѣре** (41 зв.), **видели** (39), **во втробе** (48), **вѣ городе** (107), **грехо(в)** (72), **девѣ** (113 зв.), **еѣхаль** (54), **вѣ законѣ** (116), **звездами** (43), **на иконѣ** (109), **мѣсте** (95 зв.), **посинели** (144 зв.), **прадедоу** (115), **разделилъ** (12 зв.),

река (9 зв.), на светиле (26), телѣ (2 зв.), вѣ храмѣ (36), целовати (37 зв.) та інші. К. Симонова [24, 72], спираючись на попередні дослідження, кваліфікує як спільну українсько-білоруську рису. Воно фіксується вже у пам'ятках Київської Русі як південноруська риса, відзначено не тільки в пам'ятках північного та південно-західного походження, а й південно-східного, відоме й у північних та південно-західних говорах. Таке написання в Четьї можна розглядати як північноукраїнську рефлексію **ѣ**. Зокрема широко фіксується **ѣ** на місці ненаголошеного **ѣ** у Крехівському Апостолі, наприклад: **вѣдѣ**, **видѣли**, **в гробѣ**, **грѣх(ѣ)**, **лекарство**, **повѣдаючи**, **огрѣватисѣ** та інші, в Актових книгах Житомирського міського уряду кінця XVI ст.: **дорозѣ**, **возѣ**, **в лѣсѣ**, у збірнику документів Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: **в дѣбровѣ**, **в лѣсохѣ**, **видѣ(л)** [6, 269] та інші. Найвнїсть **ѣ** на місці **ѣ** І. Огієнко [18, 238–239] пояснює двома причинами: 1) сильним впливом на мову тодішніх урядових канцелярій північноукраїнської вимови, яка несла свою живу ознаку **ѣ** > **ѣ** в ненаголошених складах; 2) впливом південнослов'янських рукописів, який підтримував звичку плутати **ѣ** з **ѣ**.

Замість етимологічного **ѣ** маємо **ѣ** з м'яким попереднім приголосним (графічно **ю**): **занюжѣ** (328, 347 зв., 364, 375), **нюжли**, **нюжъли** (360 зв.), **ноу(ж)ли** (340 зв., 341), **занюжѣ** (347 зв., 375), **заноу(ж)** (289 зв., 361, 367, 368 зв., 372 зв. 374, 364 – двічі) і под. **ѣсюле** (32 зв.), **ѣсюль** (324 зв.), що, на думку В. Перетца, свідчить про північноукраїнську рефлексію голосного [e] в Четьї. Тобто ці приклади фіксують сліди дифтонга з [e] в закритому складі: e → ю – **нюжъли** (360 зв.). Написання з **ю** на місці **ѣ** дослідники [8; 23] визначають як характерну рису української мови вже у південноруських пам'ятках XIII ст., причому переважно у пам'ятках північного та південно-західного походження, наприклад: **василіювѣ** (ССУМ 1, 154), **короліювѣ** (ССУМ 1, 499), (ССУМ 1, 498) та інші.

Найвнє «акання», «якання», тобто вживання **а** на місці ненаголошеного **о** та **я** (**а**, **а**) на місці **ѣ**, наприклад: **багатѣство** (58 зв.), **вчарашнини** (164 зв.), **карабѣ** (94), **ласкаво** (30 зв.), **манастырь** (5), **моланья** (182), **паганьски** (354), **панамарѣ** (8 зв.), **помагаѣ(т)** (292 зв.), **потапта(л)** (207 зв.), **подабаѣтъ** (175), **працаѣтъ** (20 зв., 90 зв., 350), **радаватисѣ** (297), й под., а також **вѣсла** (94 зв., 246), **вѣсло** (93), **агиптіани** (171).

Насамперед відзначимо, що випадки «акання» і «якання» трапляються в пам'ятці рідко і ці приклади не є репрезентативними через обмежену кількість як самих слів, так, головню, повторюваних коренів цих слів. Більшість із них фіксується уже в пам'ятках староукраїнської мови [6, 271]. Це, зокрема, такі слова, як **багатѣство**, **багатѣше** **впатре(н)ѣ**, **Кирикѣ** **багатѣй**, **панамарѣ**, **манастырь** // **манастырь**, **манастырскии**, **помагати**, **ласкаво**, **карабѣ**, **карабѣ**, **карабѣ**. На думку вчених [8, 290], слово **карабѣ** найімовірніше є запозиченням з давньогрецької мови, а також широко побутує в сучасній українській мові.

З'ясовуючи випадки «якання» в пам'ятці, зауважимо, що слово **агиптіани** **а** запозичення, отже, не може бути показовим; а слово **вѣсло** засвідчено в Четьї всього чотири рази в однакових, повторених сюжетах. Таким чином, цей приклад теж не може бути підставою для серйозних ви-

сновків. Ймовірно, може йтися про лексикалізацію цього фонетичного явища, подібні випадки якого зустрічаються в сучасних українських говірках Підляшшя, наприклад, *зя'зюля* – 'зозуля', *сядайте* і под.

В. Перетц вважає, що частина наведених М. Карпинським прикладів на «акання», «якання» може бути пояснена інакше, але як саме, не уточнює [20, 24]. На думку Ю. Карського, у деяких з наведених ним прикладів **а** на місці ненаголошеного **о** може бути пояснено палеографічно [11, 138] (ймовірно, як таке, що виникло внаслідок регресивної асиміляції – під впливом **а** наступного складу, тобто фонетично), а в слові *працдаєть* можна пояснити морфологічно. Подібні приклади (з «аканням»), зокрема для позначення ітеративної дії, можна зустріти як в українській літературній мові: *помог'ти* – *допомог'ти*, – *допома'гати*; так, і в діалектній: *роб'бити* – *пораб'ляти*, *нараб'ляти*, *рости* – *поза'растати*, *напрос'тити*, – *напра'цяти* ('робити простим'), *прос'тити* – *пра'цяти*, *ко'сити* – *поза'кашовати* й под.

Щодо прикладу *вчарашнини*, то, очевидно, йдеться про відбиття у пам'ятці діалектної західноволинської риси – обниженої вимови **е** як **а**. Обнижений вокалізм (*и* → *е*, *е* → *а*) характерний для говірок Західної Волині.

Говорячи про «акання», слід звернути увагу й на численні випадки вживання слів з гіперичним «оканням», цікаві, в тому числі і з погляду визначення ймовірної локалізації пам'ятки: *бораны* (171), *бораньєю* (там же), *двожды* (6), *єроусолимъ* (200), *Лазоръ* (321 зв.), *Лазорю* (322), *роспадо-лосъ* (169), *сотона* (324 зв.), *оудоллимосъ* (210) та інші. Подібне фонетичне явище гіперичного «окання» характерне для широкого ареалу побутування й сучасних північноукраїнських говорів, властиве правобережно-поліським говіркам, точніше нижньонадприп'ятьським [15, 21–23; 2, 59.].

Замість традиційних книжних **гы**, **кы**, **хы** у Четьї маємо **ги**, **ки**, **хи**: *вбогих* (47), *вбогимъ* (304, 334 зв.), *дроуги(х)* (123), *с туги* (321), *многими* (292), *погибла* (119), *всяки* (209), *всакии* (219 зв.), *велики* (191), *помочники* (48 зв.), *празники* (210 зв.), *ри(м)скимъ* (36) *пророки* (38), *м'чки* (38), *дочьки* (17 зв.), *хитростью* (226), *хижицоу* (149 зв.), *хитрого* (320), *грехи* (292) й інші. Оскільки у Четьї, як у Крехівському Апостолі, не засвідчено жодного випадку з написанням **гы**, **кы**, **хы**, що свідчило б про сплутування **ы** з **и**, то, на думку І.Огієнка [18, 375; Атлас української мови (т.1, карта 21; карта 20)], звукосполучення **ги**, **ки**, **хи** треба прийняти за **гі**, **кі**, **хі** й розглядати їх як діалектну рису, властиву північноукраїнським говорам.

Після шиплячих на місці **є** маємо **о**: *вшоль* (308), *вжищо* (320), *жона* (14 зв., 15), *жона(м)* (329), *жонѣ* (320 зв.), *ничого* (119 зв.), *нѣчого* (356 зв.), *ис печоры* (322), *породившой* (4), *пришоль* (288 зв.), *члѣвой* (44 зв.), *чого* (33), *чотыри* (31 зв.), особливо дієприслівників: *аркучо* (366), *всѣдоучо* (306 зв.), *видачо* (344), *написавшо* (356), *слышачо* (51 зв.), *ставшо* (306), *оуставшо* (374). Іноді, як паралельні, вживаються й форми з **є** після шиплячих: *женоу* (14 зв.), *женѣ* (320 зв.), *челомбитъе* (52). Таке написання (**о** замість **є**) свідчить про фіксацію ствердіння шиплячих у мові. Такі факти фіксуються українськими грамотами з території Волині XV ст. Наприклад: *осмотрѣвшо* (Тут і далі: ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1997 – ...2006. – Т. 1–9...; 2, 95), *смотръѣвшо* (ССУМ 2, 365).

вість південних говорів. Відбита ця фонетична риса в пам'ятках української мови XV–XVIII ст., зокрема у Крехівському Апостолі. Пор.: **ѡден** (КА 194), **галелейский** (2), **старшенство** (507) та інші. Ця риса широко побутує в сучасних південно-західних говорах [2, 209; 218].

Вживання **и** на місці **є**: **завтрини** (241), **клинисѧ** (5 зв.), **мертвица** (35, 128зв., 204), **мертвици** (128 зв.), **мертвицю** (119), **мертвицовъ** (119), **ѡтверниисѧ** (144), **сирѡфѣми** (203), **сирѡфѣмовъ** (209 зв.), **стримъглавъ** (181 зв.), **трима** (348), **хривимомъ** (159 зв.). Це фонетичне явище дослідники розглядають як діалектне, властиве південним говорам давньоруської мови [8, 263] і сучасним південно-західним говорам, зокрема наддністрянським говіркам [2, 209]. Досить численно відбита ця риса і в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. Наприклад: **нимаєшь** (КА 209), **макидонский** (КА 86), **чирвоное** (КА 579) та інші.

Засвідчено у Четьї також утрату дзвінками приголосними дзвінкості у позиції перед глухими: **свѣтки** (55), **свѣтчить** (130 зв.). Це фонетичне явище також характерне для південно-західних говорів, зокрема наддністрянських та південноволинських [2, 219].

Закінчення **-оє// -еє** у родовому відмінку однини прикметників жіночого роду: **великое бѣды**, **горькое смерти**, **небесное высоты**, **правое роуки** й под. [3, 179, 200–201] трапляється вже поряд з **-оѣ** у північноукраїнських пам'ятках XI–XIII ст., в українських пам'ятках XIV–XVII ст.: **зѣмли роуское**, **вѣрное службы**, **каразен белоє** та інші. Отже, цю флексію можна розглядати як спільну східнослов'янську, яка в цьому архаїчному звуковому вираженні збереглася і досі побутує в північноукраїнських говірках.

Закінчення **-ые// -ие** у називному та знахідному відмінках множини прикметників: **правые рѣчи**, **люхе помысли** та інші [3, 181–182; 206] властиве вже пам'яткам Київської Русі, особливо часто трапляється воно в Актах Житомирського міського уряду XVI ст. Переважання флексії **-ые// -ие** над **ьи// -ни** в окремих джерелах, переважно північноукраїнського походження, можна пояснити впливом українського діалектного середовища, в якому **-ые// -ие** були закономірними як рефлексії **-ыѣ// -ѣѣ** в ненаголошеній позиції і мали більший, порівняно з сучасним станом, ареал поширення. І до сьогодні в північноукраїнських говірках побутують такі нестягнені форми.

У формах давального відмінка однини іменників колишніх основ на **-ѡ-**, **-јѡ-**, **-ї-** фіксується закінчення **-ови**, **-єви (-єви)** замість **ѣ**. Як зазначають дослідники [13, 109; 9, 94], це закінчення характерне для галицьких пам'яток, хоча трапляється у пам'ятках з інших територій. У Четьї засвідчено такі іменники із закінчення **-ови**, **-єви (-єви)**: **ворогови** (39), **ѣви** (5зв., 318), **змиєви** (82), **манєви** (72), **моисѣви** (133), **моуѣви** (18), **ноєви** (70 зв.), **огневи** (280), **петрови** (325 зв.) та інші. Флексія **-ови**, **-єви** вживається і тепер у західнополіських та галицько-подільських говорах [Атлас української мови, т. 2, карти 177, 178], а також, як паралельна, в центральноукраїнських говорах і стала нормативною в українській літературній мові.

У родовому відмінку множини іменників жіночого роду колишніх основ на **-ї-** маємо закінчення **-ий**: **пакостий** (30, 320 зв.), **скорбий** (318). Як зазначають дослідники [8, 117; 12, 96; 2, 210], це закінчення характерне для

пам'яток південно-західного походження, зокрема галицьких і *волинських*, і сьогодні воно побутує в багатьох південно-західних говорах.

Дієслова теперішнього часу в 3 особі однини і множини вживаються без кінцевого **ТЬ**: **влѣзе** (11 зв.), **не имає** (32), **ѡпускає** (343 зв.), **погибає** (31), **подає** (343 зв.), **пожре** (144), **оувдає** (31). Така фонетична риса фіксується вже у писемних пам'ятках Київської Русі – Остромировому Євангелії 1056–1057 рр., Ізборнику Святослава 1073 р., Архангельському Євангелії 1092 р., у 13-ти Словах Григорія Богослова, Галицько-Волинському літописі та інших. Такі форми Л. Булаховський [4, 74–75]. розглядає як південноруську рису. Аналогічної думки дотримується О. Соболевський [23, 84], за спостереженнями якого, форми без **-ТЬ** характерні для галицько-волинських пам'яток.

Дуже помітною прикметою мови Четьї, яка характерна тільки для пам'яток української мови, а також є її актуальною живомовною рисою, вважаємо препозиційне вживання зворотної частки **сѧ**: **сѧ бѣъ роскалѧль** (329 зв.), **сѧ противѣти** (321 зв.), **сѧ допитати** (20 зв.), **сѧ валлю(т)** (340 зв.) та ін. Ця ознака відбиває рису широкого ареалу навіть сучасних західноукраїнських говорів і дуже широко засвідчена у Четьї попри її жанр – конфесійної пам'ятки (283 випадки).

Досліджувана пам'ятка є важливим джерелом вивчення історії української мови. Вона містить цінний і багатий матеріал для дослідження різноманітних мовних проблем у різних галузях – історії мови, історичної діалектології, антропонімії тощо. Своїм лексичним складом, живомовними елементами всіх мовних рівнів Четья розширювала й збагачувала виражальні можливості церковнослов'янської мови.

Встановлюючи приналежність Четьї на основі її мовного аналізу, вважаємо за доречне зауважити таке: вивчаючи мову пам'ятки, кваліфікуючи засвідчені у ній мовні факти, треба орієнтуватися на тогочасний стан мови, у тому числі живої народної, а не на сучасний. І саме крізь таку призму слід розглядати й оцінювати репрезентовані в пам'ятці мовні факти, розрізняючи давнє й сучасне, зокрема кваліфікуючи частотність використання давніх форм – аористів й імперфектів, позицію й відокремленість/невідокремленість дієслівної частки **сѧ** й под. Адже не тільки літературна мова змінюється з часом, але й жива народна мова так само.

Цілком справедливо дану пам'ятку розглядають як українську П. Плющ [21, 141], В. Німчук та В. Русанівський [17, 73], К. Симонова [24, 76], Д. Гринчишин [6, 275]. На українське походження пам'ятки вказували М. Петров, О. Лебедев, О. Соболевський, В. Перетц. Так, ще у 1880 р. М. Петров говорив про Четью, як про пам'ятку, яка за «рідкістю книг малоруських [...] заслуговує особливого дослідження» [19, 54–57]. О. Лебедев, описуючи рукописи музею колишньої Київської духовної академії зробив таку помітку: «Четья украинск[ая], 1489 г.» [14, 147].

В. Перетц, проаналізувавши мовні особливості пам'ятки, зокрема її другої частини, приходять до висновку, що «Четья 1489 р. – пам'ятка українська, можливо, галицько-волинська, а не «західноруська», як про це писав М. Карпинський та інші автори» [20, 29–30]. Однак, беручи до уваги наявність у пам'ятці окремих рис білоруської мови («акання», «якання», «

на місці **ѣ**), автор вказує на її важливе значення для вивчення не лише історії української мови і літератури, а й білоруської мови і культури [20, 107].

Вивчення мови пам'ятки підтверджує висновок В. Перетца про написання її на території Галичини-Волині (зокрема, пам'ятка багатьма мовними рисами збігається з рисами Крехівського Апостола, написаного, за твердженнями І. Огієнка [18, 91], на території Волині). Про це свідчить значний перелік рис волинських і наддністрянських говірок, відбитих у Четьї: фіксація звукосполучень **гі, кі, хі**; у на місці ненаголошеного **о**; вживання **е** на місці **и**, навіть у флексії типу **роукаме** (16) та **и** на місці ненаголошеного **е (и)**; втрата дзвінкими приголосними дзвінкості перед глухими; флексія **-ови (-еви)** в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду, закінчення **-ий** в родовому відмінку множини, препозиційне вживання зворотної частки **ся** та багато інших.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови: В 3-х томах. – К., 1984–2001.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К., 1980.
3. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. – Ужгород, 1960.
4. Булаховський Л. А. Питання походження укр. мови. К., 1956.
5. Грушевський М. Впливи чеського національного руху XIV–XV вв. в українському житті і творчості, як проблема досліду // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Праці філологічної секції. – Львів, 1925. – Т. 141–143. І ще: Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1926. – Т. 5, вип. 1.
6. Дмитро Гринчишин. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови // Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. ССXXXIX. Праці філологічної секції. – Львів, 1995. – С. 251–276.
7. Жураґскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мінськ, 1967. – Т. 1.
8. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979.
9. Історія української мови. Морфологія. – К., 1978.
10. Карпинский М. Запдно-русская Четья 1489 года // Русский филологический вестник. 1889. – № 1. – С. 59–106.
11. Карский Е. Белорусы. Язык белорусского племени. Исторический очерк звуков белорусского наречия. – Варшава, 1908. – Т. 2.
12. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. – К., 1967.
13. Kuraszkievicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku. Studium językowe. – Kraków, 1934.
14. Лебедев В. Рукописи церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. – Саратов, 1916. – Т. 1.
15. Назарова Т. В. Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках Нижньої Прип'яті // Діалектологічний бюлетень. – К., 1961. – Вип. 8.
16. Недешев И. Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров. – Варшава, 1884.
17. Нимчук В., Русанівський В. Цінний внесок в історію мов східнослов'янських народів // Мовознавство. – 1979. – № 1.
18. Огієнко І. Українська літературна мова XVI в. і Крехівський апостол 1560-х р. – Варшава, 1930. – Т. 1.
19. Петров Н. И. Рукописная «Четья» 1397 г. // Русский филологический вестник. – Варшава, 1881. – № 3. – С. 54–57.
20. Перетц В. Н. К изучению Четьи 1489 г. // Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. – Л., 1928. – Вып. 2. – С. 1–107.
21. Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови. – К., 1958.
22. Соболевский А. И. Очерки по истории русского языка. – К., 1884.
23. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. 2-е изд. – К., 1891. І ще: Соболевский А. И. История русского литературного языка. – Л., 1980.
24. Симонова К. С. Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі «Четьї») (1489) // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К., 1989. – С. 56–79

СТАРОУКРАЇНСЬКА ОРФОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ І ПРОБЛЕМА ОЗВУЧЕННЯ ТЕКСТІВ Г. СКОВОРОДИ

Писемну практику Григорія Сковороди необхідно розглядати з позицій історизму, в контексті літературної традиції і мовної свідомості не лише його доби, а й минулих епох. За такої умови мовна тканина текстів мислителя постає системно зумовленою і не видається хаотичною сумішшю різних за походженням елементів.

Правопис Г. Сковороди (передусім той, який він використовував до 1785 р.) спирається на староукраїнську орфографічну традицію кінця XVI – першої половини XVIII століття з усіма притаманними їй суперечностями та варіативністю, що вже були об'єктом уваги дослідників [Огієнко 1995; Німчук 2004; Видайчук 2005; Маліневська 2007], і є своєрідним маркером належності автора до староукраїнської культурно-історичної парадигми, хоча й має певні особливості, зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Є всі підстави вважати, що він орієнтувався на правила правопису М. Смотрицького, які, за твердженням В. Німчука, «ґрунтуються на староукраїнському (багато в чому й ширшому – східнослов'янському) узусі» [Німчук 2004: 6]. У середині 80-х років, переписуючи ранній філософський діалог «Наркісс», Г. Сковорода відмовився від уживання релікта церковнослов'янської орфографії – знака ъ, а також і ѣ, на що вже звертали увагу дослідники [Жовтобрюх 1972: 62; Tschizewskij 1973: 314]. Д. Чижевський слушно зауважив, що в Росії таку орфографічну реформу було введено тільки 1917 р., при цьому імені мислителя не було згадано [Tschizewskij 1973: 314].

Відомо, що традиційний правопис базувався на етимологічному принципі й нівелював живомовні особливості, хоча вони все-таки тією чи тією мірою відбивалася в мові пам'яток [Жанри 1989: 117]. П. Плющ вважав, що «все написане церковнослов'янською мовою письменні українці вимовляли по-українськи» [Плющ 1971: 245]. На те, що у XVIII ст. слов'яноукраїнські тексти озвучувалися відповідно до народної вимови, вказував і В. А. Передрієнко [Передрієнко 1979: 62].

Щоб об'єктивно оцінити мову Г. Сковороди з сучасних лінгвістичних позицій крізь призму мовної свідомості його часу, необхідно з'ясувати важливе питання про озвучення створених ним текстів. Не можна, на нашу думку, ігнорувати надзвичайно цінного свідчення першого біографа філософа – його учня і друга М. Ковалинського, який стверджував: «Как он писал для своей стороны, то и употреблял иногда малороссійскія нарѣчія и *правописаніе, употребляемое в произношеніи малороссійском*: он любил всегда природный язык свой и рѣдко принуждал себя изъясняться на иностранном» [С. II, 474; виокремлено нами. – Л.Г.]. Отже, за Ковалинським, мислитель, користуючись традиційним правописом, озвучував свої тексти

відповідно до української вимови. Про те, що він робив це не завжди, свідчать приклади з його творів, на яких позначилась російська вимова.

Українські дослідники вже писали про те, що тексти Г. Сковороди потрібно читати відповідно до української орфоєпії [Синявський 1924: 255; Моргун 1972: 119; Лесюк 1996: 39–40].

Важливим для розв'язання проблеми озвучення текстів мислителя є питання про фонетичне значення *ѣ*. В Україні традиційно *ѣ* читали як [i], підтвердженням чого є численні написання *и* або *і* замість *ѣ*, наприклад, у т. зв. Житомирському Євангелії 1571 р. (перероблене Пересопницьке) [Огієнко 1922: 22] чи написання *ѣ* замість *и* у Вербському Євангелії 1560 р., хоча його й було переписано з південнослов'янського оригіналу [Огієнко 1933: 231]. Досліджуючи мову рукописної Лисеївської Тріоди 1734 р., І. Огієнко виявив, що «писар рукопису вимовляв *ѣ* як *і*, що скрізь виразно знати, напр., з правопису чужих слів, де він чуже *і* передає через *ѣ*»; «замість *и* (*і*) ... пише *ѣ*» [Огієнко 1932: 15]. Те, що на початку XVIII ст. українські книжники вимовляли *ѣ* як [i], підтверджують і спостереження В. Живова над виправленнями в переписаному примірнику перекладу «Географии генеральной» Б. Варенія, здійсненими С. Лихудом за наказом Петра I...» [Живов 1996: 108]. На цю визначальну рису української вимови звернено увагу й у виданому спеціально для українців посібнику І. Переверзева «Краткія правила російского правописанія, из разных грамматик выбранныя и по свойству украинского діалекта для употребленія малороссіянам дополненныя» (Харків, 1772) [Білодід 1958: 135].

Невідповідність між тогочасним правописом та вимовою підкреслював свого часу і Г. Коваленко, наводячи два переконливі приклади на підтвердження того, що Г. Сковорода вимовляв *ѣ* як [i]: а) кирилицею мислитель пише *Бѣлгород*, а в заголовку написаного латиною вірша в цьому слові відповідником до *ѣ* виступає *і*: «In natalem Bilogrodensis Episcopi»; б) у віршах він римує такі слова: *моих – умѣх* [Коваленко 1919: 79].

На вимову *ѣ* як [i] в римі *кони – по долонѣ* в поезії збірки «Сад божественных пѣсней» звертали увагу М. А. Жовтобрюх [Жовтобрюх 1972: 66], М. Ф. Наконечний [Наконечний 1972: 122], В. А. Передрієнко [Передрієнко 1979: 101], М. Лесюк [Лесюк 1996: 40] тощо. Додамо ще й інший приклад внутрішнього римування, яке теж підтверджує таке фонетичне значення *ѣ*:

Славны, напримѣр, герои, но побиты на полях.

Долго кто живет в покоѣ, страждет в старых тот лѣтах [С. I, 82].

Про вимову філософом *ѣ* як [i] свідчать зокрема й паралельні написання: поряд із традиційним *зміи* [С. I: 364], *зміем* [С. I: 357], *змием* [С. I: 346] (пор. у старослов'янській мові *ѣи*, *ѣи* [СС: 237]; у П. Беринди *зміи* [Бер.: 39]; в українській літературній мові XVI – першої половини XVII ст. – *змиі*, *зміі*, *зміі*, *змиі*, *зміі* [СЛУМ 12: 53]) у Г. Сковороди зафіксовано *змѣя* [С. I: 350], *змѣиным* [С. I: 364], *змѣиных* [С. I: 370]; *ѣ* замість орфографічно правильного *и* відбивають і приклади *апокалѣптическаго* [С. I: 350] (пор. *апокалѣптичным* [С. I: 346], *апокалѣптическіи* [С. I: 385], *апокалѣпный* [С. II: 83, у прим.] тощо.

Те, що *ѣ* вимовлявся як [і], підтверджують і факти поплутання флексій: замість орфографічно правильного *ѣ* у закінченнях М. в. одн. та Н. в. двоїни іменників колишніх *ā*-основ Сковорода часом пише *и*: *не на сей ли петръ и скали* [С. II: 360], *на маленькой бумажки* [С. I: 337] (пор. *по бумажкѣ* [С. II: 122]); *не преткнутся нози ваши* [С. I: 362] тощо.

У текстах мислителя трапляється й передача через *ѣ* секундарного [і] з [о] у флексіях окремих прикметників та порядкових числівників у Д. в. і М. в. одн.: *на травѣ зеленѣй* [С. II: 66], *при единороднѣй истиннѣ* [С. I: 152], *в царствіи небеснѣм* [С. II: 360], *в седмѣм* [С. II: 27]. Таке явище І. Огієнко помітив і в «Лисевській Тріоді» 1734 р.: «Українська жива вимова *ѣ* як *і* підтримувала давні закінчення D¹ і L¹ прикметників на *-ѣй, -ѣмъ*» [Огієнко 1932: 31].

Водночас у текстах Г. Сковороди на місці етимологічного *ѣ* нерідко паралельно засвідчено й *е*: *тѣло* [С. I: 170, 175, 349]/*тело* [С. I: 218]; *человѣк* [С. II: 398]/*человек* [С. I: 296]; *совсѣм* [С. I: 113, 114, 127]/*совсем* [С. I: 122] тощо. Таке написання, у якому відбився білоруський вплив, – давня риса українських текстів, притаманна ще офіційній канцелярській мові Великого князівства Литовського, до складу якого входила й Україна з початку XIV ст.

На ще одну характерну рису правопису Г. Сковороди, яка відбивала староукраїнську орфографічну традицію, – поплутання *ы*, *и* та *і* – вказував П. Бузук, пояснюючи його тим, що в мові мислителя, як і в більшості українських говорів, зникла різниця «між старим *ы* та *и*» [Бузук 1923: 65]. Традиційними літерами *ы*, *и* та *і*, як слушно зауважував М.А. Жовтобрюх, філософ позначав фонему переднього ряду високого підняття /и/, генетично пов'язану з двома давньоруськими фонемами /ы/ та /і/ [Жовтобрюх 1972: 65]. М. Лесюк зазначав, що *і*, *и*, *ы* мислитель використовував традиційно там, «де вони вживалися у старослов'янській чи російській мовах, але читав їх як *ы*», отже, при озвученні його текстів не потрібно пом'якшувати приголосні перед [и], як і перед [е]. Як доказ автор слушно наводить приклади з римуванням слів «Все лице морщиш, печален всегда *ты*, Се ли ты можеш житію назвати?», «Рости, да возможеш стати, да попалиш супостаты» [Лесюк 1996: 39]. На останню з наведених рим, а також на римування «*маты* – не *видати*» вказував свого часу і М.А. Жовтобрюх [Жовтобрюх 1972: 66]. Додамо до наведених прикладів ще «*И кромѣ того лѣкарѣ лѣчили, Когда та болѣзнь позмикала жили*» [С. I: 94].

Особливо часто Г. Сковорода плував літери *ы* та *и*. У текстах усіх жанрів у нього засвідчено чимало випадків написання *и* замість етимологічного *ы* у коренях слів: *високомѣстной* [С. I: 91]; *мислит* [С. I: 93], *мисленныя* [С. II: 399]/*мысль* [С. I: 66, 411]; *провидѣл било* [С. I: 149]/*написал было* [С. I: 149]; *слиша* [С. I: 92]; *вырил ... камушок* [С. I: 121]; *любопытство* [С. I: 136], *стыдно* [С. I: 353], а також у флексіях іменників колишніх *ā*-основ: 3. в. мн. *жили* [С. I: 94], 3. в. мн. *слези* [С. I: 98] та займеннику *ти* [С. I: 91]/*ты* [С. I: 69; 78].

Водночас на місці етимологічного *и* письменник нерідко пише *ы*: *крын* [С. I: 79, 319, 382; II: 157]/*в кринах* [С. I: 79], *крин* [С. I: 392; II: 129];

бысер [С. I: 127]; *потыше* [С. I: 325]; *рысунок* [С. II: 138]/*рисунок* [С. I: 164]; *потыхонько* [С. II: 189]; *привытається* [С. II: 195] та ін.

Ранній автограф діалогу «Разговор о том: знай себе» (у пізнішій редакції – «Наркісс») засвідчує цікавий факт: поверх написаного *ы* у словах [*твои*] *рукы, ногы* [РЗ: ар. 13], *соперникы его* [РЗ: ар. 13 зв.], *оны* [РЗ: ар. 14 зв., ар. 22], *кумыру* [РЗ: ар. 15 зв.], *сокровыще* [РЗ: ар. 16 зв.], *сладкым* [РЗ: ар. 17], *завысит* [РЗ: ар. 20], *вѣрыт* [РЗ: ар. 20], *мѣлкых* [РЗ: ар. 22 зв.], *нашых* [РЗ: ар. 21 зв.] і под. пізніше іншим чорнилом написано *и* відповідно до орфографії другого автографа. З другого боку, чимало слів, у яких Сковорода в ранньому автографі згаданого твору відповідно до української вимови написав *ы* замість етимологічного *и*, так і залишилися не виправленими при внесенні ним правок відповідно до орфографії другого автографа (за яким і здійснено видання цього діалогу 1973 р.): *дывно* [РЗ: ар. 10]/*дивно* [С. I: 165]; *рыза* [РЗ: ар. 10 зв.]/*риза* [С. I: 165]; *на его нывѣ* [РЗ: ар. 20]/*на его нивѣ* [С. I: 172]; *при согнытіи* [РЗ: ар. 20 зв.]/*при согнитіи* [С. I: 173], *позорыще* [РЗ: ар. 21]/*позорище* [С. I: 173], *жывописец* [РЗ: ар. 30]/*живописец* [С. I: 181] (усі ці різночитання не відбито у примітках до «Наркісса» видання 1973 р.). Невнесення автором усіх правок відповідно до орфографії пізнішого автографа можна пояснити тим, що українська вимова була настільки для нього звичною, що він, навіть намагаючись дотримуватися традиційного правопису, не завжди міг це зробити, потрапляючи в «полон» живого мовлення.

Водночас у досліджуваних текстах натрапляємо часом на паралельне написання тих самих слів з *и* та *і*: *Христа* [С. I: 136], *Христос* [С. I: 136]/*Христом* [С. I: 149]; *Библичный* [С. II: 59]/*Біблічном* [С. II: 139, 146]; *отец Сципіонов* [С. II: 184]/*сын Сципіонов* [С. II: 188].

У флексіях прикметників та займенників у Н., З. та Кл. в. одн. чоловічого роду, а також у Н., З. та Кл. в. мн. після літер на позначення задньоязикових Г. Сковорода традиційно надавав перевагу написанню з *і* (вимовлялося [и]): *искус драгий* [С. I: 60], *всякій грѣх* [С. I: 62], *глас пресладкій* [С. I: 77], *великій звѣр* [С. I: 118], *высокій дурак* [С. I: 126] та ін. Значно рідше у цій позиції виступає *-ы-* чи *-и-*: *человѣческий* [С. I: 137], *израилский* [С. I: 138], *пророческие* [С. I: 139], *тихий* [С. II: 107]; *многыи* [С. I: 139]. У закінченнях непрямих відмінків засвідчено лише *ы* та *и*: *долгих* [С. I: 139], *языческим* [С. I: 137], *высоких* [С. I: 139], *мірских* [С. I: 139] тощо.

Сковорода писав *і* й у флексіях прикметників та дієприкметників у Н., З. та Кл. в. одн. чоловічого роду, а також у Н., З. та Кл. в. мн. після літер на позначення інших (не задньоязикових) приголосних: *Ганімед прекрасній* [С. I: 92], *путь... твердій* [С. I: 93], *старик сѣдовласій* [С. I: 93], *лѣс темній прохладженній* [С. I: 96] та ін. Тексти мислителя засвідчують у цій позиції й випадки паралельного написання *і* та *ы*, *і* та *и*: *крын удалній* [С. I: 319, у цит.]/*крын удалный* [С. I: 382, у цит.]; *отче милосердій* [С. I: 93]/*настырю ... милосердый* [С. I: 85]; *в горній путь* [С. I: 64]/*в горный возвысись град* [С. I: 61].

Ы там, де вимовлялося [і], засвідчено в Г. Сковороди після літер, що позначають передньоязикові приголосні основи прикметників (рідше –

числівників), зокрема [т], частіше [н]: *третый* [С. I: 142; II: 187], *вечерным* [С. I: 140], *господным* [С. I: 142], *вышным* [С. I: 142], *весенных* [С. II: 43] та ін. Орфографічна варіативність відбита й у флексіях уживаних Сквородою дієприкметників та прикметників (зокрема й вищого ступеня порівняння) у Н., З. та Кл. в. одн. чоловічого роду, а також у цих самих відмінках мн. після літер на позначення шиплячих (орфографічно також **ш**), причому найчастіше засвідчено *і*: *в грядущий час* [С. I: 65], *вол млатяцій* [С. I: 279], *живущий по волъ духа* [С. I: 417], *жар горший* [С. I: 69] тощо. Рідше зафіксовано *ы* чи *и*: *ищущий* [С. I: 136], *любящий* [С. I: 137], *бесѣдующый* [С. II: 394], *вопіющий* [С. I: 227] та ін. У непрямих відмінках мн. (крім З.в.) ужито лише *ы* та *и*: *спящих* [С. I: 138], *священнических* [С. I: 139], *вѣдущими* [С. I: 140], *плачущым* [С. I: 143] тощо.

Проте в окремих випадках літерою **и** мислитель позначав звук [і]. На це вказує зокрема поплутання літер **і** та **и**: а) на початку слів: *ідол* [С. I: 156], *ідола* [С. II: 48]/*идол* [С. I: 156; II: 43]; *історіях* [С. I: 114], *історичная* [С. II: 58]/*історіям* [С. I: 361], *історик* [С. I: 360], *історичным* [С. I: 121]; *іконою* [С. II: 147], *іконы* [С. II: 147]/*икона* [С. II: 106] та ін.; б) усередині слів, зокрема в тих власних назвах іншомовного походження, у яких повинен звучати [і]: *рѣки Ніла* [С. II: 158], *Ніл* [С. I: 125]/*рѣки Ніла* [С. I: 361, II, 84, у прим.].

Дослідники вже звертали увагу на той цікавий факт, що російські правописні підручники другої половини XVIII ст. застерігали від помилок, пов'язаних з українською вимовою деяких літер, наприклад, від змішування звуків, позначуваних літерами **ы** та **і**, вимови **ѣ** як [і] тощо [Бузук 1923: 75]. Очевидно, що поява таких застережень була спричинена надзвичайною поширеністю в Росії української вимови окремих кириличних літер.

На підтвердження думки про тверду вимову приголосного перед [е] в текстах Г. Сквороди М. Лесюк наводить переконливі приклади *благовонне поле*, *стезя певна*, а також припускає, що й у формах *песика*, *пеленах*, *пелен* приголосні перед [е] не пом'якшувались [Лесюк 1996: 40]. Слушним аргументом на користь того, що твори філософа не слід читати поросійськи, слугують і приклади з відсутністю лабіалізації [е] (на противагу російській мові), про що свідчать зокрема рими: «Ах ты печаль, прочь *отсель!* Не безобразь красных *сел*»; «Пресѣчи толикій *вред*... Вот, вот время *уплывет*» тощо [Лесюк 1996: 40]. Вважаємо, що сказане автором підтверджують і рукописні збірники XVII – початку XVIII ст., написані латиницею, де розрізнялася пом'якшена (для цього додатково використовували графему **і**) чи диспалаталізована вимова [Маліневська 2007: 312].

Ненаголошений [е] мислитель іноді передає через **и**: *малинькое зерно* [С. I: 148] поряд з орфографічно правильним *маленькой камушок* [С. I: 148], а [и] через **е**: *говоритемеш* [С. II: 393], що відбиває особливості живої вимови. Таке явище засвідчене і в інших староукраїнських пам'ятках, зокрема в рукописній «Лисевській Тріоді» [Огієнко 1932: 20].

У текстах усіх жанрів у Г. Сквороди відбито важливу рису українського вокалізму – перехід [е] в [о] після шиплячого перед споконвічно твердим приголосним, хоча часто трапляється і традиційне написання з **е**:

жолтобоко [С. I: 76], чолнок [С. I: 88], перецооголяло [С. I: 92], чоловѣк [С. I: 316]/человѣк [С. I: 274]; нашол [С. I: 216, 221, 413; II: 47, 121, 165]/нашел [С. II: 119, 168] та ін.

Натрапляємо в Г. Сковороди і на приклади чергування [е]/[и] в коренях дієслів доконаного/недоконаного виду: *сдеріот* [С. I: 115]/*сдыраете* [С. I: 122], *выдырай* [С. I: 270], а також [о]/[а] в дієслівних коренях: *гоню* [С. I: 126]/*ганяю* [С. I: 126], *выганяет* [С. I: 72], *ганяються* [С. II: 198]; *слоमितь* [С. II: 198]/*ламают* [С. I: 76], *ламаете* [С. I: 127]. Властива українській мові асиміляція наступним [а] попереднього [о] відбита в словах *хазяина* [С. I: 109, 110], *хазяйка* [С. I: 113] поряд із традиційним написанням *хозяина* [С. I: 110].

Незважаючи на традиційну орфографію, тексти філософа відбивають і живомовні явища, властиві українському консонантизму, зокрема спрощення у групах приголосних: *щаслив* [С. I: 120, 127], *щасливым* [С. I: 232], *ощасливить* [С. I: 122]/*нещастной* [С. I: 223]; *сонце* [С. I: 157; II: 135, 136, 139], *сонца* [С. I: 157; II: 33], *в сонцѣ* [С. I: 157; II: 139]/*солнце* [С. II: 52], *солнцем* [С. II: 16, 18] та ін.

Зафіксовано в Г. Сковороди і форми дієслів та дієприкметників з епентетичним [л], що є характерною ознакою українського консонантизму: *люблят* [С. I: 78], *люблящый* [С. I: 137], *многлюблящим* [С. II: 66], *любля* [С. II: 214]/*любящую* [С. I: 447]; *кипят* [С. II: 106], *сплящих* [С. I: 318]/*спящих* [С. I: 138].

Трапляються в досліджуваних текстах і приклади з властивим і сучасній українській вимові кореневим [й] у дієслові *йти* та похідних від нього, а також у деяких інших словах: *не йдет* [С. I: 67], *взойшла* [С. I: 70], *найшло* [С. I: 118], *пройшли* [С. I: 75], *обойшли* [С. I: 65]/*прошла* [С. I: 89], *пришла* [С. I: 62, 89], *пришло* [С. I: 124]; *прійди* [С. I: 64], *снійде* [С. I: 64], *прійми* [С. I: 84] тощо.

Відомо, що і церковнослов'янська, й українська мови зберегли наслідки другої перехідної палаталізації задньоязикових, проте у Г. Сковороди це явище відбите переважно в цитатах зі Святого Письма чи словах, часто вживаних у ньому. Дослідники вже звертали увагу на відображення в мові мислителя українського препалатального, чи напівпалатального [л], що позначається написанням усередині слова перед приголосним літери *л* без *ь* після неї [Бузук 1923: 67; Жовтобрюх 1972: 68]. Проте таке написання непослідовне, оскільки досить часто в позиції після *л* засвідчено й *ь*: *жителство* [С. I: 127], *жителствовавших* [С. I: 116]/*жительство* [С. I: 116]; *изобилнаго* [С. I: 116]/*изобильное* [С. I: 115]; *силнѣ* [С. I: 110]/*сильны* [С. I: 122] та ін.

На особливості вимови у Г. Сковороди губних, шиплячих та звука, що передається літерою *р*, уже звертали увагу дослідники [Бузук 1923: 69; Жовтобрюх 1972: 68–69; Лесюк 1996: 40]. Заради об'єктивності варто зауважити, що поряд із написанням, яке може свідчити про тверду вимову губних у кінці слова й складу, властиву консонантизму української мови, засвідчено і традиційне церковнослов'янське написання: *любов* [С. I: 112, 122; II: 394]/*любовь* [С. I: 111, 122]; *чем* [С. I: 113, 114, 117, 127]/*чель* [С. I: 115, 117, 173]; *кровь* [С. I: 123, 221].

Тверда вимова шиплячих передається у текстах мислителя написанням після **ж, ч, ш** у кінці слова **ъ**, який був опущений у виданні творів автора, а також **ы**: *тысячы* [С. I: 136], *лжы* [С. I: 161]. Проте досить часто й тут маємо випадки написання після літер, що позначають приголосні звуки, **ь** за орфографічною традицією: *живеш* [С. I: 116]/*живешь* [С. I: 112], *видиши* [С. I: 287]/*видишь* [С. I: 287, 172]; *можеш* [С. I: 221]/*можешь* [С. I: 172, 221]; *знаеш* [С. I: 80, 113]/*знаешь* [С. I: 172] та ін.

Тексти Г. Сковороди фіксують і твердий [р] в кінці складу на фоні переважного вживання палаталізованого [р']: *тепер* [С. I: 114]/*теперь* [С. I: 111, 116, 120, 146, 175; II: 14, 137, 138, 147]; *пастыр* [С. I: 172]/*пастырь* [С. I: 85].

У досліджуваних пам'ятках натрапляємо на приклади паралельної палаталізованої/депалаталізованої вимови не лише губних та шиплячих, а й зубних приголосних: *возму* [С. I: 128], *возмет* [С. II: 67]/*возьму* [С. I: 128]; *будто* [С. I: 146, 350, 360; II: 125]/*будьто* [С. I: 175, 221, 273, 284, 417; II: 14], *тма* [С. I: 65, 220, 221]/*во тьмѣ* [С. I: 274].

Оглушення [г] перед наступним глухим [т] відбито в написанні *кохти* [С. I: 76], *кохтей* [С. II: 176]. Вимова [к'іхт'і] є нормативною і для сучасної української літературної мови. Притаманне українській мові одзвінчення глухих перед дзвінками відбиває написання *прозьбу* [С. I: 308].

У текстах мислителя відбито й інші особливості української вимови: наявність [ў]: Печерской *лаурѣ* [С. II: 32]; регресивну асиміляцію звука [з] у префіксі *роз-* наступним [ж] *ражженет* [С. I: 77], *ражженіе* [С. I: 220], *ражжуй* [С. I: 161], *ражжигаясь* [С. I: 154] поряд із традиційним написанням *разженным* [С. I: 72], *разжигаясь* [С. I: 227], *разжует* [С. I: 122], *разжевать* [С. I: 232], *разжуйте* [С. I: 237]. Поплутання **хв** і **ф**, яке й сьогодні властиве деяким українським діалектам, засвідчено у дієслові *фастать* [С. I: 117, 123].

М. Лесюк слушно вказує на те, що окремі фонетичні риси української мови традиційно приховані етимологічним правописом: не відображено переходу [л] > [ў] у дієсловах минулого часу; [о], [е] > [і] в закритих складах; вимови [т'] у формах 3-ї особи одн. дієслів II дієвідміни чи відсутності кінцевого [т] у формах 3-ї особи одн. дієслів I дієвідміни [Лесюк 1996: 41]. Лише в окремих випадках у Г. Сковороди на письмі відображено перехід [л] > [у] у дієслівних формах минулого часу:

Возможет ли в темной яскинѣ гулять орел?

Так, как в поднебесный край вилетѣв он отсель [С. I: 69].

Припущення, що за традиційним написанням **о, е** в закритому складі приховувалась вимова [і], підтверджує зокрема форма *ластовка* [С. II: 145] [ласт'івка].

Водночас у текстах філософа відсутні поширені в письменстві XVI–XVII ст. орфографічні варіанти деяких слів. Він послідовно – згідно з церковнослов'янською традицією – пише лише *что, кто, как, какой*, хоча староукраїнська книжна традиція попереднього періоду відбиває розмовні варіанти *што* і *що, хто, як, який*. Проте на вимову *что* як [шчо] у Сковороди вказує зокрема такий промовистий приклад: «*чтоденно* новья опыты и дикія изобрѣтенія» [С. I: 336].

Отже, Г. Сковорода спирався переважно на староукраїнську орфографічну традицію; мова його творів відбиває всі специфічні риси фонологічної системи української національної мови, що формувалася на основі південно-східного діалектного масиву [Жовтобрюх 1972: 70], хоча деякі написання цим пояснити не можна, оскільки окремі слова і навіть фрагменти репрезентують російську вимову. Деякі написання є даниною церковнослов'янській традиції; напевно, вони були для мислителя ознакою вченості. Автографи засвідчують часом протилежні орієнтації Сковороди на те чи те написання, певні його уподобання в конкретний момент, зумовлені суб'єктивними чинниками, «відчуттям» і «баченням» слова на момент написання, різним уявленням про мовну норму в певні проміжки часу. Порівняння двох автографів діалогу «Наркісс» свідчить про те, що в пізнішому з них, за яким потім вносилися правки й до першого автографа, відбито орієнтацію Сковороди на традиційну орфографію, репрезентовану зокрема церковнослов'янською мовою (в її українській редакції).

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

- Бер. – Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.
- РЗ – Разговор о том: знай себе : автограф // Відділ рукописних фондів Інституту літератури АН України. – Ф. 86/1. – Ар. 1–54.
- С. – Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 1. – 531 с.; т. 2. – 574 с.
- СЛУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28 вип. / Відп. ред. Д. Гринчишин. – Львів, 1994–2006. – Вип. 1–13.
- СС – Старославянський словарь : (по рукописям X–XI веков) / Под ред. Р. М. Цейтлин. – 2-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1999. – 842 с.

ЛІТЕРАТУРА

- Білодід 1958 – Білодід І. К. Українська літературна мова другої половини XVI, XVII і XVIII ст. // Курс історії української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда. – К., 1958. – Т. 1. – С. 68–137.
- Бузук 1923 – Бузук П. О. Мова і правопис у творах Г. С. Сковороди // Пам'яті Г. С. Сковороди: Зб. ст. – Одеса, 1923. – С. 62–84.
- Видайчук 2005 – Видайчук Т. Варіативність орфографічних та фонетичних норм староукраїнської мови другої половини XVI ст. // Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Мовознавство: Зб. наук. ст. – К., 2007. – Кн. 5. – С. 248–261.
- Жанри 1989 – Жанри і стилі в історії української літературної мови / Відп. ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Наук. думка, 1989. – 283 с.
- Живов 1996 – Живов В. М. Язык и культура в России XVIII века. – М.: Шк. «Яз. рус. культуры», 1996. – 590 с.
- Жовтобрюх 1972 – Жовтобрюх М. А. Відбиття процесу становлення фонологічної системи української літературної мови у творах Г. Сковороди // Мовознавство. – 1972. – № 4. – С. 59–70.
- Коваленко 1919 – Коваленко Г. Григорій Сковорода, його життя і твори. – Полтава, 1919. – 154 с.
- Лесюк 1996 – Лесюк М. Українська живомовна стихія в творчості Г. Сковороди // Дивослово. – 1996. – № 8. – С. 38–41.
- Маліневська 2007 – Маліневська Н. Кирилиця і латиниця як засоби передачі фонетичної системи української мови XVII – початку XVIII ст. // Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Мовознавство: Зб. наук. ст. – К., 2007. – Кн. 5. – С. 307–315.

Моргун 1972 – Моргун П. А. Мова філософських творів Г. С. Сковороди // Тези доповідей Республіканської наукової конференції, присвяченої 250-річчю з дня народження Г. С. Сковороди (1722–1794). – Х., 1972. – С. 117–120.

Наконечний 1972 – Наконечний М. Ф. На «грані» старої і нової літературної української мови // Тези доповідей Республіканської наукової конференції, присвяченої 250-річчю з дня народження Г. С. Сковороди (1722–1794). – Х., 1972. – С. 120–122.

Німчук 2004 – Німчук В. В. Історія українського правопису XVI–XX століття : хрестоматія. – К., 2004. – С. 5–26.

Огієнко 1922 – Огієнко І. Українська житомирська Євангелія 1571 р.: опис пам'ятки, аналіз мови і словник. Нарис з історії культурного життя старої Волині. – Тернів: Укр. автокефал. церква, 1922. – 72 с.

Огієнко 1932 – Огієнко І. Лисецька тріодь 1734 року: з історії укр. мови в XVIII віці. – Варшава: Друк. Синодальна, 1932. – 34 с.

Огієнко 1933 – Огієнко І. Вербська Євангелія 1560-го року // Сборник в честь на проф. Л. Милетич на седемдесетгодишната от рождението му / Македон. наук. ин-т. – София, 1933. – С. 208–241.

Огієнко 1995 – Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 293 с.

Передрієнко 1979 – Передрієнко В. А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. – К.: Наук. думка, 1979. – 143 с.

Плющ 1971 – Плющ П. П. Історія української літературної мови. – К.: Вища шк., 1971. – 423 с.

Синявський 1924 – Синявський О. Мова творів Гр. Сковороди // Червоний шлях. – 1924. – № 4/5. – С. 45–57.

Tschizewskij 1973 – Tschizewskij D. Hryhorij Savyč Skovoroda (1722–1794) und die ukrainische Versdichtung // Archiv für das Studium der Neueren Sprachen und Literaturen. – 1973. – Bd. 210. – S. 312–317.

ПОВНОГОЛОСНЯ В ПІВНІЧНОЛЕМКІВСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Детальний опис наявного в українській мові, як і в інших східнослов'янських мовах, сполучень **-оро-**, **-оло-**, **-ере-**, **-еле-** на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень **er**, **ol**, **er**, **el** між приголосними (на місці **tort**, **tolt**, **tert**, **telt**), т.зв. повноголосся знаходимо в працях українських науковців різного часу, зокрема, у М. Максимовича [Максимович 1880], Ю. Шевельова [Шевельов 2002: 125–140], О. Царука [Царук 1998: 131], а також у лемкознавчих студіях І. Верхратського [Верхратський 1902: 6], І. Зілинського [Зілинський 2008: 127] та в багатьох інших загальних чи спеціальних лінгвістичних публікаціях.

Давні **tort**, **tolt**, **tert**, **telt** у нашій мові реалізуються повноголосними формами, які, на думку О. Царука є «маркованою рисою української мови» [Царук 1998: 131], що дуже чітко виявляється у протиставленні до церковнослов'янських неповноголосних форм. Лише деякі сполучення за-своїлись із **-ра-**, **-ла-**, **-ре-**, **-ле-** на місці ***tort**, ***tolt**, ***tert**, ***telt** на зразок: благо, враг, глава, злато, прах та ін. Маємо кілька запозичень із чеської: влада, владар, власний. Історики мови констатують, що в староукраїнській літературній мові слів із неповноголоссям було набагато більше, причому те саме слово вживалося в обох варіантах. З часом перемагав один із них, переважно з повноголоссям, а іноді зберігалися паралельно два (голова і глава) або ж мали різне стилістичне навантаження (вражий і ворожий) [Скляренко 2000: 378].

Ю. Шевельов у праці «Історична фонологія української мови» стверджував, що **-оро-**, **-ере-**, **-оло-**, **-еле-** характерне не тільки для української, а й російської та білоруської (попри наявне у вимові слів т.зв. акання) мов. А як **-ra-**, **-rě-**, **-la-**, **-lě-** з подовженням голосних виявляється у словацькій та болгарській і як **-ro-**, **-r(z)e-**, **-lo-**, **-le-** – у польській [Шевельов 2002: 125]. Відомо, що обстежувані говірки здавна інтенсивно контактують із польською та словацькою мовами. Такі висновки відомого фонетиста щодо рефлексії **tort**, **tolt**, **tert**, **telt**, підтверджені значною кількістю прикладів, допомогли дослідити це явище в північнолемківських говірках переселенців, виокремити ті лексеми, що можна зарахувати до полонізмів чи словакізмів.

Унаслідок трагічних для українського населення післявоєнних історико-політичних дій радянської влади північнолемківські переселенські говірки зазнають щоразу значніших змін, тому як одні із старожитніх вони надалі заслуговують на увагу діалектологів. Респонденти досі зберігають у своєму мовленні чимало архаїчних рис, проте через некомпактне розселення та міжмовну взаємодію (з наддністрянськими говірками, українською літературною мовою) фіксуємо вагомі зрушення асимілятивного плану.

Тому, зважаючи на здобутки українських і польських мовознавців щодо вивчення звукової системи лемківських говірок в умовах компактного проживання їхніх носіїв, у запропонованому дослідженні на основі власних діалектних записів, рукописного словника І. Дуди та інших друкованих праць на відповідну тематику [напр., Горбаль, Максимович 2008] поставлено за мету охарактеризувати на сучасному етапі наявність/відсутність повноголосся у досліджуваних говірках, визначити співвідношення повноголосних і неповноголосних форм у північнолемківських переселенських говірках.

Під час аналізу фонетичних особливостей мови Війтівських книг XVI–XVII ст. с. Одрехови І. Керницький стверджував, що повноголосся, характерне для всіх українських пам'яток того часу, досить часто виступає в одрехівських рукописах, напр.: *боронити, в загородѣ, стороны, поло^{на}, голове^{чята}* та ін. Дослідник назвав незначними відхиленнями, зумовленими польською мовою, такі слова: *на строноу, бѣдѣчи здоровым, в добры^и здровю, с кролика* [Керницький 1961: 90]. І. Керницький звернув також увагу і на вживання прийменника *перед*, який частіше зафіксований у неповноголосній формі: *пре^о святом* [Керницький 1961: 91].

Ще на початку минулого сторіччя І. Верхратський констатував, що у галицьких лемків переважають повноголосні форми «іменно в звичайній розговорній бесіді; побіч тих лучають ся частійше, ніж у других галицько-руських говорах також форми неповноголосні, котрі тут більшою частию повстали під впливом Словаччини, рідше також і польщини» [Верхратський 1902: 6]. Далі автор цієї ґрунтовної розвідки стверджував, що декотрі лексеми вживаються тільки в неповноголосній формі (*вред, влакы, влечи ся, гварити*), інші ж – лише в повноголосній (*оболона, оболонка, терезвый*). І. Верхратський простежив наявність повноголосних форм, що виступають по всьому лемківському ареалі та їхню відсутність в українській літературній мові (*челенок* 'фаланга пальців') [Верхратський 1902: 6].

Пізніше І. Зілинський у дослідженні мовлення говірки с. Явірок звернув увагу на нестачу повноголосся. Відомий фонетист зафіксував слова із неповноголоссям, що, на його думку, виникло під впливом словацьким або польським: *здравѣа, бут:е здравы, древо, ческа страна, на устран'у, слезын' доугый // селезин' здоровый, влечеме смеречыну, отрыдок* 'городик', *дрыга* 'дорога', *вел'кый чловек, в вел'ку середу, на посретку стойит* 'на середині', *пред роботом, пребачте, пред злодзийом, преихауѣ, тады не пре-йде, презуѣа, прекусок* 'перекуска', *през'урадло, за пребачын'ом, пѣятого врес'н'а, бом премерс, млака* 'мочар', *гваріті*. Зрештою зберігаються нормативні повноголосні форми: *болото, молоко, корова, череш 'н 'а, смарек* та ін. [Зілинський 1938: А 199–А200].

Про рефлексію давніх **tort, *tolt, *tert, *telt* у північнолемківських говірках до переселення їхніх носіїв дізнаємось із студій польського лінгвіста З. Штібера [Stieber 1974: 456–463; Stieber 1982: 52–59]. В одній із своїх фундаментальних праць дослідник детально описав вимову значної кількості таких лексем у різних лемківських селах [Stieber 1982: 52–59].

Давніші спостереження, в основному, збігаються із сучасними записами, проте натрапляємо на незафіксовані форми, що свідчить про силь-

ніший вплив середовища, в якому опинилися лемки після депортації. До прикладу, якщо до переселення лінгвісти занотували у респондентів неповноголосні форми, то тепер дехто із респондентів, пригадуючи, що вони колись так говорили, а тепер – ні, використовує повноголосні: *соловейко*, *говорити* (було *словік*, *гварити*). І навпаки, якщо З. Штібер зафіксував слова *волоси* або *волося*, *дерево* тільки із повноголоссям, то тепер ми записали і неповноголосні форми: *влоси* і *власи*, *древо* [Stieber 1982: 56, 57].

Із проаналізованих аудіотекстів та опрацьованих сучасних записів (див. перелік у кінці статті) фіксуємо, що в північнолемківських говірках форми слів з давніх ***tort**, ***tolt**, ***tert**, ***telt** можна об'єднати в такі групи:

1. тільки повноголосні лексеми:

*tort: 1) в іменниках: *бо|рода*, *бо|родач*, *бо|розда*, *во|робел'* 'горобець', *воро|жил'а*, *во|рожка*, *босор'кан'а* 'чаклунка', *во|рона*, *о|городец* 'невеликий за розміром город', *г|орох*, *горо|х'їўка* 'гороховий суп', *доро|жызна* 'дорожнеча', *ко|рова*, *ко|роста*, *м|мороз*, *мо|рока*, *обо|рона*, *поро|х'їўник* 'легкий плащ', *со|рока*, *хо|роми*, *поро|х'нина*, *поро|х'ниц'а* 'гниле дерево', *поро|шыско* 'великий порох на дорозі'; 2) у прикметниках: *ко|роткый*, *поро|х'н'авий* 'гнилий', *соро|катий* 'строкатий'; 3) у дієсловах: *од^мпо|роти*, *охоро|нити*;

*tolt і ***telt**: 1) в іменниках: *бо|лото*, *го|лова*, *го|ловач* 'особа з великою головою', *г|олод*, *г|олос*, *го|лосник* 'радіо', *ж|олоб*, *ко|лотка* 'колодка', *коло|сочки*, *мо|локо*, *моло|точок*, *наво|локи* 'шнурівки до взуття', *оболо|чина* 'пошивка', *оже|ле'дина*, *по|лом'ін* (плон'ін, -мени) і *по|лум'я* 'полум'я', *поло|тенце*, *по|лотно*; 2) у прикметниках: *голо|ватый*, *пеле|хатий* 'кудлатий', *со|лод'кый*; 3) у дієсловах: *запо|ло'кати*, *по|лоти*, *пеле|нати*;

*tert: 1) в іменниках: *бе|рег*, *бе|резн'ак* 'березовий гай', *вере|тено*, *дере|в'ан'ц'і* 'дерев'яні черевики', *сере|дина*; 2) у прикметниках: *дере|у'л'аныї*; 3) у дієсловах: *вере|шчати* 'голосно плакати, викрикати', *збе|речы*, *обе|речы* 'зберегти', *тере|бити* 'очищати'.

2. тільки неповноголосні форми:

*tort: 1) в іменниках: *п'ішло* *п'рахом* 'назавжди', *поздра|у'л'ін'а* 'вітання'; 2) у прислівниках: *мис|лити* *зд'раво* 'розумно';

*tolt і ***telt**: 1) в іменниках: *до|плену*, *млака* 'калюжа', *обла|чко* 'вікно', замість *гелма* рідко *шлем* 'шолом'; 2) у дієсловах: *влечис'а* 'волоктися, тягнутися';

*tert: 1) в іменниках: *дровно* 'колода, шматок дерева', *дре|вутн'а* 'приміщення для дерева'; 2) у дієслові: *попре|вер'тати* 'поперевертати'.

3. слова, що мають паралельні форми:

*tort: 1) в іменниках: *бере|зина* і *бре|зина* 'березовий гай', *во|рота* і *в'рата*, *до|рога* і *дра|жка* 'невелика дорога', *сто|рона* і *ст'рана*; 2) у прикметниках: *до|рогий* і *дра|гий*, *здо|ровый* і *зд'равый*;

*tolt: 1) в іменниках: *голо|виско* і *гловиско* 'велика голова', *заго|ловок* і *заг'лавок* 'подушка', *зо|лото*, *з'лато* і *з'лато*, *со|лов'ій* і *слов'ік*,

чолов'як і чоловік; 2) у прикметниках: золотий і злотий, молодий і м'лядий;

**tert.*: 1) в іменниках *дерево* і *дрєво*; 2) у прикметниках: *дрєвійаний* і *дрєвійаний* та *дрєвл'аний*.

Збережені паралельні форми *врата* 'напр., царські у церкві' і *ворота* 'будь-які', *голова* і *глава* 'очільник, напр., церкви', безумовно, і досі зберігають різне стилістичне навантаження.

Із наведених вище груп можемо зробити висновок, що в північно-лемківських переселенських говірках, хоч і наявні і повно-, і неповноголосні форми, усе ж переважають повноголосні. Зафіксовані форми із повно- і неповноголоссям зберігаються у носіїв говірки ще й залежно від території проживання на колишніх лемківських теренах. Як стверджував В. Латта, кількість слів із неповноголоссям зменшується від заходу на схід, тобто в силу послаблення західнослов'янського впливу [Латта 1958: 112–113]. До прикладу, неповноголосні форми, що були колись властиві носіям говірки, до сьогодні використовують у своєму мовленні старше покоління, непослідовно – середнє і молодше, надаючи перевагу вже українським нормативним відповідникам. А те, що частину слів респонденти вимовляють в обох варіантах, свідчить про безпосередній зв'язок лемківських говірок із староукраїнською літературною мовою, у якій зафіксовано часті випадки вживання одного слова у повно- і неповноголосній формах. Зауважмо, що попри близькість західнослов'янських мов у місцях компактного основного поселення лемків упродовж віків стійко зберігалися повноголосні форми, що є беззаперечним доказом належності аналізованих говірок до українських.

ЛІТЕРАТУРА

- Верхратський 1902 – Верхратський І. Про говор галицьких лемків // 36. Філологічної Секції НТШ. – Т. V. – Львів, 1902. – 489 с.
- Горбаль, Максимович 2008 – Горбаль Б., Максимович В. Лемківська народна музика на воскових циліндрах (1901–1913) і американських рекордах (1928–1930). – Львів, 2008. – 188 с.
- Зілінський 1938 – Зілінський І. Лемківська говірка с.Явірок // *Lud Słowiański*. – Т. III. – 2A. – Kraków, 1938. – С. A178–A212.
- Керницький – Керницький І.М. Фонетичні особливості мови війтівських книг XVI–XVII ст. села Одрехови в порівнянні з сучасними лемківськими говорами // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1961. – Т. IV. – С. 83–106.
- Латта 1958 – Латта В. П. Полногласие в украинских говорах Восточной Словаки // *Sbornik filozofickej fakulty univerzity Komenskeho. – Philologica*. – Рос. X. – Братислава, 1958.
- Максимович 1880 – Максимович М. А. Исследование о полногласии // Максимович М. А. Собр. соч. – Т.3. – К., 1880.
- Скляренко 2000 – Скляренко В. Г. Повноголосся // ЕУМ. – К., 2000. – С. 458; Неповноголосся // ЕУМ. – К., 2000. – С. 378.
- Царук 1998 – Царук О. Українська мова серед інших слов'янських. Етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ, 1998.
- Stieber 1982 – Stieber Z. Dialekt Łemków. Fonetyka i fonologia. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Wyd-wo PAN, 1982. – 112 s.
- Stieber 1974 – Stieber Z. Z fonetyki historycznej dialektu Łemków // *Świat językowy słowian*. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974. – S.448–464.
- Шевельов 2002 – Шевельов Ю. Історична фонетика української мови. – Харків, 2002. – 1054 с.

Перелік назв населених пунктів (звідки після Другої Світової війни переселено респондентів) та їхніх скорочень

Барв. – Барвінок (Barwinek), Підкарпатське воєводство
Бог. – Богуша (Boguzsa), Малопольське воєводство
Бос. – Босько (Besko), Підкарпатське воєводство
Брт. – Бортне (Bartne), Малопольське воєводство
Верх. – Верхomla (Wierchomla), Малопольське воєводство
Висл. – Вислічок (Wisłoczek), Підкарпатське воєводство
Вис. – Висова (Wysowa), Малопольське воєводство
ВоВ. – Воля Вишня (Wola Wyżna), Підкарпатське воєводство
ВоН. – Воля Нижня (Wola Niżna), Підкарпатське воєводство
ВоЦ. – Воля Цеклинська (Wola Cieklińska), Малопольське воєводство
Ворб. – Вороблик (Wróblík Szlachecki), Підкарпатське воєводство
Гир. – Гирова (Hugowa), Підкарпатське воєводство
Глад. – Гладишів (Gładyszów), Малопольське воєводство
Горл. – Горлиці (Gorlice), Малопольське воєводство
Ганч. – Ганчова (Hanczowa), Малопольське воєводство
Дал. – Дальова (Daliowa), Підкарпатське воєводство
Жд. – Ждиня (Zdynia), Підкарпатське воєводство
Жег. – Жегестів (Żegiestów), Малопольське воєводство
ЗРим. – Завадка Риманівська (Zawadka), Підкарпатське воєводство
Зинд. – Зиндранова (Zyndranowa), Підкарпатське воєводство
Злоц. – Злоцьке (Złockie), Малопольське воєводство
Кам. – Кам'янка (Kamienka Wielka), Малопольське воєводство
Карл. – Карликів (Karlików), Підкарпатське воєводство
Ком. – Команьча (Komańcza), Підкарпатське воєводство
КВол. – Королик Волоський (Królik Wołoski), Підкарпатське воєводство
Крап. – Крапна (Krapna), Підкарпатське воєводство
Крин. – Криниця (Krynica), Малопольське воєводство
Лаб. – Лабова (Łabowa), Малопольське воєводство
МВел. – Мацина Велика (Męcina), Малопольське воєводство
Мик. – Миків (Muków), Підкарпатське воєводство
Мисц. – Мисцова (Myscowa), Підкарпатське воєводство
Міл. – Мілик (Milik), Малопольське воєводство
Муш. – Мушинка (Muszynka), Малопольське воєводство
Нов. – Нова Весь (Nowa Wies), Малопольське воєводство
Од. – Одрехова (Odrzechowa), Підкарпатське воєводство
Пан. – Пантна (Pętna), Малопольське воєводство
ПоМ. – Поляни Мисцівські (Polany), Підкарпатське воєводство
ПоЯ. – Посада Яслиська (Posada Górna), Підкарпатське воєводство
Пр. – Прелуки (Prehuki), Підкарпатське воєводство
Пс. – Прусик (Prusiek), Підкарпатське воєводство
Рад. – Радоцина (Radocyna), Підкарпатське воєводство
Реп. – Реп'ядь (Rzepedź), Підкарпатське воєводство
Рим. – Риманів (Rymanów), Підкарпатське воєводство
СвіР. – Свіржова Руська (Swierzowa), Малопольське воєводство
См. – Смільник (Smolnik), Підкарпатське воєводство
Сян. – Сянічок (Sanoczek), Підкарпатське воєводство
Тич. – Тилич (Tylicz), Малопольське воєводство
Тил. – Тилява (Tyława), Підкарпатське воєводство
Тих. – Тиханя (Ciechanie), Підкарпатське воєводство
Тур. – Туринське (Turzańsk), Підкарпатське воєводство
УРус. – Устя Руське (Uście Gorlickie (Ruskie)), Малопольське воєводство
Фл. – Фльоринка (Florynka), Малопольське воєводство
Шк. – Шкляри (Szklary), Підкарпатське воєводство
Щвн. – Щавне (Szczawne), Підкарпатське воєводство
Щвк. – Щавник (Szczawnik), Малопольське воєводство
Ясл. – Яслиська (Jaśliska), Підкарпатське воєводство
Ястр. – Ястрибик (Jastriabik), Малопольське воєводство

МОВА ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ У СТЕНОГРАМАХ ПРОТОКОЛІВ ГАЛИЦЬКОГО СОЙМУ

Предметом вивчення україністики XIX ст. у Відні, зазвичай, є друковані джерела, схвалені церковною або державною цензурами. Проте ситуація в австро-угорській монархії спричинилася до того, що багато навіть друкованих текстів не було оприлюднено. Цензурний тиск чинився з двох боків: з одного – державної цензури, що мала значний вплив на зміст, а також, хоч меншою мірою, на мовне оформлення; з іншого – церковної¹. Справжній стан української мови в Галичині може презентувати інтенсивне дослідження таких, не відомих досі джерел.

Досліджуючи застенографовані протоколи галицького Сойму XIX ст. – поч. XX ст, до яких мовознавці до цих пір не виявляли особливої зацікавленості², можна відтворити «повсякденний стан» мовлення русинів (українців)³ у Галичині. Для досліджуваних джерел, як і широко знаних газет, шкільних підручників чи проповідей, характерний досить високий рівень мовного оформлення – вони були зредаговані і виправлені, проте досить частими є в них і розмовні форми.

Через суспільно-політичні зміни в 50-х роках XIX ст. у Галичині зміг постати виборний Сойм, перше засідання якого відбулося 15 квітня 1861 р. у Львові. Від самого початку руські (українські) депутати були в меншості. Перший рік вони мали третину голосів, а впродовж наступних років це відношення ще погіршилося. Першими україномовними депутатами-послами⁴ – в галицькому Соймі були переважно люди з духовенства: митрополит Яхимович, єпископ Полянський, о. Микола Устиянович або о. Лев Трещаківський. Лише поодинокі депутати – як Михайло Качковський чи Федір Білоус – не були священиками. Крім того, на перших засіданнях галицького Сойму очевидно була перевага староруських і московських депутатів⁵.

Як відомо, у віденському парламенті (нім. *Reichsrat*) усі народи габсбургської монархії могли висловлюватися рідною мовою, проте до стено-

---

¹ Ще в шістдесятих роках церква впливала, наприклад, на зміст шкільних підручників у народних школах і могла загальмувати їхнє схвалення.

² Пор. Моклак (2004).

³ У цій статті я вживаю назву руський для всіх мешканців Галичини греко-католицького віросповідання. Це відповідає німецькомовній назві *ruthenisch*.

⁴ Форма посол має у сучасній літературній мові значення 'посланник, представник дипломатичного корпусу'. Значення 'депутат парламенту, сойму' вважається нині діалектним і застарілим.

⁵ Про історію галицького Сойму див. у Костя Левицького: Історія політичної думки галицьких Українців 1848-1914. На підставі споминів, Львів 1926. Загалом про діяльність Сойму див. Grodziski Stanisław, Sejm krajowy galicyjski 1861 – 1914. W dwóch częściach, Warszawa 1993.

грам протоколів потрапили лише ті промови, які були подані німецькою⁶. Лише за кілька років перед Першою світовою війною ситуація змінилася. На противагу віденському Reichstag-ові, у застенографованих протоколах галицького Союму можна знайти усі доповіді. Вони нотують не лише стан української мови, але й, зокрема, суспільні стосунки в Галичині, наприклад, нетривале порозуміння між польськими та руськими депутатами. Про це свідчить промова Антіна Могильницького на першому засіданні у 1861 р.

«Posel xiądz Mogilnicki: Wysokoje dostojne Sobranije! Słowa poperednyka o myłosty, sut nam dorohi, ale na słowach polehaty ne możem; my trebujem czynu, dokazatelstw, szczoby ta myłost i prawda objawyła sia w sobranii; my prosym szczoby i skutki tej myłosty pereszły w czyn; bo sut szcze rany nezahojeni. Wy wysoki majetkom, inteligencieju, kochajte nasz narid, abyšte ne były hołowa bez członów, a my czleny bez hołowy. Pokażit żešte bratia, żešte szcheri druhy, pokazit szczo w r. 1848 myłost', jednost' i wolnost' ne były słowa, no czyny, a tohda wsich obywatelej obłobezajem czy Lach czy Rusyn! (huczne oklaski)»⁷.

Як бачимо, стенограма протоколу написана латиною, що властиво для всього XIX ст. Лише на поч. XX ст. помічаємо у протоколах паралельні глоси, не тільки латиною, але й кирилицею (див. нижче).

У цьому короткому уривку прозирають деякі риси живого мовлення того часу: *możem* або *prosym* із закінченням *-e(y)m*, як у деяких південно-західних говірках, сполучник *że* (пор. *що*), *sut* або *abyšte ne były* зі зв'язкою і *tohda* із суфіксом *-hda*. Також засвідчено досить високий рівень мовної стандартизації, хоч у деяких випадках трапляються живомовні форми. Ідеться про форму *czesu*, де маємо зміну *a > e* після шиплячих, властиву для Галичини, *jenszyje prawa* з анлаутом *je-* замість *i-*, форму *uporjedkowanie* з *a > e* або *zhadzaju sia* (пор. поль. *zgadzam się*). Регулярно нотуємо такі форми, як *mistce*, *imenno*, *abo*, *pocztennyj*, *inczych*. Можна також припустити, що відсутність звуження *o* у закритому складі – *jednost'*, *wolnost'* – відповідає високому стилю мовлення у XIX ст., але проти консервативної орфографії свідчить, наприклад, написання *narid*, що дуже властиво Галичині.

Уже на першому засіданні деякі польські представники виражають свої справжні думки щодо стану руської мови:

Posel xiądz Guszalewicz: Ja proszu o hołos, i wnoszu...

Głos z lewej: Przedewszystkim muszę zauważać, że tutaj nie czytać, ale ino mówić potrzeba.

Posel xiądz Guszalewicz: Więc budu howoryty: Na wczorajszem posiedzeniu...

Marszałek: Przepraszam, to niema związku z protokołem, tu nie idzie o to, czy protokół obrad wczorajszych ma być w ruskim, czy w polskim, czy w obu językach razem spisywany, ale o to idzie, czy protokół dzisiaj przeczytany zgadza się z wczorajszemi działaniami Sejmu, a następnie wniosek xiędza Ginilewicza przejdzie pod obradę.

⁶ Поодинокі україномовні промови друкували окремо в брошурах, як наприклад, Кілька бесід русских послів думы державной и сойма краєвого, Львів 1887.

⁷ Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu galicyjskiego we Lwowie, odbytych od dnia 15. do 26 Kwietnia 1861 r. Lwów, 1861: с. 13. [далі: SprawSten].

Posel Ziemiałkowski: *Wniosek xiędza Ginilewicza dzieli się na dwie części, najpierw żąda, ażeby protokół obrad nietylko w języku polskim ale i w rusińskim (szmer)...*

Głosy z prawicy: *ruskim! ruskim! nie rusińskim! my Rusini!*

Marszałek: *Proszę do porządku!*

Posel Ziemiałkowski: *Powtarzam więc, że wniosek xiędza Ginilewicza, ażeby protokół obrad był spisany w języku, jak ci Panowie żądają abym się wyraził, ruskim, zdaje mi się co do pierwszej części całkiem słuszny, skoro tego żądają⁸.*

На засіданнях точилися суперечки про те, чи треба читати вголос протокол на початку кожного засідання тільки польською мовою, чи також й українською. Польський депутат Земальковський називає українську мову *język rusiński*, що мало зневажливий відтінок⁹. Водночас зрозуміло, що польський депутат вважає руську мову, як і руську культуру за щось другорядне, нижчого рівня, ніж польська культура. Трохи далі читаємо в промові польського депутата Борковського: «W ostatniej sesji było uchwalono, ażeby protokół prowadzić i w narzeczu ruskim – (głosy z prawej strony: w jazyku). – Powiedziałbym w narzeczu i to jest wewnętrzne przekonanie moje.»¹⁰ Отже, через найменування руської мови *narzecze ruskie* польський депутат висловив думку, що цю мову не вважає самостійною, а лише говіркою іншої мови.

Читання протоколів мало поважне місце в політичних дискусіях. Депутат Сапега, говорячи про справжнє вживання руської мови у суспільстві, висловлює поширену посеред поляків думку: «Ja neguję, żeby kto z tych panów po polsku nie zrozumiał, gdyż wiem, że ci którzy tak gorliwie temu przeczają, mówią właśnie prywatnie po polsku (huczne oklaski)»¹¹. У Галичині, польська функціонувала як мова освічених людей. Хоча необхідно підкреслити, що після революції 1848 р. руська мова в суспільстві займала щораз поважніше місце.

На перших засіданнях галицького Сойму промови руських депутатів наближені до народнорозмовної форми. Навіть промови русофільських депутатів, як Теофіл Павликів – представник заснованої в 1870 році Руської Ради – містять здебільшого народнорозмовні вирази. Російськомовні риси трапляються зрідка, пор. наступний уривок Теофіла Павликіва від 1866 р. (SprawSten 1866:481-483):

Posel x. Pawlików: *Jeśm toho mninyja, wypowisty ino tim perekonanyje bilszosty Wys. Palaty, jesły wyskażu to, że nam jako zastupnykam kraju, najbilsze powynno zależaty na tim, i toju uwahoju zaniaty sia, abyśmo uwzhladniały pered innymy takowyji kraju potreby, kotorych koniecznoho załahodżenyja żadaje buduszczyj dobrobyt' jeho. Nasz kraj jest perewažno rolnyczyj i z widcy, potiahatyby powynen bohactwa wełykyj. Odnakoż sumnym doświedzieniem szczodennym pouczaemo sia, że daleky wid sobyranija bohactw, jesteśmo*

⁸ SprawSten 1861: c. 25-26.

⁹ Подібні явища помічаємо в Польщі після Першої світової війни. Пор. Sojka-Masztalerz, Helena, *Rusini czy Ukraińcy. Językowy obraz nacji ukraińskiej w prasie polskiej (1918-1939)*, Wrocław 2004.

¹⁰ SprawSten 1861: c. 46.

¹¹ SprawSten 1861: c. 47

w tym położenju, szczo od nuždy i nedostatku ledwo wże i dychaty możemo! [...] Poneże wsilako moi panowe! nikto ne zapereczyt, jak welyki korysty dla každoho pojedynczoho i dla ciloho kraju sphywajut czerez zaprowadzenie takich szpichleriw hromadzkych; poneże ricz jest pewna, że ratunok tam najlipszy i najbezpiecznijszyj, hde neohladajuczy sia na druhoho, takowyj po syłam sami sobi nesemo; poneże w czasach neurożaju i hołodu takji [sic!] szpichleri hromadzkyji, czy to na zasiw czy i na własnu potrebu, stajut w welykoj pomocy i pryrodi; tomu netilko widnowlennyje wprowadzenia szpichleriw hromadzkych, ale i same prymusowoje wwedenie w życie tychże, wdytmysia byty riczoju koniecznocy neotzownoj dla kraju naszoho.

Незважаючи на поодинокі консервативні форми, як *poneże* або *sobyranija*, у промові багато народнорозмовних елементів, *Форми*, нетипові для народнорозмовної мови, як *daby*, *buduszczyj*, *mninyja*, *my dołżniśmo* або *ko ocineniju*, трапляються дуже зрідка.. Посол Павликів вживає форми *najlipszy*, *jeśm*, *wid* або *szczodennym*, *szpichleriw hromadzkych* із прикметником у постпозиції. Промови русофільських депутатів в 60-х рр. ще позначені переважно вживанням народнорозмовних форм. Пізніше помічаємо зовсім відмінне мовлення. Досить типову форму має наступний уривок із виступу депутата Антоневича (1840–1919). Прихильник русофільства, який тривалий час був депутатом у Соймі, з часом наповнює власне мовлення російськими рисами.

Posel Antonewycz: «Proszu Panowe pohłańte w okołyci hirski, hde dytyna do 20 roku życia ne czuje polskoho słowa, ona musyt sia w sposib warwarskij nauczyty sia toho jazyka i to do tak wysokej stepeni. Uczytel, szczooby sobi zdobuty pochwału swoho nastojatela, wsi predmety nauki łyszaje na boci, a tylko muczyt dity wymawlanjem polskich sliw. Z toho ślidue, szczo uczenyk zneochoczenyj dla szkoły, a rodyczy ne rado posyłajut do szkoły ne uspiwajut tak, jak powynny, a imenno szczo pryncyp narodowyj za bohato uwzhladniajemo, a ne trymajemo sia toj zasady, szczooby dity w selskoj szkoli nauczyły sia toho, szczo im do życia i do szczastia neobchodymo potribno. Skażim sobi otwerto i tamta prawa storona i my hodymo sia w odnoj sprawie, a imenno w sprawie szkół narodnych, nema meże namy welykych nesohłasij. Kwestija szkoły tak zwanoj konfesyjnoj jest sympatycznoju w zasady i wam i nam, tilko treba przyznaty szczo dla toho ne maje ona bilszoho odhołosu, bo hołownoju pryczynoju jest to, szczo ne choczete dopustyty, by nasze świaszczeństwo ruske ne prijszło do bilszoho wliania na szkoły, a tem samym w kraju. To wlianie cerkwy na szkoły ne jest tak sylne jak powynno buty, jak dawnijsze buło. Jesły majem buty wirni tradycji dawnijszoj to powynnyśmo cerkwi bilsze wlijanie na szkoły przyznaty, poneże i dawnijsze cerkow i szkoła buty z soboju w najstyłijszoj zwiazii. Dawnijsze, koły poberały malczyki nauki na knyach cerkownych, uczyły sia czytaty na akafistach i czasosłowach, bo inszych knih ne buło, a bułoby to o skilko można požadanem, szczooby dawnijsza tradycja po czasti wernuła nazad»¹².

Промові депутата Антоневича властиві народнорозмовні риси.: *do życia*, *pohłańte*, *łyszaje*, або *rodyczy* у розумінні *батьки*. Палатальне *l* транскрибовано латинським *l* на протывагу непалатальному *ł*, пор. *sylne* або

¹² SprawSten 1892:411.

koły. Деякі з цих рис трапляються у промовах представників народовського табору, як на приклад *toj zasady* (род. в. на *-oj*, пор. суч. укр. *мої, miei*), *w selskiej szkoli* (місц. в. на *-oj*, пор. суч. укр. *сільський*) або займенник *ona* без написання *в* в анлауті (у міжвоєнному Львові вимову *она* замість *вона* вважали за нормативну). Типовою для цього часу потрібно теж вважати форми *tylko* з *-o* в ауслауті або словосполучення *muszyt dity* (з наз. в. мн. замість род.), *otwerto* з *o*, як у деяких західно-українських говірках, з прикметником у постпозиції, які трапляються поряд із звичайним порядком слів, пор. *w sprawie szkil narodnych, w sposib warwarskij* або *w okołyci hirski*. Типовою для слововживання у Галичині можна теж вважати конструкцію *zneochoczenyj dla szkoły*, де *dla* вживається замість *до*, *skilko* замість *kilko* або *kilka*.

Цікавою є й лексика виступу Антоневи́ча: *nesohlasij* (род. від. мн.), *bilzoho wliania, inszych knyh, poneže, neobchodymo potribno* (пор. *конче потрібно*, яке, очевидно, Антоневи́ч перекладав), *uspiwajut abo z toho ślidue, sowerszenno, wospytannykiw, wopros, dołžen, na prymir, okažet swoje udowolstwije, ostatoczno, izrjadna i doświdczenie* із глоскою *opyt* тощо. Мовець мав намір наблизити власне мовлення до російського, вживаючи, наприклад, *wlijanie*. Це слово постало і в російській мові лише у XVIII ст. Так трапляється і тоді, коли не бракує потрібних слів у народнорозмовній мові, як у випадку *malczyki*. Представники русофільського напрямку не тільки на письмі, але і в розмовному мовленні прагнули вживати російських слів. Це вирізняє мовну поведінку перших русофілів і тих, котрі виступили у 80-х, 90-х рр. XIX ст.

Ось приклад промови Григорія Шашкевича – радника міністерства віросповідання й освіти, який, завдяки своїй високій посаді, відіграв дуже важливу роль у Галичині. Від 1845 до 1865 він як цензор шкільних підручників ухвалював публікацію усіх видань, надрукованих руською мовою в Галичині.

«**Ks. Szaszkiewicz:** Po tamtoj storoni była postawłena poprawka, aby Sojm uchwałył, szczoby knyżky t. j. uczebnyky ruskij były peczataniy bukwamy łatyńskymy yły łuczszyskazawszy polskimy i rozumijesia s polskoj ortografjeju.

Pocztennyj poseł prypysuje oże wydyt mi sia bukwam imeno łatyńskym i ortografii polskoj jakujuś niby czudotwornu syłu, po kotoroj na rusynow, kołyby stały pysaty swoju besidu polskymy pismenamy, to cywilizacya i proświta zwałytsia na nych hradom i ony aż tohdy stanut sia proswiczenymy ludmy, i dla toho małby rusyn swoju dorohocinnu 1.000 litnu własność pokynuty. Rusyn, kotoryj znaje i lubyt swij jazyk, toho zdiłaty ne może, uże dla toho samoho, że toho do obrazowania sebe obszczoho ne potrebuje, a dla rozwytia swojeho jazyka literaturno i filologiczno jest azbuka własna ruska ne obchodymo potrebna. Wirte meni panowe, że nuždaju sia hirko, koły meni pryjde ysprawłaty stenohraficznyj zapysky ruskij, kotoryj nam – bo uże raz tak wowedeno polskim słohom pyszutsia, koły tij meni prychodyt ysprawłaty polskimy bukwamy, bo chotiaczy jakojeś słowo napysaty, abo zaczyzaju ruskoju skoropysiu i muszu peremazaty, zaczyzawszy pysaty polskymy bukwamy kińczu ruskymy i znowu muszu peremazaty – Sojm nasz aczej ne jest bakarałem ani żadne kolegium filozoficzne, aby rozbyrał kwestyi azbuky abo abecedy i wydawał filozoficznyj dekreta. [...]

Mij predbesidnik skazał, szczo ne chce, aby jeho kto syłował jisty chlib owsianyj, koły on maje chlib pszenycznyj i toj jemu lipsze smakuje. Otże i ja z nym w tom sohłaszaju sia i kažu: komu smakuje lipsze chlib pszenycznyj, neżeły owsiany, naj sobi jeho jiść', naj mu bude na zdorowije. Ja sia moi panowe przyznaju, szczo meni duże dobre smakuje owsianyj chlib ruskij i ne budu zawydowaty tomu, kotoryj jist' chlib pszenycznyj polskij»¹³.

Маємо живий образок тодішніх стосунків (Шашкевич був відповідальним за коректуру стенограм протоколів). Звернімо увагу на *owsianyj chlib ruskij* і *chlib pszenycznyj polskij*. Минуло понад дванадцять років після так званої азбучної війни у Галичині, а питання про введення латинських букв до руської азбуки було актуальним. Промова Шашкевича позначена деякими консервативними рисами, переважно церковнослов'янізмами, що різнить його від русофілів: *kotoryj, jazyk, luczsze* побіч з формою *lipsze, neżeły, byla, zdilaty* або *wowedeno, yły*. Останнє, ймовірно, було народнорозмовним, оскільки часто вживається в господарських порадниках, виданих народовцями. Маємо семантично нейтральну форму *knyžky* (замість вживаної ще в Антоневича форми *knyh*), *rozumijesia* без *-t-*. Лексема *besida (swoju besidu)* має значення *мова*, й, очевидно, вживалася в Галичині ширше.

Ось мова депутата-русофіла Дениса Кулачковського. На початку 1890-их років, коли голова руських депутатів Юліян Романчук згодився з польськими депутатами на так звану «Нову Еру», Кулачковський хотів разом з деякими іншими депутатами заявити про вихід із клубу руських депутатів. Його мовлення прихильне до русофільської мовної концепції: російськомовні риси представлені частіше в лексиці й морфології.

P. Kułaczkowski. Wysoki Sojme! Komisja budżetowa w połahodzeniu petycji ispołnytelnoho komitetu wseobszczoj wystawki krajewoj o udiłenie subwencji, peredkładaju Wysokomu Sojmowy wnesenje, szczo by na obszeci ciły toj wystawki udiłyty wystawocznomu komitetowy z fondiów krajewych subwencuju w wysokosty 50.000 zł. [...] szczo z wystawki toj nadijaty sia należyłt bilszych korystej dla ekonomicznoho rozwoju naszoho kraju; szczo kraj nasz toju wystawkoju żywo zainteresował sia a komitet wystawocznyj połuczyl dosy mnoho wże zhołoszeń netilko wid prywatnych wystawciw, ale takoż wid c. k. ministerstw i włastej krajewych z zajawłenjem, szczo woźmut w wystawci doistno uczast' [...] Szczo by ne zaberaty mnoho czasu, woźmu naprymir prohramy łysz dwoch sekcyj wystawocznoho komiteta, z kotrych soderżania koždyj ubidyłt sia o osnowasty pidnesenych mnoju zamitiw. Kniaź Marszał pozwoliłt, szczo widczytaju nikotori ustupy z tych prohram. [...] Otże prohrama toho widdiła soderżyt: opysanie gospodarstw tak selańskich jak i dwirskich, dalsze gospodarcki knyhy, szcztetowi knyhy, ustrojstwo gospodarckoj służby i t. d. periodyczeskyy pyśma z wsich obłastej rilnyctwa, i obrazcewi biblioteczki rilnyczy w polskim jazyci i na czużyłch jazykach (« w języku polskim i w językach obcych»)¹⁴.

Наприклад: *obszczestwo, oficjalno, chorosza, w ślidstwije, sastawlajuczoho, skilko, do souczastyja, polskich soczynenyj, w umstwennom dwyżenju, połezna, sowerszenno, oskorbyty, soderżania* (род. відм. множ.), *ubidyłt sia, knyhy*,

¹³ SprawSten 1871:14.

¹⁴ SprawSten 1893:728-729.

iskluczno, w namirenju, dijestwuje, sostaw, prepোরuczeni, o jazykach proczych, warszawskoho izdatelstwa, suszczestwujuczim, na sobstwennoj zemli, naprymir, wlastej, periodyczeskiy або *proizchodiat*. Помічаємо, що йдеться не тільки про абстрактну лексику. Кулачковський свідомо говорить *charaszo* або *wot, woźmu* (Останнє поширено і в Галичині, тому подібні факти не слід беззастережно сприймати за російськомовні). Нове покоління депутатів-русифілів демонструє інше поставлення до вживання російської мови. Значно частіше, ніж це трапилося у 60-х рр., вони вживають російську мову.

Дотепер ми бачили, що стенограми протоколів галицького Сойму написано латиною. Руські депутати були тим занепокоєні, однак тільки на початку ХХ ст. сталися помітні зміни: протоколи написані латиною і кирилицею, мають паралельні глоси. Наводимо уривок виступу русифільського депутата Дудикевича, знаного адвоката з Коломиї. Його мовлення дуже наближене до російського:

Wysokyj Sojme!

Wstupajucz y w sej Sojm ruskyj klub w swojim tohdasznim sostawi wyskazaw nadeźdu, szczo posli tiazkych ispytanj polskoho naroda wni seho kraja, polskoje bolszeństwo seho Sejma soznajet' nakonec, szczo jemu slidujet' wstupyty na nowuju dorohu, szczo ono pojmet' nakonec, szczo hospodstwo polskoho naroda nad ruskym dowsze prodowżatyś ne może, a naprotyw, szczo leżyt' imenno w interesi polskoho naroda przyznaty nakonec ruskomu narodu ślidujemoje jemu riwnoprawije. Zajawljucz y hotowist' w tim naprawleniju trudytyś dla blaha swojeho ruskoho naroda, dla blaha kraja i derżawy, my stanuly na tij toczi zrinija, szczo tolko sprawedlywaja demokratyczeskaja reforma izbyratelnoho zakona, kotoraja dawalaby kożdomu narodu wozmożnist' pownoj swobody polityczeskoj i kulturalnoj żyzny, szczo tolko takaja reforma izbyratelnoho zakona, kotoraja dopustylaby szyrokiji narodniji masy k wlijaniju na uprawlenije krajem i krajewoje zakonodatelstwo, kotoraja obezpečylaby dijestwytelnoho socyjlnoje riwnoprawije naselenia seho kraja, może buty zahałom nacyonalnoho mira w sem kraju, szczo tohda tolko posliduje dijestwytelnoje zblyżenje oboch narodiw i toj mir meży oboma naroda-

Високий Сойме!

Вступаючи в сей Сойм руский клуб в своїм тогдаснім составі висказав надєжду, що послі тяжких іспитаній польського народу внї сего края, польское большењство сего Сейма сознаєть наконец, що єму слїдуєть вступити на новую дорогу, що оно поймет наконец, що господство польского народа над руским довше продовжатись не може, а напротив, що лежить іменно в інтересі польского народа признати наконец рускому народу слїдуємое єму рївноправіє. Заявляючи готовісь в тім направленію трудитись для блага своего руского народа, для блага обох народів сего края і держави, ми станули на тій точці зрінія, що только справедливая демократическая реформа ізбирательного закона, которая давалаби кождому народу возможність повной свободи політической і культуральной жизни, що только такая реформа ізбирательного закона, которая допустилаби широкїі народнїі маси к вліянїю на управление краєм і народнїі маси к вліянїю на управление краєм і краєвое законодательство, которая обезпечила би дійствительно соціальное рївноправіє населеня сего краю, може бути загалом національного міра в сем краю, що тогда только послідує дійствительно зближеніє обох народів і той мір межи обома народа-

my, kotoryj nużen kraju i derżawi, a naj-ważniejszy dla oboch narodiw.

[...]

Po trzech litach wyżydaniya i ter-zanij my wydym, szczo wsi ti nadiji ruchnuły, szczo wsia taktyka polskoho bolszyństwa seho sejma ne imiła city zbłyżenia, riwnoprawiya i prymyreniya narodiw, a naprotyw pid pokrywkoju mnymoj hotowosty mirytyś polskoje bolszynstwo tolko produmuwało nad sredstwamy dalnijszoho ukriplenija panowania polskoho naroda nad ruskym.

[...]

Nyni tohdiszna etnograficznaja masa pryjszła k nacyonalnomu soznaniju, ona soznajet sebe narodom, zumiła sama sebe oprydytyty jako takyj trebu-jet' dla sebe prawa na swobodnoje nacyonalnoje i ekonomiczeskoje rozwytie. A wy, hospoda, wsehda jeszcze i nyni stoite na tij dawnij oszyboczniy osnovi, bud'to ruskij i polskij narod predstav-lajut' soboju odnu istoryczno-politycze-skuju indywiduálnist'.

Деякі риси виказують рідну мову депутата. Читаємо *szczo/що, meży/межи* замість *между*, або *вступаючи*, *czetyry hody/четири годи*, *може, рівноправіє*, в тім *направленію*, *обох*, *тогдішна*, *розвитіє*, *кождому*, *сознає себе* або *на тій точці*.

Наведемо ще один уривок із промови депутата Захара Скварка (1870-1925) з Коломийщини.

Cikawe wasze stanowysko: za Rosyjan słuszno ne хочете нас uznaty, але як вам треба, то і за окремих нарид Русинів нас не uznajete; Żydów za nacyju також не хочете uznaty, Німців в kraju також не хочете uzhladniaty і в той sposib хочете, szczo by bilsze jak połowyna suspilnocy zameszkujucyzyj sey kraj, а mała nijakych praw і nijakoho hołosu.

I wse te dije sia w tym czasi, koły nasz kraj staje sia temoju meżynarodnych kalkulacyj.

ми, которий нужен краю і державі, а найважнійший для обох народів.

[...]

По трех літах вижиданія и тер-заній ми видим, що всі ті надії рухнули, що вся тактика польского большинства сега сейма не імiла цілі зближеня. рівноправія і примиренія народів, а напротив під покривкою мнимой гото-вості міритись польское большинство только продумували над средствами дальнійшого укріплення панования польского народа над руским.

[...]

Нині тогдішна етнографічная маса прийшла к національному со-знанію, она сознає себе народом, зу-міла сама себе оприділити jako само-стоятельний руский народ і jako такий требуєть для себе права на swobodnoje nacyonalnoje ekonomiczeskoje rozwytie. А ви, господа, всегда еще і нині стоіте на тій давній ошибочній осно-ві, будьто руский і польский народ представляют soboju одну історич-но-політическую індивідуальність¹⁵.

Цікаве ваше становиско: за Ро-сиян слушно не хочете нас uznati, але як вам треба, то і за окремих нарид Ру-синів нас не узнаєте: Жидів за нацию також не хочете uznati, Німців в краю також не хочете uzhladniaty і в той sposib хочете, szczo by bilsze jak połowyna suspilnocy zameszkujucyzyj sey kraj, не мала ніяких прав і ніякого hołosu.

I wse te dije ся в tym часі, коли наш край стає ся темою межинарод-них калькуляций.

¹⁵ SprawSten 1912:с. 6276-6278.

Стенограми протоколів галицького Сойму XIX ст. були написані виключно латиною, що певним чином свідчить про стан руської мови у Галичині, хоч вживання її значно розширилося. Вони дають нам змогу з'ясувати мовну ситуацію в Галичині XIX ст. Оскільки Григорій Шашкевич був відповідальним за коректуру протоколів, це позначилося на досить високому рівневі їх стандартизації, крім згаданих випадків написання згідно з вимовою: *czesu, jenszyje* або *misce, inczych*.

Тексти містять цінну інформацію про повсякденне вживання української мови в Галичині, про зміцнення русофільського табору: якщо в протоколах перших засідань натрапляємо на окремі факти у промовах русофільських депутатів (передусім в абстрактній лексиці), ця частка упродовж наступних років зростає до такої міри, що вже можна говорити про російську мову з українськими вкрапленнями. У 50–60-х рр. вони розділяли функції розмовної й писемної мови: народнорозмовна могла служити для навчальної літератури, як у господарських порадниках (видання *Общества імени Качковського*) чи в газеті для народу (*Русская Рада, Господарь* або *Наука*), однак цим «народнымъ нарѣчіемъ» неможливо писати книжки. Мовна концепція їхніх текстів відрізняється від народовських видань: мова тут мало чим відрізнялася від російської, вони уникли найвиразніших рис української мови. З часом вони цілком перейшли на російську мову.

Якщо русофіли більш схилилися до «книжного азыка» (поєднання «високих» – церковнослов'янських та російських і «низьких» – народнорозмовних та говіркових рис), то москвофіли підтримували «літературний язык». «Книжний азык» був засобом писемного вияву освіченого прошарку суспільства, отже, не може бути визнаний літературною мовою у сучасному сенсі, що є зразком для письма і мовлення усіх громадян. Нове покоління москвофілів на зламі століть уже не робило різниці між розмовною і писемною формами: російська мова мала заступити руську не тільки на письмі, але й у мовленні.

На протигагу русофільським, для народовських виступів властиві народнорозмовні форми, відсутні у друкованих текстах того часу: *pryjszowjem* (пор. суч. укр. *я прийшов*) або *wsio* (пор. суч. укр. *все*), *sprenewirjeniom sia*. Вони намагалися показати, вживаючи найяскравіших рис, що українська мова є не просто народнорозмовною, але самодостатньою. Мовна ситуація та шляхи й способи її розв'язання в Галичині були провісником національного відродження українців початку століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левицький Кость. Історія політичної думки галицьких Українців 1848-1914. На підставі споминів. – Львів, 1926.
2. Студинський Кирило. «В адін час». Російська мова серед москвофілів у Галичині, 1936 [без місця видання, окрема брошура з журналу «Наша Культура» 1936/5].
3. Читальня. Народный русский и исторической катехисъ. Издавъ Михаилъ Бѣлоусъ. – Коломыя, 1874.
4. Чорновол Ігор. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Львів, 2000.
5. Grodziski Stanisław. Sejm krajowy galicyjski 1861–1914. W dwóch częściach. – Warszawa, 1993.

6. Kilka słów o sejmach Galicyjskich napisał Rusin. – Lwów, 1866.

7. Moklak Jarosław. W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego sejmiku krajowego 1866–1892. – Kraków.

8. Rudnyč'kyj Jaroslav B., Lemberger ukrainische Stadtmundart (Znesinnja), Unveränderter Nachdruck der 1. Auflage, 1943. – Wiesbaden, 1993.

9. Sojka-Masztalerz Helena. Rusini czy Ukraińcy. Językowy obraz nacji ukraińskiej w prasie polskiej (1918–1939). – Wrocław, 2004.

10. Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu galicyjskiego we Lwowie, odbytych od dnia 15. Do 26. Kwietnia 1861 r., Lwów 1861. Z drukarni E. Winiarza.

11. Stenograficzne sprawozdania galicyjskiego Sejmu krajowego, 1865/66-1914 (відмінними заголовками).

12. Wendland Anna Veronika. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland 1848–1915. – Wien, 2001.

**ПЕРШІ ПЕРЕКЛАДИ НОВОГО ЗАПОВІТУ
НОВОУКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ:
АНТОНІЙ КОБИЛЯНСЬКИЙ
ПРОТИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША**

---

1. Між церковнослов'янською мовою та діалектом: М. Шашкевич і П. Морачевський.

Перший докладний огляд сучасних перекладів Нового Заповіту був зроблений П. Житецьким [10] на початку ХХ ст. [див. 21, 22, 36]. Залишивши поза увагою праці галичан, дослідник зосередився, натомість, на перекладах, зроблених представниками Наддніпрянської України, як-от: Пантелеймоном Кулішем у співпраці з Іваном Пулюєм у 1871 р., Михайлом Лободовським (Лободою) у 1903 р., а також Пилипом Морачевським ще на початку 1860-х рр. На думку П. Житецького [10, 39], саме переклад П. Морачевського правив за взірцевий, оскільки перекладач мав справжнє чуття «народної мови» та її «психології». Попри недоречну українізацію біблійних імен на зразок *Исусь, Захарь, Гаврило, Лизавета* (відповідно *Исус, Захарія, Гаврііл, Єлисавета* у синодальній редакції 1906–1911 рр.) та інші мовностилістичні недоладності, переклад П. Морачевського, як уважав П. Житецький, можна вважати таким, що відповідає духові народної мови.

Утім, є всі підстави ствердити, що навіть якби переклад П. Морачевського був оприлюднений допіру в 1860-х рр., його вплив на формування норм літературно-писемної мови ХІХ ст. був би мінімальний [пор. 22, 29–30]. Далєбі, П. Морачевський-перекладач лише сумлінно рухався живомовно-говірковим шляхом нової літературної мови, проложеним ще харківськими романтиками та второваним Т. Шевченком і П. Кулішем. Схвальний відгук російських академіків О. Востокова та І. Срезневського у 1862 р. на переклад П. Морачевського стосувався, передусім, авторового внеску в розвиток конфесійного стилю як функціональної частини високого стилю «малоросійського наріччя». П. Морачевський спромігся, передусім, передати «високі ідеї розуму, возвишені почуття серця, не впадаючи у вульгарність, не роблячи їх грубими, не паралізуючи їх» [18, 475–476], аніж запропонувати нові літературно-писемні норми назагал. Недарма, здається, С. Єфремов [9, 374] уважав творчість П. Морачевського-письменника явищем випадковим, яка навряд чи заслуговує на серйозне висвітлення в контексті розвитку нової української літератури [пор. 18, 465]¹.

Залишаючи повз увагу докладний аналіз мови П. Морачевського [1], можна назвати бодай таку характерну говіркову рису в його перекладі, як уживання неетимологічного лабіалізованого x^w у формах на зразок *хварисеївъ* [М, Мт. 5:20] замість *f*. Останній, як відомо, був на той час ще чужим звуком у східноукраїнському варіанті літературної та говіркової мови [16, 34]. Звук x^w , натомість, був нормативним явищем у мові П. Морачевського, адже схожі написання трапляються геть по всьому перекладі, наприклад, у притчі про багача і Лазара – *порхвира* [М, Лк. 16:19; див. 10, 59]. Тому

не викликає здивування рішення Синодальної комісії на чолі з Кам'янець-Подільським єпископом Парфенієм (Памфілом Левицьким, уродженцем Полтавщини), що готувала переклад П. Морачевського до друку на початку ХХ ст., повернути, згідно з церковнослов'янською традицією, літеру *ѣ* на місце діалектного *х*^в – *фарисеїв* [СЄ, 20], пор. *Вархоломей* [1, 214].

Загалом, редакторське втручання комісії, яка працювала паралельно з петербурзькою мовознавчою комісією Імператорської академії наук під головуванням О. Шахматова, виглядає, з відстані часу, досить раціональним, у дузі рекомендацій, висловлених свого часу П. Житецьким. Останній, зокрема, радив уживати церковнослов'янських слів замість заяложено говіркових, щоб уникнути непотрібних конотацій [10, 4]. Досить розглянути кілька прикладів. Скажімо, замість дещо неоконечної конструкції *накормлені й напоєні будуть* [М, Мт. 5:6] комісія запровадила церковнослов'янське *наситяться* [СЄ, 18], розмовне *до вась* у 12-му вірші замінене на *перше вас* [ib., 18] (морфосинтаксичну кальку церковнослов'янського виразу *прежде вась*), народнорозмовне *світло світа* [М, Мт. 5:14] заступлене виразом *світ мирові* [СЄ, 19]. Цікавим є запровадження книжного *супротивник* (ib.) замість «стилістично бляклого» *ворог* у П. Морачевського [М, Мт. 5:25] або *прелюбодійствовати* [СЄ, 21] замість дещо громіздкого новотвору *любочинсьтовать* [М, Мт. 5:27]. Нарешті, якнайкраще відповідає високому стилеві книжне *істинно* [СЄ, 21], що його комісія запровадила замість діалектного *запевне* у П. Морачевського [М, Мт. 5:26], та *Отець* [СЄ, 24] замість *Батько* [М, Мт. 5:45]. Водночас комісія прибрала геть невдалі церковнослов'янізми на зразок *наслідити землю* [ib., Мт. 5:5], запропонувавши натомість народне *осягнути землю* [СЄ, 18].

Назагал, комісія поставилась ошадливо до простонародної, наддніпрянської у своїй основі зі східнополіськими рисами, мови П. Морачевського, додаючи не тільки поодинокі церковнослов'янські, але й південно-західні діалектні форми:

Рукопис П. Морачевського 1860 р.

11. Блаженні ви, коли вась ганьбитимуть и гнатимуть, и роспускатимуть про вась усяку дурну славу неправедно, за Мене.

[...]

17. Не думайте, що я прийшовь нарушити (= зруйновати) законь або пророківь: не нарушити (= зруйновати) пришовь я, а виповнити. [М, Мт. 5]

Синодальний варіант 1907 р.

11. Блаженні ви, коли вась ганьбитимуть и гнатимуть, и роспускатимуть про вась усяку дурну славу неправедно, за Мене.

[...]

17. Не думайте, що Я прийшов зламати закон, або пророків: не зламати прийшов Я, а сповнити. [СЄ, 18, 19]

Через це, можливо, виглядає суперечливою позиція Г. Арполенко [1, 216], яка відзначила, назагал, «бережливе ставлення» синодальної комісії до стилю П. Морачевського. Стверджуючи, що синодальна редакція «в основі своїй збігається з давнім перекладом Морачевського», дослідниця підкреслила, що відмінність полягала в тому, що П. Морачевський орієнтувався на «власне українські засоби», а редакційна комісія, мовляв, – на книжно-слов'янську мову [ib., 220].

Маючи певне упередження щодо галичан та русинів, П. Житецький, як уже зазначено, не включив до свого огляду жодного перекладу, зробленого в Галичині або на Буковині із Закарпаттям, зокрема й переклад Маркіяна

Шашкевича. Останній переклав наприкінці 30-х – початку 40-х рр. XIX ст. Євангеліє від Івана та перші п'ять глав Євангелія від Матвія. На жаль, повний текст перекладу був оприлюднений лише 1912 р. М. Возняком, що почасти може пояснити, чому П. Житецький знехтував працею М. Шашкевича². Для нашої розвідки згаданий переклад має неабияке значення. З хронологічного погляду, це перший переклад Святого Письма новітньою мовою, попри те, що він містить численні церковнослов'янізми, навіть кальки цілих церковнослов'янських конструкцій [33, 101]. Насамкінець, з мовного погляду, Шашкевичів переклад спирався на місцеву говірку, хоча, як уперше припустив О. Горбач, автор, будучи «уродженцем південноволинської галицької Брідщини», намагався все-таки оминати вузькодіалектні одиниці [7, 47].

Утім, попри всі намагання М. Шашкевича, його мова рясніє регіональними говірковими ознаками [7, 47; 33, 102–103]. Назву лише кілька з них, як-от: обниження голосного в корені, наприклад, *щоб пожѣдау єѣ* [Ш, 111:166; див. 7, 47; 11, 28–29], використання клітик на зразок *го* (знах.) [Ш, 112:169], *му* (дав.), *ю* (знах.) [ib., 128:658], *мя* (знах.) [ib., 116:187], *тя* (знах.) [ib., 113:59], давальний/місцевий відмінок одн. чол. та сер. р. на *-ови/-еви*, наприклад, *сынови своєму* [ib., 116:150] та *в чоловѣкови* [ib., 114:96], колишні форми перфекта із енклітичною формою допоміжного дієслова, навіть у позірно зв'язаному вигляді, наприклад, *чулисте* [ib., 111:155] та особливо *видѣу и свѣдчиу смѣ* [ib., 113:39–40; 11, 59], а також численні активні дієприкметники теперішнього часу на зразок *плачуца* [Ш, 128:658], щоправда, із церковнослов'янським суфіксом.

Остання особливість свідчить про своєрідну суміш діалектних і церковнослов'янських елементів. Статистично навіть важко визначити, яких елементів у Шашкевичевім перекладі більше, хоча Г. Тимошик [33, 102–103] стверджує, що, мовляв, церковнослов'янізми таки переважають над усіма іншими одиницями, включно з народнорозмовними, вузькодіалектними та новотворами. Можна лише додати, що використання різностилістичних елементів у М. Шашкевича є спорадичним, тобто в одних віршах він накопичує церковнослов'янізми, тимчасом як в інших – діалектні та живомовні одиниці. Часто-густо такі одиниці, оформлені змодифікованим етимологічним правописом, просто «сплавлялися» із церковнослов'янськими відповідниками, що править за ілюстрацію панівної на той час в Галичині мовно-культурної парадигми «язичія». Остання, як уреальнюється в наведеному уривкові, була кількісно та якісно досить розпливчастою категорією, здатною варіювати свої параметри залежно від жанру відповідного твору.

Біблія Григорія Тарковича
1804–1805 рр.

ѦІ БлѦжєні єстє, єгдѦ понѦсѦтъ вѦмѦ,
Ѧ ѦждєнѦтъ, Ѧ рекѦтъ всѦкѦ сѦлъ
глаголѦ на вѦ лѦжѦцє, менє рѦди

ѦІ ВѦ єстє сѦлъ землѦ: Ѧще же сѦлъ
ѦвѦжетѦ, чѦмѦ ѦсолѦтѦ; ни вѦчѦтѦже
ѦвѦдетѦ кѦтѦмѦ, тѦчѦю да ѦзсыпѦна
ѦвѦдетѦ вѦнѦ, Ѧ попірѦєма члѦвѦки.

[Таркович, Мт. 5]

Переклад М. Шашкевича (Ш)

[11] блаженні, коли з васъ стануть
гнуцатися и виганяти и всѣ *зѦи* сло-
ва на васъ говорити, неправду *рекуци*
задля мене.

[13] *Высьте* сілѦ землѦ, коли сѦль збу-
єє, чим же *єє осолѦт*, на нѣщо більше
не здасѦтся, лишъ щѦб була висѦпѦна
и *од людєй* подоптѦна. [111:139–141,
143–144]

Цікаво, що М. Шашкевич уживає більшість церковнослов'янзмів у 11-му вірші – *гнуцатиса, злии, рекуци*, але й *ся осолит*, тимчасом як більшість діалектних та книжних форм зосереджена в 13-му вірші, як-от *высьте* та клітика *ся*. Так само прикметно, що в деяких формах збережені давні корені – *з-бує* та *ви-сипана*, які дублюють на сучасному рівні церковнослов'янські відповідники.

Переклад М. Шашкевича, заснований на церковнослов'янщині зі значним домішком південноволинських (брідських) елементів, значно відрізняється від аматорської праці М. Лободовського та народнорозмовного перекладу П. Морачевського, який, загалом беручи, спирався на наддніпрянські діалекти. Тим-то від часів Всеволода Срезневського [31] вважається, що саме переклад П. Морачевського, а не П. Куліша з І. Пулюєм, наближається за своїм духом до літературного варіанта писемної мови, що його плекано на Наддніпрянській Україні від часів І. Котляревського [див. 22, 29–30]³. Отже, стає зрозумілим, чому О. Горбач, уродженець Галичини, утримувався від обговорення перекладу П. Морачевського, зосередивши основну увагу на перекладах, зроблених поза межами Великої України.

У зв'язку зі сказаним конче потрібно визначити внесок П. Куліша в розвиток нового конфесійного стилю в українській мові⁴. Ба більше, корисним буде зреконструювати мовну програму письменника на матеріалі його першого «наукового перекладу» Святого Письма⁵ порівняно з аналогічними взірцями, виробленими на півдавстрійській Україні, де панувала відмінна мовно-літературна традиція. Я маю на оці, передусім, переклад Антонія (Антон) Кобилянського та вже згадуваний переклад М. Шашкевича. Однак, оскільки Шашкевичів переклад 1842 р. залишився невідомим П. Кулішеві, варто-таки зосередитися на перекладах, безпосередньо спричинених Кулішевим перекладом Нового Заповіту 1871 р. А відтак, мене цікавитимуть переклади Євангелія від Луки та Євангелія від Івана, зроблені А. Кобилянським у 1870-х рр. Ці праці стали свого роду відповіддю на появу Кулішевого перекладу, який був досить непопулярним в Галичині, Закарпатті та Буковині через, мовляв, «деяку надуманість та штучність мови, замкнutoї в умовні формули» [10, 30].

2. «Породові болі соборної мови»: П. Куліш та І. Пулюй.

У 1869 р. після появи друком Псалтиря та «Мусієвих книг» П. Куліш за посередництвом Н. Вахнянина, тодішнього редактора часопису «Правда», зв'язався з Едвардом Міллардом (Millard), представником Британського і Закордонного Біблійного Товариства у Відні, щодо можливої публікації заходами Товариства його перекладу Нового Заповіту. Не розголошуючи своїх планів, Міллард переслав переклад Куліша провідним галицьким та буковинським діячам, зокрема москвофілам Івану Наумовичу, Антону Петрушевичу та Івану Браніку, які критично поставилися до мови Кулішевого перекладу [23, xxxii–xxxiii]. П. Куліш, натомість, попросив Мілларда звернутися до Франца Мікросіча з проханням оцінити його переклад [27, 23]. Як відомо, Мікросіч негативно відгукнувся про Кулішів переклад, охрестивши його «парафразою», а не дослівним відповідником грецького оригіналу [23, xxvii–xxviii], що було передумовою для друкування Біблійним Товариством будь-якого перекладу Святого Письма.

Розчарований, але не зневірений, П. Куліш заходився переробляти свій переклад, запросивши до співпраці І. Пулюя, який щойно скінчив фі-

лософсько-теологічні студії у Віденському університеті. Співпраця П. Куліша з І. Пулюєм була чи не першою спробою поєднати два регіональні варіанти української писемної мови, які розвивалися за різних суспільно-політичних умов у двох частинах України. Ідучи на компроміси, перекладачі прагнули витворити таку мовну систему, яка була б зрозуміла всім носіям української мови, хоча П. Куліш не приховував, що «Святе письмо печатається не так для Галичини, як для України» [23, xxvii]. Нарешті 1871 р. вийшли друком (анонімно) усі Євангелії – окремо – «по св. Матфесві», «по св. Маркові», «по св. Луці» і «по св. Іоанові» [12, 154]. Лише дев'ятьма роками по тому, у 1880 р., повний текст «Святого Письма Нового Завіту» був надрукований з іменами перекладачів заходами Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові [12, 154]. У 1887 та 1893 рр. «український Новий Завіт» з'явився як видання Біблійного Товариства [К–П] і був передрукований після того кілька разів.

Переклад 1871 р. став неабиякою подією у культурному житті всіх українців. Роль П. Куліша, який був головним виконавцем і промотором перекладу, важко переоцінити, адже у цьому разі йшлося про першу спробу об'єднати дві історично та діалектно відмінні мовні традиції. Недаремно О. Горбач назвав цей – у дечому суперечливий – досвід «породовими болями соборної української літературної мови» [7, 51]. Уже П. Житецький [10, 30], покликаючись на негативну оцінку Кулішевої мови «уродженцями Галичини», яка була спричинена радше ідеологічними, ніж мовними міркуваннями, відзначив брак «єдності та цілісності настрою» при загальному «важкому стилеві» перекладу. В Австро-Угорщині переклад не задовольнив ані консервативно налаштованих греко-католицьких ієрархів на чолі зі всесильним на той час отцем крилошанином Михайлом Малиновським, ані місцеву ліберальну інтелігенцію, як москвофілів, так і народовців. Найдошкульніша критика, проте, була висловлена М. Бучинським, який у листі від 12 квітня 1872 р. до І. Рудченка написав, що в перекладі «фонетика [«кулішівка». – А. Д.] заведена, давні форми відкинені, та незрозумілість сумлінно задержана», підсумовуючи, що «такою мовою и у нас нігде народ не говорить» [23, xxxiii]. Певна річ, це був упереджений присуд, за яким ховалися всім на той час відомі непорозуміння між П. Кулішем та галицькими народовцями [див. 8].

Наддніпрянці сприйняли працю П. Куліша та І. Пулюя доброзичливо. Досить сказати, що харківський поет В. Александров, захоплений їхнім «Новим Завітом», переклав пізніше «Книгу Іова» (1877 р.), «Книгу Товита» (1881 р.) та «Тихомовні Співи на Святі Мотивы» (1882–1883 рр.). Кулішів переклад був високо поцінований анонімним рецензентом видання «Святого Письма Нового Завіту» 1880 р. На його думку, це був «один із найбільш «простонародних», тобто найзрозуміліших перекладів святого письма», і близьких «народній мові» [4, 898].

Негативна реакція півавстрійських українців була цілком зрозуміла. По-перше, ієрархи Греко-Католицької Церкви були іманентно налаштовані проти будь-якого перекладу Святого Письма живою українською мовою. Замість того, щоб благословити такий переклад, вони воліли б радше його заборонити, ба й знищити. Саме це радив зробити «правомь каноническимь» у 1870 р. згадуваний вище о. М. Малиновський щодо «Молитвослова», підготовленого І. Пулюєм «оукраинщиною» за допомогою «кулишівки»

[26, 2]. По-друге, треба пам'ятати, що галичани, русини та буковинці були призвичаєні до думки про можливість існування лише *однієї* літературної мови, що зросла була зі старослов'янщини (хоча й із різностильовими та іншомовними домішками) після остаточного занепаду на цих землях простої мови на початку XVIII ст. [37, 109–111]. Іншими словами, більшість галицьких та закарпатських українців, передусім москвофільського спрямування, ще не була готова до вживання Святого Письма в перекладі живою мовою, поготів із наддніпрянськими рисами, що кількісно та якісно переважають над західноукраїнськими елементами. Щодо народовців, то вони могли бути заскочені порівняно великим числом новотворів, староукраїнських і церковнослов'янських слів у П. Куліша, що суперечило їх орієнтації на говірковий мовостиль.

3. *Одсіч народовців: А. Кобилянський проти П. Куліша.*

Попри ідеологічні розбіжності, як москвофіли, так і народовці вирішили протиставити «Новому Завіту» П. Куліша та І. Пулюя свої власні переклади. Москвофіли заходилися були друкувати уривки з Біблії у часописі «Наука», редагованому о. І. Наумовичем у Коломиї [12, 182, 198 тощо], тимчасом як буковинський народовець А. Кобилянський переклав Євангеліє від Луки, що з'явилося у двох варіантах – латинкою та кирилицею: «Evanhèlie Luki» [Лука] та «Євангеліє Лѹки» [Лука] відповідно. Наприкінці 1870-х рр. А. Кобилянський оприлюднив – так само у двох паралельних орфографічних варіантах – переклад Євангелія від Івана [Іоан]⁷. Попри стилістику, подібну, на перший погляд, до Шашкевичевої та пізніших галицьких перекладачів, зокрема О. Бачинського [40, 318], мова А. Кобилянського вирізнялася на тлі церковнослов'янської підоснови місцевої (слов'яноруської) літературної традиції. Досить згадати, що «покутсько-наддністрянсько-гуцульські» риси в його перекладі виступали виразніше порівняно з діалектними особливостями Шашкевичевого перекладу [7, 48].

Надзвичайним у перекладах А. Кобилянського є те, що всі вони з'явилися друком у двох орфографічно рівноправних варіантах – латиницею та кирилицею [38]. В. Сімович [30, 117–118] першим згадав латиницю А. Кобилянського в контексті історії створення української латиниці винятково слов'янськими орфографічними засобами (Міклосіч, Йозеф Іречек, Теодот Галіп та почасти Драгоманів). А. Кобилянський міг мати кілька причин для застосування латиниці. По-перше, немовби наслідуючи спроби Йосифа Лозинського запровадити у 1830-х рр. для українців латинську азбуку, перекладач ладен був вибрати латиницю як захист від наступу етимологічного правопису москвофілів [14]. У цьому разі підготовка паралельного видання кириличною азбукою могла бути спричинена бажанням А. Кобилянського лише зберегти *dignitas* Святого Письма у живомовному перекладі.⁸

Латиниця А. Кобилянського, що увібрала в себе елементи, запозичені із західнослов'янських орфографічних систем, а також румунської мови, отримала назву «латинсько-чеського» [29, 166] або «чесько-хорватсько-польсько-румунського» правопису [7, 48]. У рівнобіжному кириличному виданні перекладач запропонував дещо видозмінений варіант шрифту, який, загалом беручи, відповідає етимологічному варіантові церковнослов'янського письма. Фонетичний компроміс етимологічного правопису унаочнюється в таких орфографічно паралельних перекладах 5-го вірша з першої глави Євангелія від Луки:

Лука (1:5)

5. Був за часѡв Їрода короля Іудеї с,віяченик на імніа Захаріас, з днєвного рїадѣ Авієвого; і жінка ієгѡ днєвногo рїадѣ Авієвогo; і жінка з доніѡк Ааронових, а імніє ієі Єлісавета.

Luka (1:5)

5. Buv za časŏv Īroda koroļã Iudeї s,viãčenyk na imniè Zachariãas, z dnєvnoho rїãdŭ Avїєvoho; i žinka z doniŏk Aãronovych, a imniè iei Elisaveta.

У своїй латиниці А. Кобилянський застосовував «гачек» на позначення фрикативних *š* і *ž*, а також африкати *č*, наприклад, *ščo* та короткий прикметник *Vože* (сер. р.) [Лука, 8:11, 12]. У кириличній системі, немовби наслідуючи редакцію часопису «Правда», яка після намовлянь П. Куліша ухвалила 1868 р. не вживати більше *ер* (ѣ) наприкінці слів, А. Кобилянський так само відмовився від цієї літери. Проте найбільш репрезентативними у кириличній версії є вживання значків, запозичених із латинської азбуки.

Скажимо, на додаток до традиційних знаків, використовуваних у церковнослов'янській графіці, перекладач уживав румунські «бреве» та «тильда». Наприклад, літера *ă* позначає у А. Кобилянського голосний високо-середнього підйому, звичайно рефлекс давнього *e*, який трапляється в деяких наддністрянських, надсянських та гуцульських діалектах [АУМ, к. 41], пор. *ciă* [Лука] = *sie* [Лука, 1:3] поруч із наголошеним рефлексом у *vziălo* [Лука] = *vziãlo* (сер. р. мин. ч.) [Лука, 1:1]. У випадках на зразок *kŏn,цã* [Лука, 1:3] літера *ŏ* позначає вузький рефлекс етимологічного *o* [АУМ, к. 53], суч. *кінця*, тимчасом як *ã* – голосний після м'якого приголосного. Взорований на польсько-румунській орфографії, «хвостик» під буквою в обох версіях сигналізує про м'якшення відповідного приголосного, пор. *ș* та *ñ* в латиниці. Буква *ł* із «хвостиком» позначає світлий звук на зразок польського [l] в полонізмі *łos* 'жеребок' [Лука, 1:9]. Використовуючи літери з «хвостиками», А. Кобилянський позначав, майже без винятків, асимілятивне пом'якшення, як-от у *sviãtŭm* [Лука, 1:15], характерне сьогодні для деяких наддністрянських говорів [АУМ, к. 77].

В останньому випадку А. Кобилянський засвідчив більший нахил до фонетизації правопису, ніж Є. Желехівський у 1882–1886 рр., запроваджуючи фонетичну орфографію («желехівку»), засновану на особливостях південно-західного наріччя. Мабуть, через це А. Кобилянський почав зазначати йотовані голосні за допомогою подвійних графем, як-от: *iŏ/iu* (або ж *u* при м'якості попереднього приголосного) для *ю*, *ia/ia* для *я*, *iã/iã* та *ie* для *а*, *ie/ie* для *є*. Тентативно правопис А. Кобилянського входить у межі «фонетики найрадикальнішої», яку пропагував П. Куліш на початку 1880-х рр. [2, 201] і яка значно різнилася від консервативної орфографії у його ж таки виданні «Нового Завіту» 1871 р.

Парадоксально, але в інших питаннях, за винятком згаданої асиміляції, А. Кобилянський був близький до прихильників етимологізації письма. У суті справи, він створив варіант етимологічного правопису, який не тільки не зазнав значних змін у бік його фонетизації, але й став більш консервативним у виданні перекладу Євангелія від Івана. Наприклад, А. Кобилянський відмовився від зазначення асимілятивного й позиційного пом'якшення, пор. *свãтыни* (місц.) або *житьє* [Іоан, 11:56, 1:4]. Відкинувши «бреве» на позначення рефлексів етимологічного *o*, перекладач запровадив «циркумфлекс» (звичайний у тогочасних виданнях) для наголошених

і ненаголошених рефлексів, як-от: *плѣдѣ, нѣчѣ* (оруд.) та *ѡдповѣли* [іб., 4:36, 7:50, 9:2]. Цей значок був уживаний і для аналогічних форм, наприклад, *зѡправды* [іб., 3:5] із *ѡ* на місці історично заднього *єра*. Перекладач представ уживати *ѣ*, повернувши давню кириличну літеру *ѣ*, як, наприклад, у зворотній частці *сѣ* [іб., 1:3].

На відміну від видань 1874 р., в Євангелії від Івана видання 1881 р. А. Кобилянський почав застосовувати букву *ѣть*, на яку почасти впливала перекладачева рідна говіркова фонетика, пор. з *Галілеї* [Лука] = *z Galilei* [Лука, 2:4] поруч із *до Галілеѣ* та *до Галілеї* [Іоан, 1:44, 4:3]. Буква *ѣть* траплялась на позначення схожих рефлексів у полонізмах на зразок *кобѣта* [іб., 4:25] або діалектних формах типу *горѣ* та *долѣвъ* [іб., 1:52]. Назагал, А. Кобилянський вдавався до *ѣть* у тих випадках, коли він раніше вживав *і* або *ѣ*, що позначали вузькі рефлекси: *до міста* [Лука, 1:26], *на дворі, чоловік, долів* [Лука, 1:26, 10, 2:25, 51] проти *чоловѣкъ, хлѣбѣ, долѣвъ* [Іоан, 1:9, 44, 52]. Щоправда, перекладач використовував спорадично літеру *ѣ* замість *ѣ* у тих формах, які могли видаватися йому говірковими кліше, що не мають містити жодного *ѣтя*, пор. *о нѣмѣ, жѣнко* (вок.) та *камѣнныхъ* [іб., 1:48, 2:5, 6] із *ѣ* замість нового *ѣтя*. Немовби підкреслюючи релігійний зміст пропонуваного тексту, А. Кобилянський повернув до правопису *єрь, єр* та *єри*, наприклад, *близько, водовѣ* (ор.) та *котрый* [іб., 11:55, 1:26, 27]. Нагадаю, що П. Куліш не вживав цих літер у класичній «кулішівці» 1857–1862 рр.

Попри «церковнослов'янський фасад», у кириличному виданні 1881 р. трапляються численні говіркові риси. Наприклад, окрім *ѡ*, як у *радѡсть* [Іоан, 3:29], «циркумфлекс» вживався А. Кобилянським над літерами *и* (*ѣ*) та *ы* (*ѣ*), хоча винятково у префіксі *вѣ-* [див. 11, 29]. Остання графема позначала високо-середній рефлекс *і* або *у* [АУМ, к. 22], який міг бути різного походження, пор. *родженѣ* (мн.), *ѡвѣѣ, своѣ* [Іоан, 1:13, 2:25, 1:11], *божницѣ* (род.) (іб., 9:22) поруч із *нѣ* 'но' [іб., 1:21] проти *межи* [іб., 1:14]. Наприклад, форма *нѣ* є рефлексом давньої частки *нѣ*, яка у писемній мові та говірках, включно із рідною А. Кобилянському, перебрала на себе функцію заперечної частки *ни* 'ні' [42, 662–663]. Тому *нѣ* (< *нѣ*) трапляється так само у займенниках на кшталт *нѣхто* [Іоан, 1:18]. У разі префікса *вѣ-* ми маємо до діла з вузьким рефлексом, що фіксується у надсянських та особливо гуцульських говірках [АУМ, к. 18], в яких так само засвідчено рефлекс *і* на місці етимологічного *о* в новозакритих складах [24, 66, 74–75; 42, 666], пор. *ѡдповѣвъ, жидѡвска* [Іоан, 1:21, 2:13] проти *вѣстарчитѣ* з репрезентативним діалектним закінченням *-тѣ, вѣзнавъ* тощо [іб., 1:20, 6:7] у порівнянні з етимологічним написанням *ты, сынови* (дав.) [іб., 4:5, 4:19].

Загалом беручи, на початку 1880-х рр. А. Кобилянський закінчив перехід від мало не суцільно діалектної мови та фонетичного правопису в перекладі Євангелія від Луки до помірно говіркової мовної системи із консервативним (етимологічним) правописом у перекладі Євангелія від Івана. Збалансованіший вигляд мали правопис та фонетика у перекладі Нового Заповіту П. Куліша та І. Пулюя. Якщо не брати до уваги церковнослов'янську кирилицю, використану перекладачами у виданні 1887 р. [К–П], у Кулішевій орфографії бракує старих літер, за винятком *ѣ*. Через це правопис П. Куліша виглядає демократичніше за орфографію у виданні А. Кобилян-

ського 1881 р. Утім, з погляду ширшої перспективи, орфографічна система в Кулішевім перекладі Нового Заповіту є консервативнішою порівняно з фонетичним правописом, застосованим цим автором у його віршованих перекладах деяких біблійних книг наприкінці 1860-х рр. Проте, якщо взяти як приклад його переклад Книги «Иова» 1868 р., то легко помітити спільні з мовою перекладу Нового Заповіту риси. З-поміж них варто назвати літеру *i*, що позначає відповідний звук незалежно від його походження, пор. *тіло*, *свій* [Иов, 19, 7] та *він, всі* [К–П, Лк. 2:10, 21], стару літеру *ε* на позначення йотації *e* на початку слова та в інших позиціях, наприклад, м'якшення попереднього приголосного, пор. *єдиний, маєш* [Иов, 14зв] проти *Єлизавета, витанне* [К–П, Лк. 1:41].

У перекладі Книги «Иова» П. Куліш удався до таких фонетичних засобів, яких годі віднайти у його перекладі Нового Заповіту, як-от відбиття асимілятивних змін на морфемній межі зі зворотною часткою на зразок *боїця, подивися* [Иов, 4, 16]. Цієї асиміляції не позначав у своєму перекладі 1874 р. й А. Кобилянський. У перекладі П. Куліша 1871 р. можна натрапити на діалектні риси, які репрезентують різні говіркові ареали. Наприклад, застосування чергування *y- : v-* як евфонічного засобу було властиве, передусім, східноукраїнському варіанту літературної мови у ХІХ ст., як-от: *и ввесь дїм проти повиганяв усіх* [К–П, Ів. 4:53, 2:15]. Серед західноукраїнських форм слід згадати *него* [іб., 3:3] та прийменник *від*, який, на думку І. Нечуя-Левицького, символізував згодом поширення галицьких норм у наддніпрянській українщині [20, 19]. Щоправда, П. Куліш уживав так само й центральноукраїнський варіант цього прийменника *од*, пор. *родиться од води* проти *роджене від духа* [К–П, Ів. 3:5, 6]. Назагал, П. Куліш намагався застосовувати паралельні форми з різних говірок або ж спільноукраїнські одиниці, пор. *кьєрничина* із діалектним обниженням рефлексу *-ir-* порівняно з формою *криниця*, широко вживаною у північних та південно-східних говірках [К–П, Ів. 4:6; АУМ, к. 71; 11, 35].

У перекладі Євангелія від Івана А. Кобилянський вживав, передусім, західноукраїнські говіркові та писемно-літературні форми, які так само траплялися в М. Шашкевича. У морфологічній системі це – іменники сер. р. без подвоєння м'яких приголосних в основі на кшталт *вєсьльє, житьє, повстаньє* [Іоан, 1:4, 2:1, 5:29] та *имньє* поруч із *имна* [іб., 1:12, 6; див. 11, 28, 39], необмежене вживання активних дієприкметників теп. і мин. ч., наприклад, *столчій и слухаючій, маючій, творчій* [Іоан, 3:29] із говірковими суфіксами *-лч-* та *-юч-* проти книжних форм *оучинившій, зказавшій* [іб., 5:11, 12], іменники чол. і сер. р. у давальному відмінкові на *-ови/-єви*, де *и < *i*, на зразок *голосови, сынови* [іб., 3:29, 5:22] тощо у порівнянні з новішими (південно-східними) формами *синові, отцеві* у П. Куліша [К–П, Ів. 4:5, 21], де *i < *ǐ* [3, 95]. П. Куліш так само вживав іменники сер. р. на *-(j)e* частково під впливом давнішої літературної традиції, за що його критикував І. Нечуй-Левицький [20, 21–22], пор. *життє, свідченє* [К–П, Ів. 1:4, 19]. Цікава доля активних дієприкметників теп. ч. Наприклад, у 1-й главі Євангелія від Івана П. Куліш використав лише чотири дієприкметники, що стосувалися безпосередньо образу Христа, хоча лише один з них мав церковнослов'янський суфікс, як-от *грядуций* [іб., 1:15] Активних дієприкметників мин. ч. у перекладі так само обмаль.

У 1-й главі Євангелія від Івана я натрапив лише на дві форми – *злинувший* та *пославший* [ib., 1:32, 33].

Отже, П. Куліш був налаштований на запозичання з багатьох говірок, тимчасом як А. Кобилянський мало не винятково орієнтувався на місцеві говірки [див. 11]. З-поміж найхарактерніших діалектних форм можна назвати редульовані вказівні займенники, успадковані від давньоукраїнських часів, наприклад, *осесе, тото, отото* тощо [Іоан, 1:19, 28, 2:16; Лука, 1:18, 20; див. 2, 133], особові та вказівні займенники у вигляді Вакернагелевої клітики, що їх часто дублюють повні форми, як-от: *каже му* проти *каже єму* [Іоан, 1:44, 47] або *го питали* проти *питали єго* [ib., 1:19, 21]. Варто так само згадати численні форми орудного відмінка жін. р. на зразок *з нев, неплоднов* [Лука, 1:58, 36], *лѣчбовѣ* [Іоан, 6:10], які, за невеликими винятками, були поширені в західноукраїнському варіанті літературної мови [17, 272–273].

Утім, на особливу увагу заслуговують колишні форми перфекта з допоміжними дієсловами у вигляді клітик, наприклад, *šukàlysmo, šukàlyste* [Лука, 2:48, 49] поруч із *абы смо дали* [Іоан, 1:22], *приобрілас* [Лука, 1:30] поруч із *не вірив ієс* або *с чув* [ib., 1:20, 4]. Хоча подібні форми були засвідчені під середньоукраїнську добу та кодифіковані у західноукраїнських граматиках у ХІХ ст., П. Куліш старанно уникав їх. Лише спорадично удався він до старих форм перфекта, наприклад, заради архаїзації мови Христа або його апостолів, пор. *сказала єси* у зверненні Христа до «жінки-Самаранки» [К–П, Ів. 4:17].

Цікаво, що між мовами перекладів А. Кобилянського і П. Куліша майже немає значних синтаксичних відмінностей. Обидва перекладачі орієнтувалися назагал на архаїчні синтаксичні моделі, хоча А. Кобилянський час від часу вживав інтерференційні (польські) конструкції, пор. *вернѣли ж сій тих сімдесят, з радостев* [Лука, 10:17] проти *і вернулись сімдесять назад з радощами* у П. Куліша [К–П, Лк. 10:17]. Обидва автори використовували пасивні конструкції, в яких діяч зазначався за допомогою прийменника *від/од* або *через*, пор. *одъ Бога роджені* [Іоан, 1:13], *від Бога родилисѧ* [К–Р, Ів. 1:13] або *право бѣло дане черезъ Мойсеѧ* [Іоан, 1:17] та *закон черезъ Мойсеѧ даний був* [К–Р, Ів. 1:17]. Обидві конструкції зафіксовані в перекладі М. Шашкевича.

У перекладі Євангелія від Івана А. Кобилянського я не знайшов прикладів безособових конструкцій з формами на *-но* і *-то* та знахідним відмінком прямого додатка. П. Куліш уживав їх лише час від часу, можливо, вважаючи їх надто розмовними для оповіді високого стилю, як-от: *запрошено ж Исуса, и учеників його* [К–П, Ів. 2:2], пор. *запрошений же бѣвъ Исусъ и оученики єго* в перекладі А. Кобилянського [Іоан 2:2]. Згідно з місцевою традицією, в підрядних означальних А. Кобилянський застосовував мало не винятково сполучник *котрий*, тимчасом як П. Куліш – питомий *що*, вжитий, наприклад, у 1-й главі Євангелія від Івана чотирнадцять разів, а *котрий* лише двічі.

Лексика перекладів А. Кобилянського і П. Куліша цілком переконливо віддзеркалює їхні мовні програми. Скажімо, на відміну від мови М. Шашкевича [33], у словнику А. Кобилянського надзвичайно мало церковнослов'янїзмів. Поминаючи увагою церковно-обрядову терміноло-

гію або власні імена на зразок *Іоарданъ* та *Іоанъ*, у його перекладі Євангелія від Івана можна натрапити лише на децицію церковнослов'янських форм та слів, що їх часто дублюють розмовні або діалектні форми, наприклад, *аминь* [Іоан, 3:3] проти *зѡправды* [ib., 5:19], *на правду* [ib., 6:26], *по правдѣ* [ib., 6:32] *правдиво* [ib., 6:53] або книжний відповідник *истинно* [ib., 6:10], якому надавав перевагу П. Куліш; *пустына* [ib., 6:31; Библия, 556зв] проти *пуца* [Іоан, 1:23], можливо, під впливом польської літературної традиції; *ѣднородный* [Іоан, 3:16], пор. *єдинородный* [Библия, 556зв].

У протизагу П. Кулішеві в перекладах А. Кобилянського набагато більше живомовних і говіркових форм, наприклад: *всаchino* [Іоан, 1:3], *ѡдки* й *ѡдси* [ib., 1:49, 2:16], *заки* [ib., 5:7], *борше* [ib., 6:21], *хороба* [ib., 5:4], *голога* [ib., 6:2], *бесѣда* [ib., 6:68; Лука, 2:50], *гармѣдєрь* [Іоан, 7:12], *варводѣти* [ib., 6:52; Жел., 1, 56], *вадити са* [Іоан, 6:52; Жел., 1, 53], *напудити са* [Іоан, 6:19], *хлопакъ* [ib., 6:9] тощо. Трапляються давно засвоєні полонізми, яких, звичайно, немає у П. Куліша, як-от: *кревна* [Лука, 1:36] проти *родичка* [К–П, Лк. 1:36], *моцар* [Лука, 1:52] проти *потужний*, один з небагатьох улюблених полонізмів у П. Куліша [К–П, Лк. 1:52], *офіра* [Лука, 2:24] проти *жертва* [К–П, Лк. 2:24], *выкурований* [Іоан, 5:10; Жел., 1, 77] проти *сцїлений* [К–П, Ів. 5:10; Грінч., 1: 725], *не выстарчитъ* [Іоан, 6:7] проти *не стане* [К–П, Ів. 6:7], *лѣдка* [Іоан, 6:24] проти *човен* [К–П, Ів. 6:24], *королевство Боже* [Іоан, 3:3] проти *царство Боже* [К–П, Ів. 3:3], нарешті *ufav* [Лука, 11:22] проти *вповаєв* [К–П, Лк. 11:22]. Список подібних пар можна продовжувати. Але навіть цих прикладів достатньо, щоб довести Кулішеву відданість настановам, що їх він сформулював свого часу в листі до І. Пулюя: «Нашій мові вподобастця більш болгарщина, ніж польщизна. [...] а польщизни треба цуратися, скільки можна» [23, 9, 12].

П. Куліш вживає церковнослов'янізми поруч із говірковими формами, які, на відміну від аналогічних форм у А. Кобилянського (і М. Шашкевича), виглядають не так регіонально маркованими. Вочевидь, П. Куліш прагнув добирати таких мовних одиниць, які б єднали, а не роз'єднували українських мовців. Задля ілюстрації наведу паралельні уривки з Євангелія від Івана у перекладі А. Кобилянського і П. Куліша⁹:

Переклад А. Кобилянського [Іоан, Ів. 4]

11. Кажє смѣ кобѣта: Панє, анѣ черпала немаєшь, а стѣдна є глѣбока; ѡдки оджє маєшь водѣ живѣ?

13. Ѳдповѣвъ Исѣсъ и кажє ѣй пнѡчїй воды сєѣ єѣ прагнѣти бѣдє зновѣ.

15. Кажє до нєго жєнщина: Панє, дай ми такоѣ воды, щобымъ нє прагнѣла, анѣ нє ходила сюды зачерати.

Переклад П. Куліша [К–П, Ів. 4]

11. Кажє їому жінка: Добрѡдію, и черпакá нє маєшь, и колѡдазь глїбѡкий; звїдкіла ж маєшь вѡду живу?

13. Озвãвсь Исус и речє їй: Вскїй, хто пьє вѡду сю забажãє знов.

15. Кажє до нєго жінка: Добрѡдію, дай мєнє сїєї водї, щоб жãждувала, анї ходїла сюдї черпати.

Якщо не брати до уваги правописні нововведення, легко побачити, наскільки мова А. Кобилянського рясніє регіоналізмами: *кобѣта* і *женщина* поруч із *Пан*, *ѡдки*, давно засвоєні полонізми *стѣдна* і *прагнѣти* [Тимч., 2, 209, 373], похідна форма *черпало* з продуктивним діалектним суфіксом *-ло* [5, 51] поруч із *зачерати* [див. Жел., 1, 281], дієприкметникова форма *пнѡчїй*, утворена під подвійним – польсько-церковнослов'янським – впливом,

а також енклітична форма колишнього допоміжного дієслова в *щобымь*. Хоча й говірковий у своїй основі (пор. *Исусе*), уривок з перекладу П. Куліша містить давню форму аориста *рече*, яка була запроваджена автором у літературний обіг наприкінці 1860-х рр. Окрім цього, у П. Куліша подибуємо й західноукраїнську форму *жаждувати* [див. Жел., 1, 216].

Інноваційне використання застарілої форми аориста *рече*, несправедливо критикованої І. Франком [35, 176], аж ніяк не було випадковим. П. Куліш не цурався церковнослов'янських форм заради створення такого стилістичного контексту, який би щонайкраще пасував біблійній оповіді. Звідси такі церковнослов'янські морфологічного і лексичного взірця, як: *благодать* [К–П, Ів. 1:14], *градуций* [ib., 1:15], *еси* [ib., 1:19], *глаголати* [ib., 1:15], *недостосн* [ib., 1:27] тощо. Таких форм, щоправда, обмаль. Їх кількість не перевищує чотирнадцяти процентів від усієї лексики [32, 244]. Утім, тут важить не статистика, а їх синтез із рештою елементів у мові П. Куліша. Справді-бо, текст перекладу становить собою поєднання різноманітних елементів, зокрема «галицько-подільських» форм *від* та *него*, церковнослов'янських на зразок *воскреснути* [К–П, Мр. 16:9], росіянізмів типу *трепет* [ib., Мр. 16:8; Грінч., 2, 791] і *болесть* [К–П, Ів. 5:4], полонізмів, наприклад, *змаганне* [ib., Ів. 3:25, 39, 138], а також діалектних форм наддніпрянського походження, пор. *баритиса* [К–Р, Лк. 1:21] проти полонізму *(за)бавити ся* у А. Кобилянського [Лука, 1:21; Тимч., 1, 39, 43].

4. Говірковість чи синтез?

Назагал, переклади А. Кобилянського відкрили нову сторінку в розвитку місцевого варіанта літературної мови. Призначені для знесення бар'єрів між едукованими парохами і малописьменною паствою, переклади А. Кобилянського можуть бути порівняні з перекладом М. Шашкевича, чия мова орієнтувалася на церковнослов'янські норми, хоча вже була відкрита до запозичень елементів говіркових та живомовних. Так чи так, але намагаючись просвіщати простолюду зрозумілий спосіб, А. Кобилянський наслідував місцеву традицію з тією лише різницею, що він запроваджував у свої конфесійні тексти необмежену кількість діалектних та запозичених елементів. Саме через це, попри обмаль церковнослов'янських форм, мову А. Кобилянського не можна відривати від місцевої слов'яноноруської літературно-писемної традиції, започаткованої у XVIII ст. братами-Василіанами в Почаївській лаврі. У кінцевому підсумку, з огляду на її вкоріненість у місцевій традиції, діалектну мову А. Кобилянського можна назвати свого роду «говірковою церковнослов'янщиною», а його переклад – першим діалектним перекладом новоукраїнської доби [21, 383].

П. Куліш обрав, натомість, цілком протилежний підхід до перекладу Святого Письма. Удаючись до різноговіркових форм, він орієнтувався, передусім, на південно-східне наріччя як основу нової літературної мови, яка формувалася в противагу російському ізводу старослов'янської мови, що його насильно ввели на Великій Україні указами російського Синоду у 1720-х рр. Проте П. Куліш ставив собі за мету синтезувати народнорозмовні форми, що характеризують низький та середній стилі, з елементами, запозиченими з інших територіальних (діалектних) та функціонально-стилістичних реєстрів, включно із церковнослов'янськими, росіянізмами, полонізмами, архаїзмами, новотворами і, хоча в обмеженій кількості, га-

лицькими виразами. Недаремне, перекладаючи з І. Пулюєм Новий Заповіт, П. Куліш повсякчас звертався до церковнослов'янського, російського, польського, німецького, сербського, латинського, англійського та французького перекладів Святого Письма [23, xxviii–xxix].

П. Куліш запропонував нове бачення конфесійного (високого) стилю і нової літературної мови на синтетичній основі [41, 44–45]. Його бачення мови відрізнялось не тільки від мовної програми галицьких народовців, включно з А. Кобилянським, але й тих наддніпрянців, які перекладали зі Святого Письма, зокрема, Олександра Навроцького, Володимира Александрова, Михайла Лободовського та Пилипа Морачевського. Мало не всі ці автори орієнтувалися на уснорозмовну стихію, допускаючи переважно ті церковнослов'янськи або інші запозичення, які вже були узвичаєні в старій літературно-писемній традиції. Затиснута між, з одного боку, народовською програмою, зростаючою на ґрунті галицької слов'янорусської традиції, та, з другого, говірковим етнографізмом наддніпрянців, Кулішева мовна програма засвідчила свої переваги у перекладі Нового Заповіту. Лишається лише гадати, яким би шляхом розвивалася нова українська літературна мова, якби програмові засади П. Куліша взяли, врешті, гору.

Автор висловлює подяку працівникам Бібліотеки біблійного товариства, що розташована в Науковій бібліотеці Кембриджського університету (Велика Британія) за сприяння в цьому дослідженні та дозвіл на вироблення копій таких рідкісних видань, як «Evanhêlie Lukî» (Львів, 1874), «Євангеліє Лвкî» (Львів, 1874) і «Євангеліє Іюана» (Львів, 1881) з шифрами BSS 257 E74.2, BSS 257 E74, BSS 257 E81 відповідно. Автор так само вдячний Олегові Купчинському (Львів) та Леонідові Ушкалову (Харків) за допомогу в підготовці цієї розвідки. Її написання було уможливлене завдяки стипендії ім. Юджина та Даймел Шклярів, що її автор здобув для науково-дослідної праці в Українському науковому інституті Гарвардського університету навесні 2008 р.

¹ За посереднє підтвердження того, що П. Морачевський перебував у загальному річчї розвитку нової літературної мови у Східній Україні, можуть правити слова О. Головніна, міністра народної освіти Російського уряду в його записці від 20 липня 1863 р. Висловлюючи деякі заперечення щодо Валуєвського циркуляру 18 липня 1863 р., А. Головнїн написав, що переклад Євангелія місцевою мовою має посідати перше місце в освітянській справі. А отже, виправлений духовною цензурою переклад П. Морачевського міг би стати однією з надзвичайних справ за тодішнього царювання [13, 306]. Нічого подібного про пізніший переклад П. Куліша та І. Пулюя почути не можна було, адже вивезення подібних публікацій, поготів з використанням «кулішівки» або «желехівки», з-поза меж Російської імперії було неможливим, особливо після Емського указу 1876 р. [23, lxx].

² Нагадаймо, що, разом із творами Я. Головацького, І. Вагилевича і Тимка Падури, Шашкевичів переклад 5-ї глави з Євангелія від Матвія (вірші 1–30) та 4-ї глави з Євангелія від Івана (вірші 1–54) був передрукований зі спрощеною орфографією та осучасненою мовою 1913 р. у серії «Руська письменність» (т. III, 1) [Ш–1913]. Певна річ, що цей передрук, з мовознавчого погляду, не мав практичної ваги.

³ Задовго до його публікації в 1906–1911 рр. переклад П. Морачевського здобув схвальні відгуки у підросійській Україні. Нагадаймо, що переклад Євангелій від Івана та Марка був викінчений ще 1860 р., тобто ще до того, як П. Куліш розпочав свою працю над перекладами Святого Письма. Як можна побачити з перекладу П. Морачевського, який було відредаговано Синодальною комісією перед публікацією на початку ХХ ст., автор мав зовсім відмінний від Кулішевого погляд на високий стиль в українській літературній мові. Не випадково П. Морачевський орієнтувався з самого початку на російський та церковнослов'янський тексти. Лише пізніше, після закінчення всього перекладу, автор вирішив порівняти свій текст із латинським, французьким, німецьким та польським перекладами Нового Заповіту. Прикметно, що, редагуючи чернетку, П. Морачевський наводив на берегах паралельні місця з іншомовних перекладів, хоча серед них годі віднайти бодай один приклад гебрійською або грецькою мовами [31, 090–091]. Можна припустити, що найголовніша відмінність між під-

ходами, обраними П. Кулішем та П. Морачевським, була зумовлена різними світоглядними перспективами письменників – «європоцентризмом» першого та «хуторянським етнографізмом» другого [див. 34, 280].

⁴ Як слушно зазначив І. Матвійс [16, 95], П. Куліш спирався, зокрема у своїх конфесійних перекладах, на живу мову всього українського народу, хоча рідний йому східнополіський говір північного наріччя стихійно виявлявся досить виразно. У пропонованій розвідці я спробую довести, що, на відміну від П. Морачевського, чий рідний говір так само належав північноукраїнському наріччю, П. Куліш сміливіше запроваджував різнодіалектні елементи у свою мову, яка репрезентувала східноукраїнський літературний варіант.

⁵ Наприкінці 60-х рр. XIX ст. Кулішева концепція перекладу Святого Письма зазнала поступових змін. На самому початку письменник поставив собі за мету створити віршований переклад Біблії. Звідси, до речі, використання такого біблійного псевдоніма, як Павло Ратай [19, 252]. Під цим псевдонімом П. Куліш надрукував 1869 р. у додатку до «Правди» віршований переклад Мойсеєвого п'ятикнижжя, що з'явився того самого року окремим виданням під назвою «Святе Письмо або вся Библия Старого и Нового Завіту русько-українською мовою переложена» [23, xxii–xxviii]. Проте, зрозумівши, що в церковному вжитку такого роду переклад не може правити за взірцевий, П. Куліш заходився в самому кінці 1860-х рр. працювати над науковим перекладом. Однак він цікавився обома типами перекладів протягом всього життя. Скажімо, наприкінці 1890-х рр. він активно працював над другим перекладом Старого Заповіту, що мав робочу назву «Устихотворена Библия» [див. 8]. Це була перша спроба синтезувати два підходи – науковий та поетичний – в одному перекладі.

⁶ На сьогодні збереглося не так багато відомостей про А. Кобилянського (1837–1910), окрім, здається, короткого нариса, написаного Т. Реваковичем 1910 р. з приводу його смерті [29]. Ще будучи студентом православної теології, А. Кобилянський намовив Ю. Федьковича писати по-українськи та виступив проти москвофіла Б. Дідицького, редактора часопису «Слово», який пропагував язичіє. Використовуючи «латинсько-чеський правопис», А. Кобилянський надрукував 1861 р. у Чернівцях дві полемічні брошури: «Slovo na slovo do Redaktora «Slova»» та «Holos na «Holos» dla Halycynu». У додатку до першої він умістив кілька своїх та Федьковичевих поезій, а в додатку до другої – кілька власних віршів, писаних місцевою говіркою. Після закінчення студій А. Кобилянський був проповідником, викладав, працював актором та провів певний час у Сполучених Штатах Америки [7, 30–31, прим. 5].

⁷ Обидва варіанти перекладу Євангелія від Луки згадуються в «Галицько-Руської бібліографії XIX столѣтя» І. Левицького [12, 211]. Проте він нічого не повідомляє про переклад Євангелія від Івана, який так само був надрукований латиницею та кирилицею 1877 р. Спираючись на інформацію в «Historical Catalogue of the Printed Editions of Holy Scriptures» (Лондон, 1902–1911), О. Горбач ствердив, що останній переклад А. Кобилянського був передрукований кілька разів протягом 1874–1876 рр. Коротенький витяг з перекладу Євангелія від Луки (латиницею) був уміщений 1954 р. у виданні Британського і Закордонного Біблійного Товариства «The Gospel in many tongues» [39, 170]. У пропонованій розвідці я використовую перші два видання Євангелія від Луки 1874 р. – [Лука] та [Luka], а також кириличне видання перекладу Євангелія від Івана 1881 р. [Іоан].

⁸ О. Горбач [7, 48] запропонував дещо відмінне пояснення, яке ледве вмальовується у загальний контекст азбучних війн 1830-х рр. та кінця 1850-х рр., а також їх пізнішого відлуння на Галичині та Закарпатті [15, 26–28]. Він припустив, що А. Кобилянський вигадав фонетичний правопис для українських вірян на Буковині та буковинських емігрантів в США і Канаді або ж для карпаторосів, які користувалися угорською латинкою.

⁹ Т. Галушинський [40, 317] ствердив, що А. Кобилянський, під впливом протестанської традиції, зробив свої переклади з грецького оригіналу, адже, здобувши теологічну освіту в Чернівцях та Львові, А. Кобилянський був кілька років проповідником «Вільної німецької релігійної громади» [29, 171]. Проте навіть побіжне порівняння текстів перекладів А. Кобилянського і П. Куліша дозволяє припустити, що А. Кобилянський радше спирався на Кулішів переклад. Зрештою, це й не дивно, якщо погодитись із тим, що А. Кобилянський намагався протиставити свої живою мовні переклади «кострубатій мові» свого літературного опонента. Хоча unbekannterweise, але П. Куліш був знайомий з А. Кобилянським завдог до їх заочного суперництва у царині перекладу Святого Письма. У ненадісланому листі до А. Кобилянського від 9 травня 1861 р. П. Куліш писав про захоплення поезіями Ю. Федьковича, що їх надрукував у додатку до своєї брошури «Slovo na slovo» А. Кобилянський (див. прим. 6). Однак, П. Куліш висловив песимізм з приводу латиниці, що її використовували буковинці у своїх публікаціях, додавши, що від такого правопису наддніпрянці можуть лише відсахнутися [25].

ДЖЕРЕЛА

- АУМ – Атлас української мови: В 3-х т. – Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К., 1988.
- Біблія – Біблія или книги Священнаго Писания Ветхаго и Новаго Завета. – Санктпетербург, 1862.
- Грінч. – Грінченко Б. Словарь української мови. – Т. 1–2. – Берлін, 1924.
- Жел. – Желеховский С. Малорусско-німецкий словарь. – Т. 1–2. – Львів, 1884–1886.
- Іоан – Євангеліє Іоана. – Львів, 1881.
- Іов – [Павло Ратай] Іов. – 1868. – ІЛ НАНУ, ф. 18, № 35.
- К–П – Святе письмо Нового Завіту. Мовою русько-українською переклали вкупі П. А. Куліш и др. И. Пуллой. Львів. 1887.
- Лука – Євангеліє Луки. – Львів, 1874.
- М – Ф. Морачевский. Образец перевода // Срезневский В. И. Охранная опись рукописного отделения библиотеки Императорской академии наук // Изв. Императорской академии наук. – 1902. – Т. 16 (4). – С. 092–094.
- СЄ – Господа нашого Ісуса Христа святе Євангеліє від Матфея словянською й українською мовою. – 4-е изд. – Москва, 1907.
- Таркович – Біблія сиречь книги Священнаго Писания Ветхаго и Новаго Завета. – Т. 1–5. – Буда, 1804–1805.
- Тимч. – Тимченко С. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. // Підготували до видання В. В. Німчук та Г. Лиса. – Кн. 1–2. – К., Нью-Йорк, 2003.
- Ш – 3 євангелія св. Матея; Переклад євангелія св. Івана // Писання Маркіяна Шашкевича. Видав Михайло Возняк. – Львів, 1912. – С. 107–142.
- Ш–1913 – Твори Маркіяна Шашкевича і Якова Головацького. Видане друге. З додатком творів: Івана Вагилевича і Тимка Падури. – Львів, 1913.
- Luka – Evanhèlie Luki. – Львів, 1874.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арполенко Г. П. Морачевський і перший повний переклад Св. Євангелія новоукраїнською мовою // Волинь-Житомирщина. – Кн. 10: Зб. на честь 70-річчя проф. Василя Васильовича Німчука. – Житомир, 2003. – С. 212–220.
2. Барвінський О. Спомини з мого життя. – К.; Нью-Йорк., 2004.
3. Бевзенко С. П та ін. Історія української мови. Морфологія. – К., 1978.
4. В. [рец. на] Святе письмо Нового Завіту. Мовою русько-українською переклали вкупі П. А. Куліш и др. И. Пуллой. Львів. 1880 // Вестник Европы. – Т. 87 (1/2). – СПб, 1881. – С. 895–898.
5. Верхратский І. Знадоби для пізнання угорско-русских говорів // Зап. Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – 1899. – Т. 27. – С. 1–68; – Т. 28. – С. 69–94; – Т. 29. – С. 95–200; – Т. 30 – С. 201–276.
6. Возняк М. Історія української літератури. – Т. 3 (2). – Львів, 1924.
7. Горбач О. Мовостиль новітніх перекладів Св. Письма на українську народню мову 19–20 вв. // Український Вільний Університет. Наукові записки. – Ч. 13: Збірник мовознавчої комісії. – Мюнхен, 1988. – С. 29–98.
8. Даниленко А. І. «Хай дуфає Сруль на Пана»: до історії стосунків І.Франка з П.Кулішем // Філологічні студії / За ред. Л.А. Лисиченко. – Харків, 2009. – С. 354–363.
9. Єфремов С. Історія українського письменства. – 4-е вид. – К., Ляйпціг, 1924. – Т. 1.
10. Житецкий П. О переводах евангелия на малорусский язык // Изв. Отделения русского языка и словесности. – 1905. – Т. X. – Кн. 3/4. – С. 1–65.
11. Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття // Український діалектологічний збірник. – Кн. 1. – К., 1928. – С. 1–92.
12. Левицький І. Ем. Галицко-русская библиография XIX столѣтія. – Т. I. – Львів, 1888.
13. Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов. – СПб, 1904.
14. Лесюк М. Початок азбучної війни в Галичині // Шашкевичіана. Зб. наукових праць. – Вип. 5–6. – Львів, 2004. – С. 41–56.
15. Матвійс І. Г. Варіанти української літературної мови в кінці XVIII і в XIX ст. // Культура слова. – Вип. 48–49. – К., 1996. – С. 11–28.

16. Матвійс І. Г. Діалектна основа мови в творах Пантелеймона Куліша // Українська мова. – 2008. – № 1. – С. 95–99.
17. Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.). – Львів, 2001.
18. Науменко В. Ф. С. Морачевский и его литературная деятельность // Киевская старина. – 1902. – Т. 79. – № 11. – С. 171–186; – № 12. – С. 459–479.
19. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель. – Т. 1. – К., 2007.
20. Нечуй-Левіцький І. Сьогочасна часописна мова на Україні // Україна. – 1907. – Т. 1. – № 1, С. 1–49. – № 2, С. 183–237. – № 3, С. 280–331.
21. Німчук В. В. Українські діалектні переклади Св. Письма // Українське і слов'янське мовознавство: Міжнар. конф. на честь 80-річчя проф. Й. Дзєндзелівського. – Ужгород, 2001. – С. 383–389.
22. Німчук В. В. Українські переклади Святого Письма // Das Ukrainische als Kirchensprache. – Wien, 2005. – S. 15–64.
23. Куліш П. О. (Матеріали і розвідки). Частина II / За ред. К. Студинського. – Львів, 1930.
24. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Частина І. Звучня і морфологія. – Прага, 1938.
25. Письмо П. А. Куліша в Буковину, 1861 года // Киевская старина. – Т. 2. – К., 1899. – С. 3–4.
26. Пулюй І. Лист без коверти яко відповідь Впр. Крилошанину Малиновському на реферат молитовника. – Відень, 1871.
27. Пулюй І. Нові і перемінні зв'язки. – 3 вид. – Відень, 1905.
28. Пшепорська-Овчаренко М. М. Мова перекладу Нового Завіту П. Морачевського // Український Вільний Університет. Наукові записки. – Ч. 13: Збірник мовознавчої комісії. – Мюнхен, 1988. – С. 203–248.
29. Ревакович Т. Антін Кобилянський. Кілька згадок // Зап. Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – 1910. – Т. 44. – С. 166–173.
30. Сімович В. Українське мовознавство / За ред. Ю. Шевельова. – Оттава, 1981.
31. Срезневский В. И. Охранная опись рукописного отделения библиотеки Императорской академии наук // Изв. Императорской академии наук. – 1902. – Т. 16 (4), С. 089–094. – Т. 17 (5), С. 079–087; – 1903. – Т. 18 (3), С. 01–019.
32. Тимошик Г. Старослов'янськи у тексті перекладу Св. Письма П. Куліша та І. Пулюя // Проблеми слов'янознавства. – № 51. – 2000. – С. 243–244.
33. Тимошик Г. Із спостережень над мовними особливостями перекладів Св. Письма // Шашкевичіана. Зб. наукових праць. – Вип. 3–4. – Львів, 2000. – С. 100–107.
34. Федорук О. Кулішевий переклад Біблії (початок роботи: вибір концепції та деяких принципів) // Історія релігій в Україні. Матеріали VII міжнародного круглого столу (Львів, 11–13 травня 1998 року). – Львів, 1998. – С. 278–281.
35. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури. – Львів., 1910.
36. Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик // За ред. В. В. Німчука. – К., 2001. – С. 13–54.
37. Danylenko A. The formation of New Standard Ukrainian: from the history of an undeclared contest between Right- and Left-Bank Ukraine in the 18th century // Die Welt der Slaven. – 2008. – Bd. 51 (1). – P. 82–115.
38. Danylenko A. The Holy Gospels in Vernacular Ukrainian. Antin Kobyljans'kyj (1874, 1877) vs. Pantelejmon Kuliš (1871) // Die Welt der Slaven. – 2010. Bd. 55 (1). – S. 83–104.
39. The Gospel in many tongues. Specimens of 826 languages in which The British and Foreign Bible Society has published or circulated some portion of The Word of God. – London, 1954.
40. Haluščynskyj T. De ucrainis S. Scripturae versionibus // Богословія. – Т. 3 (1–4). – Львів, 1925. – С. 309–319.
41. Shevelov G. Y. Die ukrainische Schriftsprache. 1798–1965. – Wiesbaden, 1966.
42. Shevelov G. Y. A historical Phonology of the Ukrainian Language. – Heidelberg, 1979.

СЕМАНТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ ЗАБИВАТИ (ЗАБИТИ) БАКИ

Серед різних типів фразеологічних одиниць найвищим ступенем семантичної неподільності характеризуються т. зв. фразеологічні зрощення – одиниці, позбавлені внутрішньої форми, оскільки їхнє цілісне значення не є прямим похідним від значень їхніх компонентів. З'ясування механізму появи в такому фразеологізмі семантичної цілісності дорівнює етимологічному аналізу лексичної одиниці. Семантична неподільність у фразеологічному зрощенні загалом досягається за рахунок збереження словосполученням лексичної, граматичної або синтаксичної архаїки [див.: 1, 338], консервації ними якихось рис давнього мовного стану. Звичайна словосполучка, коли в ній з'являється хоч би одна з названих підстава для затемнення первісного, ще не ідіоматизованого, значення, переходить у розряд фразеологічних одиниць із цілісною семантикою, які в мові відтворюються автоматично, як одиниця, а не конструкція.

До таких фразеологічних зрощень у сучасній українській мові належить фразеологізм *забивати (забити) баки* зі значенням «розмовами, балачками відвертати чиюсь увагу від кого-, чого-небудь; заморочувати, задурювати голову кому-небудь» [ФСУМ I, 297] і «не давати кому-небудь сказати слова, промовити щось; затуркувати» [Там само]. Розвиток семантики цього фразеологізму взагалі йде в напрямку появи в ньому значення «втрачати здатність до адекватної реакції на реалії», див.: «[Ястріб:] «Хіба не бачиш, що се Голуб, а не Вудвуд?» [Крук:] «Я, дядечку, добре бачу, але вам з великого голоду троха [трохи] баки забило» [Там само]. Безперечно, що вже розвиток цього вторинного значення у фразеологізмі призводить до появи в мові фразеологізму *відбило баки* зі значенням «хто-небудь перестав згадувати, не пам'ятає, забув когось, щось» [ФСУМ I, 114]. Зміна дієслівного компонента *забити* на антонімічний *відбити* призводить до появи у слові *баки* якихось нових смислових відтінків, які ще далі відводять його від етимологічно властивої йому семантики; у новому фразеологізмі воно стає членом нового синонімічного ряду, див.: *відбило баки* (пам'ять і т.ін.) [Там само]. Сама можливість появи цього фразеологізму в мові свідчить про цілковиту десемантизацію слова *баки* в сучасній мовній свідомості. Мотиваційною базою для його появи в мові було не вільне сполучення його компонентів, а узагальнена семантика фразеологізму *забити баки*, який був історично первісним. Для нас цей випадок цікавий тим, що він наочно демонструє, якими звивистими можуть бути шляхи розвитку семантики у фразеологізмі. Це застереження важливе насамперед із методологічного погляду, оскільки адекватна семантична реконструкція фразеологізму можлива лише за умови адекватного відтворення розвитку значень у фразеологічних одиницях, виходячи зі значень їхніх компонентів.

Безперечно, що первісним значенням фразеологізму *забивати* (*забити*) *баки* було значення з найнижчим ступенем узагальнення «розмовами, балачками відвертати увагу від кого-, чого-небудь; заморочувати, задурювати голову кому-небудь». Фразеологізація колись, безперечно, вільного словосполучення постала, як можна припустити, внаслідок архаїзації якогось із його лексичних компонентів, оскільки з погляду граматики чи синтаксису воно цілком відповідає сучасному стану української мови.

Виразним архаїзмом у цьому фразеологізмі є слово *баки*, яке в сучасній українській мові взагалі немає самостійного статусу й виступає лише у зв'язаному вигляді в кількох фразеологізмах, у тому числі згаданих нами [див.: СУМ I, 92]. У такому же зв'язаному вигляді це слово фіксує українська лексикографія вже здавна, див.: *баки, баків*. Употреб[ляється] в вираженнях: 1) *Забивати, забити баки* – сбивать, сбить с толку, одурачить, обморочить; 2) *Вибанчити баки* – вытаращить глаза; 3) *Баки світити* – подольщаться к кому, показывать кому приятный вид [Грінч. I, 22]. Фразеологічне сполучення з мінімальним ступенем фразеологізації *вибанчити баки*, здається, дає змогу легко встановити первісну семантику слова *баки* – «очі», що ще раніше було відображено українською лексикографією, див.: *баки – глаза. Выбанчити баки* – Выпучить глаза. *Баки* проведено от *бачити* [Б.-Н. 49]; див. також: *Бачили баки, що куповали* – Видели глаза, что покупали [Б.-Н. 52]. Якщо слово *баки* (яка для нього вихідна форма?) походить від дієслова *бачити*, а не навпаки, то воно має виразний розмовно-арготичний характер (пор. рос. *гляделки* «очі» від рос. *глядеть*), а за способом появи в мові є розважальним оказіоналізмом, утвореним за зразком жартівливого способу словотвору в народній загадці «Виса висить, хода ходить; виса впала, хода з'їла», де *виса* – «те, що висить», *хода* – «те, що ходить». Тому в етимологізуючій лексикографії слово живої мови *баки* отримує вихідну форму рос. *бака* «глаз» [Фасмер I, 108], однак прикладів у живій російській мові лексикограф не знаходить. Немає їх і в «Толковом словаре живого великорусского языка» В. Даля, який, як відомо, містить чимало різноманітної лексики, вживання якої дуже обмежене з територіального, соціального, стилістичного тощо поглядів. Здобуває собі вихідну форму це слово і в українській лексикографії: *бака* ... – «похідне утворення з первісним значенням «очі» (очевидно, тоді «око» – В.З.) від дієслова *бачити* [ЕСУМ I, 119], що є досить непослідовно після наведених форм польської мови *baka* (*bakę* або *baki świecić* «підлабузнюватись») [Там само] і паралельної спроби етимологізувати дієслово *бачити* саме як утворене від **baki* «очі» або **bakъ* «сторож, наглядяч, опікун» [див.: ЕСУМ I, 154–155]. Помітно, проте, що сему «очі» у слові *баки* при його етимологізуванні значною мірою стимулює саме семантизація аналізованого нами фразеологізму, див.: *бака* (у виразах *забивати баки* «збивати з пантелику, замилувати очі», *світити баки* «підлабузнюватись») [ЕСУМ I, 119]. Тлумачення «замилувати очі», на наш погляд, тут настільки узагальнює зміст фразеологізму, що це призводить до втрати реально існуючих у ньому значень, ближчих до, наприклад, «заговорювати зуби» [див.: Удов. I, 37–38], пор. з адекватнішим визначенням його семантики: «розмовами, балачками (виділено нами – В.З.) відвертати чиюсь увагу від кого-, чого-небудь» (див. вище).

В основі будь-якого первісного слова лежить образ, бо слово-знак первісно є цілим повідомленням. Тим більше образ, картинка повинні лежати в основі фразеологізму, що є словосполученням мінімум із двох слів, тобто повідомленням ширшого змісту з, відповідно, більшим і образним потенціалом. Тому семантизацією фразеологізму з різного роду архаїкою в компонентах структури, на нашу думку, треба починати з відтворення можливого первісного образу, що ліг у його основу. Виходячи зі сказаного вище, ми вважаємо, що в основі фразеологізму *забивати (забити) баки* лежить ідея говоріння та образи, що можуть бути з ним пов'язані. Говоріння є однією з визначальних ознак людини, а тому лексика на позначення цього явища в різних мовах є синонімічно розгалуженою. В українській мові слово *говорити* теж відкриває чималий синонімічний ряд [див.: ССУМ I, 348–349]. Слова одного синонімічного ряду перебувають між собою в різного роду семантико-стилістичних зв'язках, які не є незмінними. Цікавий приклад такого семантико-стилістичного використання синонімів у живому народному мовленні маємо саме в утвореннях синонімічного ряду зі стрижневим словом *говорити*, див.: «Що говорять, то й виговорять. – Що бають, то й вибають» (М. Номис) [ССУМ I, 349]. Архаїчне в сучасній українській мові слово *баяти* ще недавно було цілком уживаним, див.: *баяти* «рассказывать», «ворожить суеверным способом, шарлатанить» [Грінч. I, 35]; див. також похідний віддієслівний іменник: *баяння* «рассказывание (сказки)», «ворожба, шарлатанство» [Грінч. I, 35]. Слово *баяти* з, очевидно, первісно стилістично нейтрального «говорити» розвинуло спеціальне значення «говорити несерйозно, розповідаючи вигадану історію». Хоч слова *баяти*, *баяння* тощо в сучасній українській мові архаїзувалися, сліди їхньої присутності в ній залишилися в похідному *байка* та утворених уже від нього *байкар*, *байкарський* тощо із затемненням його первісної словотвірної історії. Однак нині теж архаїчне слово *байкий* «говорливый, словоохотливый» [Грінч. I, 21] засвідчує у вивідному первісно ширше семантичне поле «говорити». Давній словотвір виявляє не тільки власне спосіб словотворення, а й специфіку людського мислення вдавнину, адже тоді *байку баяли*, а *казку казали* тощо, див.: «Казали б казку, баяли б байку до самого світу» [Грінч. I, 35]. Забігаючи трохи вперед, укажемо на спосіб утворення фразеологізованого значення в первісно звичайному словосполученні. Наприклад, у вільному словосполученні *розповідати казки*, здається, немає жодних підстав для фразеологізації. Однак із часом приходять усвідомлення фантастичної основи казок як жанру народної творчості, а це дає ґрунт для їхньої емоційної оцінки, див.: «В пісні правда, а в казці брехня» [Грінч. II, 208]. Саме це й стає причиною, що, наприклад, рос. *рассказывай сказки!* дістає фразеологізоване значення «бреши більше!» як вияв недовіри до сказаного, що є основою для можливого майбутнього фразеологізму.

Можна припустити з високим ступенем вірогідності, що словосполучення *баяти байки* теж на якомусь етапі розвитку свідомості отримало схоже негативне емоційне забарвлення – це поки що для нас є тільки робочою гіпотезою. Насамперед треба довести, що форма слова *баки* у фразеологізмі *забивати (забити) баки* може бути варіантом слова *байки*. Щоб надалі

зосередитися на проблемах виключно семантико-словотвірних, насамперед зазначимо, що різниця в наголошенні між *ба́ки* і *байкі́* (форми називного відмінка множини в обох випадках акцентно тотожних у вихідних формах іменників *ба́ка* і *ба́йка*) є історично вторинною, оскільки первісно вони були тотожними: *ба́ки* і *ба́йки*. Слово *байка* [бајка], що походить від дієслова *ба-яти* [бајати], має корінь [бај], однак дієслово *баяти* в різних слов'янських мовах має паралельне утворення без [ј] у корені, напр. укр. *ба́кати* «звертати вину», для якого реконструюють праслов'янську форму **bakati* «балакати», що сягає ще індоєвропейської давнини, де корінь мав значення «розповідати, говорити» [див.: ЕСУМ I, 119; див. також: ЕСУМ I, 157]. Ще одну паралельну форму без кореневого [ј] засвідчує в російській мові В. Даль, див.: *баить... баять... байкать... баивать... баяти... бати* [див.: Даль I, 39]; саме від форми *бати* він виводить рос. *баснь* [див.: Там само]. Таким чином, паралелізм між *ба́ка* (мн. *ба́ки*) і *байка* (мн. *байки*, сучасне *байкі́*) тотожний паралелізму між *ба́кати* і *ба́яти*, що для них обох вивідним було словотвірно простіше дієслово *ба́ти* з первісним коренем *ба-*.

У словотвірно-семантичній паралелі з рос. *рассказывай сказки!* (іронічно) ми бачимо й розвиток іншого компонента аналізованого нами фразеологізму – дієслова. Однак, на нашу думку, у його складі первісно було інше дієслово, ніж у сучасній мові. Нині фразеологізм існує у двох варіантах, що зумовлено потребою в розрізненні видових значень дієслова в ньому – *забивати* (недоконаний вид) *баки* і *забити* (доконаний вид) *баки*. Гадаємо, що саме потреба видотворення спричинила появу самого, ще вільного, словосполучення, яке згодом фразеологізувалося через архаїзацію його компонентів у мовній свідомості. При цьому, на нашу думку, вихідним був типовий для давньої свідомості тавтологічний зворот *баяти* (*баїати*, *бати*) *баки* (*байки*), дієслівний компонент у якому був формою недоконаного виду дієслова. Видова переорієнтація його наставала внаслідок префіксації, напр.: *до-, за-, по-, роз-* тощо *баяти* (*баїати*, *бати*). Наступний етап словотвірного розвитку в них пов'язаний із суфіксацією, оскільки цей спосіб словотвору призводить до появи в системі українського дієслова т.зв. реімперфективів – форм недоконаного виду 2-го ступеня. Типовим і продуктивним у цій ролі формантом в українській мові протягом тривалого часу був суфікс *-а-*, позиційним фонетичним варіантом якого в позиції після голосних основи був суфікс *-ва-*. Дієслівних утворень на *вати* до XVIII ст. було дуже багато в українській мові, однак згодом їх почали замінювати утворення на *-увати*. Див. кілька характерних прикладів ще з початку XX ст., напр.: *висміва́ти* [Грінч. I, 187], пор. сучасне *висміювати*; *виспівáти* [Грінч. I, 188], пор. сучасне *виспівувати*; *докрва́ти* [Грінч. I, 415], пор. сучасне *докроювати*. Характер цих утворень із *-ва-* в українській мові був такий, що суфікс у них спочатку зберігався в особових формах, проте згодом тут сталися морфологічні зміни, пор.: *виграва́ти* – *виграю́*, *виграе́ш* [ОС₉₄, 79], але: «Ой там козак походить, у бандурку виграває» [Грінч. I, 154], «Сине море виграває» [Там само] із зафіксованим етапом цих змін: *виграва́ти* – *виграва́ю* і *виграю́* [Там само]. Саме таким ми бачимо шлях утворення реімперфектива від спрефіксованої форми первісної дієслівної основи *ба́яти* (*баїати*, *бати*):

заб́аяти (забай́ти, забати) плюс імперфектуючий суфікс *-ва́-* → *забав́ати* – дієслівна форма недоконаного виду 2-го ступеня.

Таким чином, первісно словосполучення, що згодом стало фразеологізмом *забивати баки*, мало вигляд *забавати баки* зі значенням «розповідати байки», у якому з часом почала домінувати негативна емоційна оцінка, що надавало всьому словосполученню значення «говорити неправду»; див. спосіб розвитку такої семантики у схожому випадку: «Майстер він говорити казки, // Миляну пускати бульку» (І. Франко) [СУМ IV, 71]. Безперечно, що саме слово *забавати* зі значенням, яке можна вивести з архаїчного, але відомого сучасній мовній свідомості твірного слова *баяти* (беремо цю форму як найвідомішу), є доволі незвичним для сучасника і може викликати сумнів щодо його реального коли-небудь існування в мові. Доказовими, однак, тут можуть бути словотвірні й семантичні паралелі з утвореннями того ж кореня, але з іншим префіксом, що їх зафіксував у російській мові В. Даль, див.: *об́авать, об́аять* кого ... *обалакать* «обмануть красноречивостью, надуть рассказами» [див.: Даль II, 566] і *обав́ать* црк. «очаровать, околдовать, обворожить»: более употреб[ительное] *обая́ть*» [Там само]. Показовою тут є й помилка лексикографа у визначенні видового значення дієслова *обав́ать* (насправді це слово недоконаного виду); первісно видове значення цих дієслів визначалося акцентною альтернацією *б́аять* (недок. вид) – *об́аять* (док. вид) – *обая́ть (обав́ать)* (недок. вид 2-го ступеня). Зміна видового значення в рос. *обая́ть* сталася внаслідок втрати ним семантичного зв'язку з етимологічним вивідним *б́аять*. Див. також утворення з *-ва-* в староукраїнській мові *шбавательный* [Макс. 1009], *шбавательство* [Макс. 1009].

Слово архаїчного способу словотвору *забавати*, очевидно, на певному етапі розвитку української мовної свідомості перестало бути їй зрозумілим. Крім того, слово *баки* у фразеологізмах *баки світити, вибанчити баки*, де воно, безперечно, мало значення «очі», робило вислів *забавати баки* семантично «темним», сприяючи його фразеологізації у вигляді *забивати баки* з поступовою переорієнтацією його значень на сему «очі». Після цього стає можливою поява варіанта з дієсловом доконаного виду *забити баки*. Дієслово *забивати (забити)* викликає свої асоціації, внаслідок яких у сучасній мові з'являється новий фразеологізм *відбити баки*, значення якого вже цілком спирається на його семантику, а семантика іменника в ньому має найменшу міру етимологічної мотивації. Тільки вже периферійні в сучасному мовленні семи «говорити», «балакати» у фразеологізмі *забивати (забити) баки* в'яжуть його з первісним значенням і, відкриваючи його, відкривають етимологічну глибину нашої сучасної мови.

ЛІТЕРАТУРА

Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія/ За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1973.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Б.Н Білецький-Носенко П. Словник української мови/ Підготував В. В. Німчук. – К., 1966.
- Грінч. Словарь української мови: В 4 т./ За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909.
- Даль Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – Москва, 1995.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови: В 7 т./ За ред. О. С. Мельничука. – К., 1982–2003. – Т. 1–4.
- Макс. Максимович І. Лексикон латинсько-слов'янський/ Фотопередрук О. Горбача. – Рим, 1994.
- ОС94 Орфографічний словник української мови. – К., 1994.
- ССУМ Словник синонімів української мови: У 2 т. – К., 1999–2000.
- СУМ Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980.
- Удов. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. – К., 1984.
- Фасмер Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – Москва, 1964–1973.
- ФСУМ Фразеологічний словник української мови: У 2 т. – К., 1993.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЧАСУ В ДІАХРОНІЇ (ад'єктивні деривати)

Серед різних моделей часу, які описані в лінгвістичній літературі (див., наприклад: [Логический... 1997]), виділяють, як правило, дві основні – циклічну та лінійну (уперше розглянуті М. Гюйо в праці «Происхождение идеи времени», 1899 р.). Розвиваючи ідеї М. Гюйо, Б. Успенський зауважує, що циклічний час співвідноситься із космологічною свідомістю, а лінійний – з історичною: «Космологічна свідомість передбачає, що в часі постійно повторюється той самий онтологічно заданий текст... Між тим історична свідомість, у принципі, передбачає лінійний і незворотній... час» [Успенский 1989: 32–33]. На думку дослідників, людина архаїчного світу спочатку фіксує дії і стани реального часу в порядку їх виникнення. І лише згодом часовий континуум постає крізь призму періодичних, повторюваних космопланетарних циклів. Так, Г. Звйоздова, досліджуючи засоби вираження темпоральності в мові давніх слов'ян, констатує, що мовна векторна картина світу, узагальнюючи відображені (реальні) і породжені (мислимі) уявлення про час, випереджала його сакральні циклічні інтерпретації [Звёздова 1996].

Поняття часу тісно пов'язане з хронологією, історією, різними мірами тощо. З огляду на це, а також ураховуючи неоднакове вираження ознаки за відношенням до часу, розрізняємо такі основні темпоральні значення, як невизначене кількісно-часове тривання предметів (явищ) і того, що відбувається; міра тривання, що співвідноситься з одиницями міри часу; відрізок часу, протягом якого щось здійснювалося, здійснюється або може здійснитись. З історичного погляду ці значення розвинулись як наслідок тривалого осмислення людиною свого існування в часі, а тому взяті за основу при встановленні особливостей прикметникової репрезентації темпоральності в діяхронії.

Похідні прикметники із темпоральною семантикою невизначеного тривання відображають часову лінійність. Умовно їх можна розподілити на три групи: 1) лексеми, для яких часова семантика є похідною; це первинно просторові ад'єктиви, в яких вторинна вказівка на час розвинулась унаслідок метафоричних перенесень (пор.: *посльѣдньи*, *-ын* а) 'останній у певному ряду, кінцевий': *и словоу не послѣдномоу* (ЖФСт: 156); б) 'останній щодо часу; передсмертний': *къ послѣдни моуцѣ* (ГА: 122); *послѣдний судъ* (Пал.: 461)), а також складні утворення із суф.-н-, мотивовані прикметниково-іменниковими сполуками на зразок *дълголѣтъный* 'який довго триває' (СДРЯ III: 119) – *малолѣтъный* 'тимчасовий' (IV: 496)¹. Щоправда, останні певним чином позначають також міру тривання, однак

---

¹ При повторенні джерела біля прикладів подано том і сторінку або тільки сторінку.

вона неконкретизована; 2) похідні прикметники, що об'єднуються в суфіксальні, префіксальні, префіксально-суфіксальні словотвірні типи; 3) складні прикметники із компонентами **давньо-/давно-, дrevньо-/древле-, старо-, вічно-, перво-** (зі значенням 'найдавніший; первинний'), **предко-** і под. [див. детальніше: Костич 2006: 45-51].

Значення міри часового тривання усього, що відбувається (існує), співвідносне з ідеєю циклічного часу, в українській мові виражають прикметники, мотивовані назвами загальночасових та астрономічних понять, більшість з яких (крім назв дуже коротких часових проміжків на зразок латинізму **м'внуга** (1627 Бер.: 62)) сягають найдавніших епох (див. детальніше: Німчук 1992: 50-104). Це суфіксальні та зрощеннево-суфіксальні утворення, які відображають здатність людини не лише пізнавати й усвідомлювати, але й вимірювати час.

Ураховуючи нечисленність праслов'янських реконструкцій цього семантичного різновиду, можемо припускати існування лише певних тенденцій щодо виникнення окремих словотвірних типів із суфіксами **-*ьль-та** **-*овь-**, пор.: ***дъньль(жь)** (< ***дънь**) із циклічним значенням 'денний, щоденний' (ЕССЯ V: 214-215), ***летовь(жь)** (< ***leto** 'рік') 'річний; який триває рік' (XV: 17-18). В «Этимологическом словаре славянских языков» за ред. М. Трубачова фіксується також лексема ***годъль(жь)** 'гідний; приємний; часовий', мотивована, як припускають, дієслівною формою ***goditi**, а не іменником ***godъ**. На думку етимологів, для праслов'янської мови, з огляду на семантику, доцільно говорити про похідність ***godъ** від ***goditi** або про їхню співвіднесеність, оскільки первинно ***godъ** означає не стільки 'час загалом', скільки 'випадок, привід, подію, термін, найвдаліший (виділено в тексті. – Л.К.) час', що чітко узгоджується із семантикою ***goditi** 'чекати, ждати'. Можливою є також спорідненість із ***gadati** 'передбачати (строк)' (ЕССЯ VI: 192). Значення 'гідний уваги, гарний, шанований', 'відповідний, узгоджений' послідовно зберігають давньоукр. **ГОДЬНИИ** 'догідний, приємний'; **сѣненымъ оуставомъ годьна** (Ср. I: 539-540; XII СДРЯ II: 347), укр. **гідний** (Гр. I: 285), **годний** (289).

Як похідний прикметник, мотивований іменником **годъ** 'час, пора', фіксує лексему **годьныи** «Словарь русского языка XI–XVIII вв.» (IV: 57). Натомість давньоукраїнські пам'ятки засвідчують десубстантив **годьнини** (< **годъ**) 'покладений на рік': **наше искушеник <...> препечалнок ѡтъ годнаго требованія сѣмень** (СДРЯ II: 347) та прикметник **дъневьнын** (< **дънь** 'світла пора доби') зі значенням циклічності 'щоденний': **днєвьныя потрѣбы** (1076 Изб.: 101), **ѡ хлѣбѣ днєвьнѣмъ** (1296 СДРЯ III: 132) (із суф. **-евьн-**, який розвинувся унаслідок впливу основ на **-*ї** та **-*jō** чол. роду на давню консонантну основу [Зверковская 1986: 34]. Пам'ятками української мови аналогічні похідні із суфіксами **-ьн-** та **-евьн-** не фіксуються. Разом із тим помітну продуктивність при творенні прикметників на позначення міри тривання в часі виявляє відіменниковий словотвірний тип із суф. **-н-** (< **-ьн-**): **годинный** (< **година**) 'який триває годину' (XVII Т.: 541), **рочный(й)** / **річний** 'який триває рік' (1642 Сл.Лекс.: 84; Гр. IV: 25) (а також уживані в цьому значенні діалектні форми **врічний, врічний** 'щорічний' (СБГ I: 149), **річний**

(II: 178), *р'ічна теліц'а* (Ник.мат.: 175)), *мѣсячний оброкъ* / *місячний* (*місяшний*) 'що триває місяць' (XVII Слав.-Кор.: 469; Гр. II: 433), *минутний* (426), *секундний*² та ін.

Деривати, утворені за словотвірним типом «іменник-назва одиниці астрономічного часу + -ов-/-ев-», історичними джерелами української мови документуються обмежено. До цього типу належать лексеми *годовы(й)* (< *годъ* 'рік') (1642 Сл.Лекс.: 84), *тижневый* / *тижньовий* (Т. II: 390; Гр. IV: 260), а також *тыдневный* 'щотижневий' (із суф.-*евън-*) (Т. II: 406), *часовий* (Гр. IV: 446) та ін.

Серед відіменникових прикметників із часовою семантикою «міра тривання (існування)» спостерігається лексико-словотвірна синонімія. Контекстуально взаємозамінні похідні на зразок *річний* (Гр. IV: 25; СБГ II: 178) – *роковий* (Б.-Н.: 317; Гр. IV: 64; СБГ II: 189) виникли унаслідок приєднання до однієї твірної основи подібних за структурою (ізоморфних) суфіксів. У межах аналізованої семантичної групи такі деривати є спорадичними. Послідовно зберігаючи первинну темпоральну спеціалізацію, прикметникові похідні на -н- та -ов- у контексті (сполуках з іменниками) мають здатність виражати неспіввідносні часові ознаки, пор.: *місячна(тижнева) поїздка* 'яка триває місяць (тиждень)' – *місячний (тижневий) звіт* 'в якому описано роботу за місяць (тиждень)'.

Упродовж усього історичного періоду помітним явищем у системі темпоральних дериватів (виразників міри тривання в часі) є зрощеннево-суфіксальні та складно-суфіксальні утворення. За даними пам'яток, займенникові та числівникові твірні основи, поєднуючись з іменниками-назвами астрономічного часу, активізуються неоднаково. Різну продуктивність засвідчують також словотвірні форманти, які остаточно оформлюють похідні утворення як прикметникові. Так, давньоукраїнські писемні джерела послідовно фіксують складні ад'єктиви з початковими компонентами *всьета* *едино-* і суфіксом *-ьн-*, напр.: **всьедьньныи** 'який триває увесь день': **всьедьньныи постъ държати** (1280 СДРЯ II: 272–273), **всьенощьныи** 'який триває всю ніч': **всьенощьнокъ пѣнникъ** (XII Усп.сб.: 60), **всьелѣтъныи** 'який відноситься до року в цілому': **всьелѣтъная времена** (XI–XIII/XIV ГА: 65г), **всьедьневьныи** 'який відбувається в усі дні; щоденний': **всьедьневьныя плача** (XII СДРЯ II: 272), **единодъньныи** 'одноденний': **памать пришельца единодъньнаго** (III: 188) та ін. У цей період суфікс *-н-* широко використовується в складних основах, зокрема прикметниках, оскільки є одним із тих небагатьох елементів, які разом з інтерфіксами скріплюють, «цементують» складання. Однак такі похідні виявилися тимчасовим явищем, оскільки не збереглися ні в літературній мові, ні в діалектах (хіба що лексема *всенічна*). Натомість староукраїнські пам'ятки фіксують деривати цього типу із суфіксами *-н-*, *-н'-*, *-ов-/-ев-*, мотивовані числівниково-іменниковими сполуками, наприклад: **трѣлѣтънѣи** 'який триває три літа' (Т. II: 399), **дволѣтъенъ** (XVII Слав.-Кор.: 442), **дволѣсячний** (442), **седьмьлѣсячний**

² Дані «Словника української мови» в 11-ти томах звірено за «Інверсійним словником української мови» за ред. С.П.Бевзенка і подано без посилання на джерело.

(505), **четверодневный** (536), **четверолѣтный**, **четверомѣсячный** (536), **шестидесятолѣтный** (537), *сторічний* (Гр. IV: 210), *столітній* (209), *три-тижневий*, *одноденний*, *двохсотлітній* і под. Нечисленними є похідні, мотивовані займенниково-іменниковими сполуками на зразок староукраїнських форм **кождоденный – повседневный** (1627 Бер.: 71), сучасн. *щоденний*.

В історії української мови значення певного часового відрізка (періоду, циклу), протягом якого щось існує (здійснюється, використовується) або може існувати (здійснюватися, використовуватися), виражають суфіксальні, префіксальні та префіксально-суфіксальні словотвірні типи. Активними мотиваторами відносних прикметників-десубстантивів і девербативів є слова-назви, пов'язані із поділом доби на частини, трудовими процесами, часом прийому їжі, а також номінації днів тижня, місяців, пів року, свят, абстрактних часових понять.

Суфіксацію найпоширеніше відображають словотвірні типи із суфіксами **-н-**, **-евьн-**, **-н'-(-шн'-)**, **-ов-**, спорадичними є утворення із суфіксами **-ан-** (**-єн-**), **-ськ-**, **-j***, **-ин-**.

Розглянемо лише словотвірний тип із суфіксом **-н-** як такий, що засвідчує високу продуктивність при творенні дериватів аналізованої групи. Ураховуючи те, що прикметники цього типу мотивуються іменниками різного лексичного наповнення, доцільно здійснити структурно-семантичний поділ похідних. Серед праслов'янських реконструкцій трапляються десубстантиви, які виражають часову ознаку за відношенням до пів року, напр.: **esenъ(jь)* (< **esenъ*) (ЭССЯ VI: 23) 'осінній', **jarъ(jь)* (< **jaro*) 'весняний, яровий' (VIII: 181). Пам'ятки української мови із найдавнішого часу послідовно фіксують аналогічні лексеми, засвідчуючи спрямованість до уніфікації прикметникової парадигми за твердим типом відмінювання, пор., функціонування лексем упродовж історичного періоду: **лѣтънын** (< **лѣто**) 'літній' (1284 СДРЯ IV: 463) (**в лѣтны(н) часть** (к. XVII К.З.: 50)), **есенный** (XVII Слав.-Кор.: 446), **одежа зимняя** (1284 СДРЯ III: 383) (**зимный w(т) зимы** (XVII Слав.-Кор.: 452], *зімний* (Гр. II: 153)), *весньныи* 'весняний' (**весньнааго равньодньства** (XII СДРЯ I: 399), *весінний* (Гр. I: 142)). Цю тенденцію відображають також діалектні матеріали: *ос'інний* (Тульча: 29), *вос'іл'ний* (Романів: 33) 'осінній', *вісний / вес'иний* (Мат.СГГ: 26) 'весняний, весінний'.

Виразну групу формують відіменникові похідні, які позначають певний часовий відрізок у межах доби, на зразок праслов'янської форми **jutъ(jь)* (< **jutro* 'ранок') 'ранковий' (ЭССЯ VIII: 202–203) і под. Обстежений матеріал свідчить, що в українській мові коло таких дериватів активно поповнюється новими утвореннями, наприклад: **и дньныхъ** <...> **мтвахъ** (1296 СДРЯ III: 132) (із суф. **-евьн-**) 'який віднос. до **днь**' (прикметник **дньвыныи** вживається також на позначення міри тривання, пор.: **дньвыныи потрѣвы** (1076 Изб.: 101) 'щоденні'); **утрънын** (< **утрѣ** 'ранок'), **дньнын** (< **днь** 'світла пора доби'), **нощънын** (< **нощъ** 'ніч'): **дньнок теченне текохомъ нощънын покон даи же намъ** (XIII СДРЯ II: 136), **нощное дѣло** (XVII Слав.-Кор.: 478) (сучасн. *денний* (Гр. II: 367), *нічний / ночний* (568), діал. *ночна* м'іш (Ник.мат.: 156)); **полуде(н)ны(й)** (< **полудень**)

(1642 Сл.Лекс.: 84), *полу̀денной* <...> *полу̀нощной* *сторони* (XVIII Л.Вел.: 249) (*полуночний / полуношний* (Гр. III: 289)); *вечерный* (XVII Слав.-Кор.: 433) (діал. *вечірний* (Мат.СГГ: 22) 'який стосується вечора', зірніці *вечірна* (Stud.: 75) 'зоря вечірна').

Пам'ятками XI–XIII ст. фіксуються також ад'єктиви аналізованого типу, які зберігають виразну мотивацію іменниками-назвами днів тижня, наприклад: *въ въ(т)рничьныи днь не(д)* (XII/XIII СДРЯ II: 228) (< *въторникъ* 'вівторок'); *възкръсьныи днь* (< *възкръсение*) (I: 72); *въ днь недѣльныи* (XII Усп.сб.: 68); *въ днь съботьныи* (XII СкБГ: 46). В українській мові із суф.-*н-* функціонує хіба що лексема *недільний* (Гр. II: 543); діалектні джерела документують форму *субітний* 'суботній' (СБГ II: 264).

Окрему групу прикметників із семою темпоральності утворюють суфіксальні та складно-суфіксальні темпоральні прикметники на *-н-*, співвідносні із назвами свят: *маслопоу́стьныи* (1383 СДРЯ IV: 510), *мясопу́стныи* (< *мясопу́стъ*) (XVII Слав.-Кор.: 469), *новорі́чний* (складно-суфіксальний спосіб) (Гр. II: 69). Незважаючи на вживання таких похідних упродовж усього періоду розвитку мови, їх кількісне зростання пов'язане із позамовними чинниками (кількість свят).

Носіями часової семантики є також документовані словниками дещубстантиви *снѣдалный* (< *снѣдане* 'сніданок') (Т. II: 337) 'який відноситься до сніданку' та *листопадный* (< *листопад*) (Гр. II: 363) 'який відноситься до листопада (місяць)', однак у сучасній мові вони не вживаються.

Здійснений в діяхронії аналіз похідних темпоральних ад'єктивів засвідчує діалектичне співіснування і взаємодію у свідомості людини уявлень про час: лінія життя закономірно складається із циклів, які не позбавлені лінійності. На словотвірному рівні часова семантика (невизначених меж темпоральності, міри часового тривання і відтинку часу) репрезентована переважно успадкованими із праслов'янської мови або ж сформованими в давньоукраїнський і, меншою мірою, староукраїнський періоди словотвірними типами, які засвідчують в діяхронії неоднакову словотвірну активність.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

ГА – Книги временныхъ и ѡбразныхъ Геѡргію мниха // Истрин В.И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Пг., 1920. – Т. I. – 612 с.

ЖФСт – Житиѣ и жизнь прѣдѣнаго ѡ,а нашего. и исповѣдника теодора. гоумена студийскаго // Выголексинский сборник / Изд. подгот. В.Ф.Дубровина и др.; Под ред. С.И. Коткова. – М.: Наука, 1977. – С. 134–409.

Ізб. 1076 – Изборник 1076 г. / Изд. подгот. В.С.Гольщенко и др. – М.: Наука, 1965. – 1091 с.

К.З. – Зиновій К. Вірші. Приповіді посполиті / Підгот. тексту І.П.Чепіги; Іст.-літ. коментар В.П.Колосової. – К.: Наук. думка, 1971. – 391 с.

Л.Вел. – Величко С. Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками. – Киев, 1926. – 269 с. – (Пам'ятки укр. письменства / Археогр. коміс. УАН; Т. 1).

Пал. – Копыстенский З. Палинодия // Памятники полемической литературы. – Спб., 1876. – Кн. 1. – С. 312–1199.

СкБГ – Съказаніє и страсть и похвала ... Бориса и Глѣба // Успенский сборник XII–XIII вв. / Изд. подгот. О.А.Князевская и др.; Под. ред. С.И.Коткова. – М.: Наука, 1971. – С. 43–58.

Усп.сб. – Успенский сборник XII-XIII вв. / Изд.подгот. О.А.Князевская и др.; Под ред. С.И.Коткова. – М.: Наука, 1971.

Stud. – Studia nad dialektologią ukraińską i polską / Oprac. i przygot. do druku M.Karaś. – Kraków; Warszawa, 1975. – 239 s. – (Prace językoznawcze; Z. 44).

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Б.-Н. – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.

Бер. – Лексикон славенороский Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. Ст. В.В.Німчука: Надрук. з вид. 1697 р. фотомех. Способом. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 271 с.

Гр. – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.

Мат.СГГ – Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). – Ужгород, 2005. – 266 с.

Ник.мат. – Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови: Правобереж. Полісся. – К.: Наук. думка, 1979. – 314 с.

Романів – Горбач О. Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області. – Мюнхен, 1965. – 103 с.

СБГ – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К.: Наук. думка, 1984. – Ч. 1-2.

СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.) / Гл. ред. чл.-кор. АН СССР Р.И.Аванесов. – М.: Рус. яз., 1988-1991. – Т.1-4.

Сл.Лекс. – Славинецький Є. Лексіконь латинский // «Лексикон латинський» Є.Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є.Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 59-420.

Слав.-Кор.: Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексікон словено-латинській // Там само. – С. 423-541.

СлРЯ – Словарь русского языка XI-XVII вв. – М.: Наука, 1975 – 1989. – Вып. 1-15.

Ср. – Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893-1912. – Т. 1-3.

Т. – Історичний словник українського язика / За ред. Є.Тимченка. – Х.; К.: Держвидав України, 1930-1932. – Т.1.

Тульча – Горбач О. Діалектологічний словник північно-добружанської говірки с.Верхній Дунавець біля Тульчі. – Мюнхен, 1968. – 44 с.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О.Н.Трубачева. – М.: Наука, 1974-1999. – Вып. 1-26.

ЛІТЕРАТУРА

Логический... 1997 – Логический анализ языка: Язык и время. – М.: Индрик, 1997. – 351 с.

Звездова 1996 – Звездова Г.В. Русская именная темпоральность в историческом и функциональном аспектах. – Воронеж: Изд-во Воронежск. гос. ун-та, 1996.

Зверковская 1986 – Зверковская Н.П. Суффиксальное словообразование русских прилагательных XI-XVII вв. – М.: Наука, 1986. – 112 с.

Костич 2006 – Костич Л.М. Прикметники з невизначеними межами темпоральності в історії української мови // Українське мовознавство. – Вып. 36. – К., 2006. – С. 45-51.

Німчук 1992 – Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 413 с.

ПОХІДНІ ПРИКМЕТНИКИ НА ПРО- В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ХІХ – ХХ ст.

Дослідження префіксації як одного зі способів словотвору українського прикметника є важливим для характеристики процесу становлення й функціонування дериваційної підсистеми цієї частини мови, а також для виявлення закономірностей формування словотвірної системи взагалі. Вивчення ж будь-якого явища як системи у цілому неможливе без вивчення окремих її елементів. Тому досліджуючи префіксальний словотвір прикметників ХІХ – ХХ ст., ми звертали увагу насамперед на функціонування в новій українській мові окремих префіксів. Метою статті є опис похідних прикметників на *про-*, котрі становлять собою досить цікаву групу, особливо з погляду етимології та структури. Мова йде про те, що серед виявлених у пам'ятках дериватів можна виділити дві групи похідних залежно від походження і семантики префікса.

До першої групи належать похідні з *про-* праслов'янського походження. Так, у мові давніх слов'ян префікс **pro-*, поєднуючись із прикметниками, вказував на більшу чи меншу міру вияву ознаки, наприклад, **prošedъ* «сидуватий» [Вступ 1966: 179]. Про спільнослов'янське походження префікса *про-* свідчить наявність подібних похідних, крім української, у сучасних сербській, хорватській, чеській та російській мовах. Наприклад: срб., хрв. *prosjed*, ч. *prošedivěly* «сивуватий», рос. *продолговатый, прокислый* [Корецьку 1973: 219]. У сербській та хорватській мовах, як зазначає П. Скок, префікс *про-* вказує «на один ступінь зменшення» [Skok 1973: 47-48], наприклад, *prosijed* має значення «трохи, не зовсім сивий»; у чеській, за визначенням Ф. Копечного, названий формант має демінутивне значення [Корецьку 1973: 219].

В українській мові префікс *про-* досить пізно активізував свої праслов'янські функції. В обстежених пам'ятках ХІ – ХІІІ ст. такі похідні не виявлено, поодинокі випадки використання цього префікса трапляються у староукраїнських текстах. Наприклад: *проде(р)зивь* (Сл. Лекс.: 245) «зухвалий, нахабний, свавільний, безстидний», і *проде(р)зкими бразивь мене слова(ми)* (ДНМ: 139 зв.). Словотвірне значення названого прикметника можна вивести через сполучення його безпрефіксного відповідника з прислівником *дуже* – «дуже зухвалий». Тому логічно припустити, що у староукраїнській мові префікс *про-* служив показником більшої міри вияву ознаки і був малопродуктивним.

На поч. ХХ ст. ситуація дещо змінюється: префікс *про-* все рідше приєднується до непохідних прикметників. Так, у словнику за ред. Б. Грінченка маємо тільки один такий випадок. Це *просивий* (Гр. ІІІ: 478) у значенні «сдоватий» («сивуватий»). Нині це слово використовується тільки в діалектах і має дві форми – *просивий* (СУМ VІІІ: 281) та *просивенький* (281) зі значенням «сивуватий, із сивиною».

Все частіше значення зменшеності підкреслюється за допомогою суфіксів. Найчастіше серед них використовується *-уват-*. Зокрема у словнику за ред. Б. Грінченка знаходимо чотири такі лексеми: *пробілуватий* (Гр. III: 457), *прозеленуватий* (466), *прорідкуватий* (477) «рідкуватий», *прсолодкуватий* (480), у СУМі – тільки одну: *продовгуватий* (СУМ VIII: 171). Рідше трапляються похідні з суфіксом *-аст-*: *продовгастиий* (СУМ VIII: 170) «який має видовжену форму; у якого довжина більша за ширину» та *-еньк-* (більш характерний для діалектів): *прósивенький* (СУМ VIII: 281). Наприклад: *з викругленим продовгастим віконечком* (Земляк: 11), *продовгувати, схожі на сливи, очі* (Чаб., Балкан. весна: 124).

Використання суфіксів на позначення зменшеності разом із префіксом *про-* вказує на поступову втрату у названого форманта словотвірної самостійності. Отже, можемо говорити про те, що ще у кін. XIX – на поч. XX ст. префікс *про-* як самостійний формант має обмежені можливості у вираженні слабого ступеня вияву ознаки, а вже на сучасному етапі майже повністю втрачає таку здатність.

Аналізуючи похідні ад'єктиви на *про-*, слід також звернути увагу на прикметник *прохолодний* (СУМ VIII: 341), зафіксований у СУМі. Він має значення «помірно холодний». Наприклад: *осінь стояла ясна, прохолодна* (Вас. II: 310), *день сьогодні прохолодний* (Тулуб, В степу: 132). У свідомості сучасних мовців це слово вже не сприймається як похідне префіксальне утворення. Проте його семантика свідчить про те, що колись префікс *про-* виступав показником зменшеного ступеня вияву ознаки.

До другої групи належать похідні з префіксом *про-* латинського походження. У їхньому складі названий формант вказує на те, що «ознака орієнтована на дотримання якоїсь лінії в поведінці, системі поглядів» [Словотвір 1979: 250]: *профашистський, процарський, прорадянський* тощо. Цей тип досить продуктивний у сучасній українській мові, а відповідні похідні широко використовуються мовцями, особливо у політичній сфері. Наприклад: *я говорю це не як проамериканський, проєвропейський чи проросійський політик* (Ющенко), *українська еліта, розділена на проросійську, пропольську і протурецьку фракції* (Ар. Коен), *промосковський режим* (Ар. Коен), *Северодонецьк-2 можна вважати проросійськими посиденьками* (Шиб.), *поняття «проєвропейський», «проамериканський» і «пронатівський»* (Шиб.).

Цікавим з погляду семантики є прикметник *пропам'ятний* (СУМ VIII: 250), котрий належить до застарілої лексики і має значення «який заслуговує на довге зберігання у пам'яті; незабутній». Наприклад: *шлемо своє пропам'ятне письмо* (Фр. XIII: 157), *вірш «Каменярі» зачинав пропам'ятну «епоху каменярів» у галицькій літературі* (Кравч.: 423), *заходи включитимуть Пропам'ятний Похід, соборну панахиду* (Пам'яті жертв голодомору), *на могилі мав бути хрест і пропам'ятний напис* (Панахида...). Він є своєрідною калькою з латинського *pro memoria* «на згадку, на пам'ять», де замість власного префікса використано латинський оригінал.

Отже, дериваційна система українського прикметника знає два префікси *про-*. Перший, показник ступеня вияву ознаки, виник ще у глибокій праслов'янській давнині і є спільним для всіх слов'янських мов.

У кін. XIX – на поч. XX ст. він поступово втрачає свою словотвірну самостійність і сьогодні використовується тільки як компонент конфіксів *про...-уват-*, *про...-аст-*, *про...-еньк-*. Другий, який вказує на ознаку, котра орієнтована на дотримання якоїсь лінії в поведінці, системі поглядів, запозичений з латинської мови. В українській мові він з'явився порівняно недавно (кін. XX ст.), похідні з ним широко вживаються у суспільно-політичній лексиці. Названий формант має досить обмежену семантику, тому, на нашу думку, немає жодних підстав говорити про його продуктивність на сучасному етапі розвитку української мови.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

- Ар. Коен – Аріель Коен. Згубні розколи (20 квітня 2007 р.) [Електронний ресурс] // День. – № 71. – 25 квітня 2007 року. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/180966/>
 Вас. – Васильченко С. В. Твори: у 4 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959-1960.
 Гр. – Гринченко Б. Словарь украинского языка: у 4 т. / [авт.-уклад. Гринченко Б.]. – К., 1907-1909.
 ДНМ – Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст.: (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережн. України) / [підгот. до вид. В. А. Передриєнко]. – К.: Наукова думка, 1976. – 416 с.
 Земляк – Земляк В. С. Гнівний Стратіон. Повісті. – К.: Держлітвидав, 1963. – 455 с.
 Кравч. – Кравченко Оляна. Вибрані твори. – К.: Держлітвидав, 1958. – 498 с.
 Пам'яті жертв голодомору – Пам'яті жертв голодомору-геноциду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novaxvylya.iatp.org.ua/ua/archive/2007/novyny40d.htm>
 Панахида – Панахида на могилі жертв масового вбивства в Малковичах біля Перемишля [Електронний ресурс] // Народний оглядач. – 10 квітня 2008 року. – Режим доступу: <http://www.sd.org.ua/news.php?id=1006>.
 СУМ – Словник української мови: в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
 Сл. Лекс. – Славинецький Є. Лексикон латинський // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корещького-Сатановського / [підгот. до вид. В. В. Німчук]. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 59-420.
 Тулуб, В степу – Тулуб З. П. В степу безкраїм за Уралом. – К.: Держлітвидав, 1964. – 500 с.
 Фр. – Франко І. Я. Твори: у 20 т. – К.: Держлітвидав, 1950-1956.
 Чаб., Балкан. весна – Чабанівський М. І. Балканська весна. – К.: Держлітвидав, 1960. – 514 с.
 Шиб. – Інша Україна: підміна понять [Електронний ресурс] / Шибалов Є. // Дзеркало тижня. – № 9. – 8-14 березня 2008 року. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1550/62311/>
 Ющенко – Ющенко В. Виступ на Всеукраїнській нараді активу жінок «Нашої України» 9 червня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yuschenko.com.ua/ukr/Press_centre/168/717

ЛІТЕРАТУРА

- Вступ 1966 – Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / наук. ред. Мельничук О. – К.: Наукова думка, 1966. – 588 с.
 Словотвір 1979 – Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – 406 с.
 Kopečny 1973 – Kopečny F. Předložky. Koncové partikule / Kopečny F. // Etymologický slovník slovanských jazyků: slova gramatická a zejména. – Praha, 1973. – Sv. 1.
 Skok 1973 – Skok Petar. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika / uredili Mirko Deanović i Ljudevit Jonke. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971-1974. – Knj. 3.

АНТРОПОНІМІКОН У ПОВІСТЯХ Г. ХОТКЕВИЧА «КАМІННА ДУША» І «ДОВБУШ» ЯК ОБРАЗОК ДО ІСТОРІЇ ГУЦУЛЬЩИНИ

Літературно-художній антропонімікон повістей Г. Хоткевича «Камінна душа» і «Довбуш» репрезентує антропонімні моделі з великим стилістичним потенціалом, відображає особливості ідентифікації особи в гуцульській говірці, яку автор ретельно й уважно записував із уст горян. У повісті «Камінна душа» ми налічили 49 літературно-художніх антропонімів (далі ЛХА), серед них 43 власні назви – це найменування персонажів-гуцулів, решта 5 персонажів – ЛХА євреїв й одне прізвище персонажа-чеха. У повісті «Довбуш» засвідчено 193 ЛХА, серед них найменування гуцулів – 114, найменування історичних осіб – 37, найменування представників шляхти – 24, власні назви євреїв – 8, імена угорців і волохів – 10. Мета нашого дослідження – описати виражальні можливості регіонально маркованих антропонімів у творах Г. Хоткевича «Камінна душа» і «Довбуш».

Уже перші публікації про гуцульський говір містять антропонімний матеріал: С. Витвицький відзначав поширення усічених вокативних форм (Тана – Танасію, Пара – Параско та ін.), окремі власні назви містить словник І. Огоновського, деякі відомості про топонімічні назви, прізвища й прізвиська подає Я. Григорович, численні власні назви, в основному топоніми, містить словник В. Шухевича [8], перелік імен, прізвищ і прізвиस्क вміщено в словникові М. Негрича [9, 215–216], у матеріалах до словника гуцульських говірок Ю. Піпаша та Б. Галаса [14, 240–244]. Регіонально маркованим є антропонімікон у «Тінях забутих предків» М. Коцюбинського [1, 52–54]. Нині гуцульський іменник активно вивчають С. Павелко [11; 12; 13], Б. Близнюк [4], О. Сколозdra [15, 134] та ін.

Відповідно до жанру та проблематики власні назви головних героїв повісті «Довбуш» – це назви реальних історичних осіб: *Олекса Довбуш, Василь Довбуш, Іван Довбуш, Павло Орфенюк, Василь Баюрак, брати Джамиджуки, Іван Бойчук, Андрій Лаврів, Дідушко, Стефан Дзвінчук, Мочернюк, пан Пшелуський, пан Потоцький, пани Карпінські, пан Злотницький*. Принцип історизму витримано і в доборі ЛХА для вигаданих персонажів. Це дво- чи трикомпонентні моделі власних назв типові для гуцульського антропонімікону XVIII–XIX ст.: *Андрій Срібнарчук, Никифір Химчек, Стефан Дим'ячук, Мастей Місівчук, Тихін Харучук («Камінна душа»); Василь Тирик, Фока Шумейів, Василь Павлусевичів, Петюк Іван, Шипітка Яків, Шупак Тодор, Демчук Іван, Гомжій Василь, Василь Мігайчук, Гриць Демчук, Грифель Ясько, Семердинюк Василь, Митник, Валищук Василь, Волощук Семен, Робчук Павло, Ващук Федір, Дмитро Куриляк, Бойко, Гашитурак, Кошак, Василь Мельник, Головач, Пендюк Іван, Бобчук, Данилюк,*

Ткач, Кривонюк, Олекса Жолоб; опришки Паліїв Василь, Дрислюк, Срібнарчук Семен есенівський, Джамиджуки яворівські, Никорак Федір з Микуличина, Кошак Іван, Василь Тунєків із Незавидова, Олекса Твердюк, Стефан Онуфрак із Зеленої, Квічук, Гриць Мартинчук, Юр Серечик, Пилип Нарога, Матій Цюперек («Довбуш»).

Як і будь-який твір на історичну тематику, повість «Довбуш» містить імена реальних відомих історичних осіб, які творять хронологічну канву твору. Крім того, Г. Хоткевич використовує імена відомих ватажків гайдамацьких повстань зі Східної України, відтворюючи історичні паралелі між подіями східних і західних земель однієї держави, акцентуючи в такий спосіб на ідеї соборності України. «...Треба, щоб і вони (опришки) знали, як там на далекій Україні, розправляються з панами їх брати-гайдамаки, щоб не чужими були імена *Верлана, Медведа, Гриви*; щоб знали, хто то був *Хмельницький* і що він зробив для України... А *Харко?*.. А *Гнат Голлий?*.. Чому?.. Чому там знаходяться і вожді, й люди, й зброя – і тільки у нас нічого нема... Бо з *Верланів, Харків і Гнатів* можуть вирости *Хмельницькі*...». Автор вдається до форми множини гуцульського прізвища простого селянина *Петюка Івана*, підсилюючи характер широкомасштабних подій: «...Звідки беруть силу і ... нахабство оці *Петюки*, коли чують за собою громаду» («Довбуш»). Однокомпонентна модель ЛХА – тільки ім'я або прізвище – характерна для ідентифікації епізодичних персонажів селян: *Пилипко, Юра, Харук, Яків'юк, Мочернак* («Камінна душа»)

Неоромантичний стиль повісті «Камінна душа» зумовив високу конденсацію експресивно насичених ЛХА. Антропонімікон повісті – це типові серед гуцулів імена та їх суфіксальні варіанти, які залежно від контексту набувають різного ступеня емоційних відтінків, наприклад: *Параска, Парасочко; Анниця, Адно; Дмитро, Дмитрику; Василина, Василенко; Андрій, Андрійко, Андрійчику; Олена, Оленка, Оленочко* та ін. Невелика кількість прізвищевих назв має соціально зумовлену або інформаційно-оцінну конотацію: *Михайло Павличчук Тихонюк, Катерина Місівчукова, Юрчик Нехлопотана Голова* та ін.

До образу Олекси Довбуша письменник звертався неодноразово, прагнучи змалювати не заідеологізованого напівлегендарного ватажка опришків, народного месника, а намагаючись розкрити і возвеличити внутрішній світ простого гуцула з його вадами і чеснотами, еволюцію його світогляду, мужність і трагізм людини, що опинилася на складній дорозі протистояння. У повісті «Довбуш» перед нами постає духовно багата, світла людина, яка у павутинні складних соціальних стосунків діє за покликом серця: бореться, помиляється, але знову змагається, не стоїть осторонь. Для ідентифікації правдивого образу автор використовує реальний, документально зафіксований варіант *Олекса Довбуш*. У деяких художніх і фольклорних творах трапляється варіант *Довбушук* (у творах М. Шашкевича), *Алексій Добош* (у повісті М. Устияновича), *Юрко Довбиш* (у драмі М. Старицького). Автори народних переказів та легенд хотіли вважати легендарного опришка вихідцем саме зі свого села, тому в народних переказах замість імені *Олекса* зустрічаємо імена *Іван, Петро, Микола* та ін.

[5, 11]. Г. Хоткевич, дотримуючись історичного принципу, використовує лише офіційну назву *Олекса Довбуш* та історично правдиві варіанти *Олексик*, *Олексичок*, *Довбушук*, *Добушуків Олекса*. Розповідаючи про дитинство головного героя, автор вживає варіанти, супроводжувані означенням *малий*: *малий Олекса*, *малий Олексій*, *малий Довбуш*. Доки головний варіант герой не став опришком, автор називає його об'єктно-віковим варіантом синівської прізвищевої назви *Олекса Добушуків*, *Довбушук Олекса*. Мати і дружина звертаються до нього з ніжністю і пошаною: «*Олексіку!*». Дорослий, свідомий своїх дій опришок іменується офіційно стриманим варіантом ЛХА *Олекса Довбуш*.

Для літературно-художньої антропонімії ХІХ – поч. ХХ ст. характерні моделі «апелятив+ЛХА», у яких апелятив є виразником соціальної значущості ЛХА: *батько Хміль*, *гетьман Хмельницький* (П.Куліш). Трапляються такі моделі і в Г. Хоткевича, однак для головного героя повісті «Довбуш» таку модель автор вживає лише один раз наприкінці твору в устах зрадника і убивці Степана Дзвінчука і суддів: *Довбуш-опришок*. Антропонімний ряд *малий Олекса*, *малий Довбуш*, *Довбушів Олекса* протиставляється оцьому єдиному і безумовно не тільки соціально, а й емоційно насиченому ЛХА *Довбуш-опришок*. Таке протиставлення є вагомою частиною загального художнього змалювання людини, вчинки якої, можливо, не всі можна виправдати, але його спроба солідаризації людей проти соціального гніту заслуговує глибокої поваги.

Головний герой повісті «Камінна душа» – Дмитро Марусяк, молодий хлопець гуцул, який через заздрість і ревності ровесника потрапляє до війська. Не винісши військової муштри, волелюбний юнак тікає, його другою домівкою стають гори і ліс. На противагу Довбушу і фольклорному Марусяку, герой «Камінної душі» – це стихійний опришок, його вчинки непродумані, продиктовані або жадобою насолоди, або страхом, або покликом помсти. Г. Хоткевич малює образ людини зламаной, що втратила сенс у житті, і яка врешті перетворюється на гвалтівника і вбивцю – камінну душу. Розбиті мрії, втрачені надії особливо вражають у сцені страти опришка, останньою волею якого було зіграти на флюярі. Сам автор хоч і засуджує стихійне опришківство, але водночас і співчуває загубленій, але талановитій людині, підкреслюючи трагізм того, що цей талант так і не зміг розквітнути. Уся гама суперечливих почуттів художньо реалізується в антропонімному ряді: *Марусяк-опришок*, *Дмитро*, *Дмитрик*, *Дмитро Марусяк*, *Марусек*, *Митрик*. Вікові конотації автор передає здрібніло пестливими формами *Дмитрик*, *Митрик*. І знову, як і у повісті «Довбуш», особливо питому вагу експресії Г. Хоткевич передає лише двічі вживаним варіантом *Марусяк-опришок*: «...І знов стояв той самий Марусяк-опришок. Знов знайома нахабна усмішечка на губах, знов щось таке відтручуючо-мужеське: «Б'ю, п'ю, стрілею, дівки люб'ю – то ми любо! То моя робота, а не голов гудзицев бриндзю бити»; «Бо не Марусяк-опришок то грав – то грали з ним усі, що творили пісню гуцульську».

Ось як автор обіграє схожість характерів за допомогою схожості імен: «Він *Марусяк*, а я *Маруся*, – повторяла сама собі і усміхалася». Загаль-

ноукраїнський варіант *Маруся* став на фоні гуцульського антропонімікону (порівняймо гуцульське *Маріка, Марійка, Марічка* та ін.) став національно маркованим, та й сама героїня не була гуцулкою. Варіанти імені головної героїні емоційно-оцінні, тільки спектр емоційного вияву має різну природу: для чоловіка-священика і гуцулок вона *Муха* або *їмостечка*, для Марусяка – *Мицька солодка*. Експресивно-оцінний варіант *Марусечка* виступає лише один раз у кульмінаційний момент розвитку подій. Коли Маруся усвідомила свою страшну помилку, то згадала дім, свекруху, що завжди лагідно про неї дбала, змінила рідну матір, й уявила її слова: «Спасибіг, *Марусечко*, спасибіг...» У такий спосіб автор досягає ефекту експресивної енантіосемії: здрібніло-пестлива форма імені вживається у значенні докору. «...Наявність у структурі ЛХА меліоративних поліморфемних суфіксів не слід розглядати як єдину і цілком достатню передумову для зарахування таких утворень до числа пестливих. Наприклад: «Катрусечка чортополошенная, бо від неї усі чорти тікали» [2, 68]

Ще від Шевченкової «Катерини» художні образи жінок-страдниць наділені ім'ям *Катерина*, яке в літературно-художній антропоніміці традиційно уособлює постійне приниження й покірне терпіння. ЛХА *Катерина* у повісті «Камінна душа» – трагічне перше кохання Дмитра Марусяка – має емоційно-оцінні варіанти *Катеринка, Катериночка*.

Жіночі образи в аналізованих творах наділені в основному іменами, популярними серед гуцулок і до сьогодні: *Анна, Анниця, Маріка, Олена, Оленка, Єлена, Василина, Василинка, Мокрина, Оришка, Параска, Парасочка, Гафійка, Палагна, Марта*. При цьому суфікс *-к-* не завжди є виразником емоційно-оцінної конотації. Наприклад, імена *Оришка, Гафійка, Параска* вживаються без будь-якого експресивного забарвлення, а варіант *Параска* в актових книгах на Косівщині фіксується як офіційний поряд із варіантом *Парасковія, Параскева* [10-12]. Продуктивними виразниками вищого ступеня емоційно-експресивної конотації є поліморфемні суфікси *-очк-, -ечк-*: *Оленочко, Парасочко, Катериночко, Василиночко, Анночко, Марусечко*.

Для детальнішої ідентифікації персонажів жінок Г. Хоткевич використовує їхні неофіційні назви за чоловіком або за батьком – це відіменні або відпрізвищеві андроніми з типовими для західноукраїнського регіону суфіксами *-учка, -ючка, -иха*: *Дим'янчучка, Срібнарчучка, Провальнючка, Орфенючка, Андрійиха, Олексиха, Олениха, Василиха*. Власні назви з омонімічним суфіксом *-ова, -ева* можуть виражати назву жінки за чоловіком, або назву дівчини за батьком: *Катерина Місівчукова* – дочка *Місівчука*, *Маріка Деркачева* – жінка Деркача. Цікаво, що андронім із суфіксом *-иха* настільки був і залишився поширеним у побутовому вживанні, що часто формант *-иха* прикріплювався до прізвищ іноземок. Так, у повісті «Камінна душа» жінка мандатора, онімеченого чеха Гердлічки, наділена українізованим андронімом *Гердлічиха*. Поширеність андронімів з *-иха* і в художній літературі, і в побуті свідчить про високу валентність суфікса *-иха*, а також його національну й соціальну маркованість.

Власні назви гуцулів-чоловіків характеризуються більшою різноманітністю, бо й самих персонажів-чоловіків більше. Власне іменами наді-

лені переважно епізодичні персонажі. Здрібніло-пестливі варіанти виражають вікові конотації: *малий Олексик* – син Довбуша, *Іванко, Йвась* – син загиблого гуцула, *Пилипко, Дмитрик* – молоді хлопці. Безафіксні емоційно-нейтральні варіанти ідентифікують персонажів пастухів: *Іван, Лукен, Стефан, Миколка, Яків*. Найбільш популярні серед гуцулів імена Г. Хоткевич присвоює кільком персонажам одночасно. Так, ім'я *Василь* мають 13 персонажів у повісті «Довбуш», іменами *Олекса, Дмитро, Іван, Юрко, Андрій* наділені по 4–5 персонажів.

Для прізвищ персонажів гуцулів характерні типові для гуцульського регіону відантропонімні та відапелятивні прізвища з суфіксами *-ук (-юк), -ак (-як)*, або регіональне *-ек*), *-ів (-їв)*: *Филипчук, Василюк, Демчук, Мігайчук, Ващук, Волощук, Валищук, Робчук, Мартинчук, Квічук, Бабчук, Василюк, Петюк, Процюк, Хазюк, Твердюк, Семердинюк, Данилюк, Дрислюк, Щупак, Мочернак, Гаштурак, Куриляк, Марусяк – Марусек, Шеребірек, Цюперек, Шумейв, Павлусевичів, Туняк – Тунек – Тунків, Крицяк – Крицек – Крицків («Довбуш»); Дим'янчук, Срібнарчук, Місівчук, Харучук, Харук, Яків'юк, Танасійчук, Бойчук, Яків'юк, Мочернак, Химчек, Мишко Федьків («Камінна душа»).*

У гуцульських повістях Г. Хоткевича прізвища з *-ук (-юк), -чук* запозичені з реального антропонімікону і відображають типові моделі ідентифікації героїв-гуцулів. А от імена опришків мають зовсім відмінні. У повісті «Камінна душа» – це відапелятивні прізвиська з виразною пейоративною семантикою: *Пелех, Куділь, Макогін*. Одне аналогічне найменування зустрічаємо і у повісті «Довбуш» – *Паліїв Василь*, але воно не підтверджується контекстом й енциклопедичною характеристикою персонажа. У повісті «Довбуш» Г. Хоткевич переслідував іншу мету – вказати на походження денотата. Письменник за допомогою національно/регіонально маркованих прізвищ опришків підкреслив одностайність і згуртованість народу у боротьбі проти соціального і національного поневолення. Крім того, структура частини ЛХА опришків містить мікротопонім Гуцульщини: *Василь Тунків з Незавидова, Никорак Федір з Микуличина, Федір і Стефан Джамиджуки яворівські, Срібнарчук Семен есенівський, Крицків з Дори, Андрій Пилип'як з Пасічної, Стефан Онуфрак з Зеленої, Михайло з Наддніпряниці*.

Соціальний статус персонажів Г. Хоткевич детермінує не лише за допомогою традиційних в українському літературно-художньому антропоніміконі формул «апелятив+ЛХА», «означення *старий(-а)+ЛХА*»: *отець Василій (отець Василь), отець Кралевиц, отець Березовський, стара Гафійка, ворожка баба Лючка, народна оповідачка баба печеніжинська Палагна Провальнючка, стара Василюха, старий Онуфрак, старий Василь Довбущук, старий пастух Гринь, ватаг Гнат, спузар Василь, старий Михайло Тихонюк Павличчук*. У повісті «Камінна душа» головна героїня, мати отця Василя ідентифікується лише апелятивами *стара пані* або *стара їмость*.

З метою осуду деякі прізвища шляхтичів Хоткевич творить з елементами сарказму, або обіграє у паронімічних конструкціях: *пан Барановський, пан Пухальський*. Пана Кшивокольського на шляхетському з'їзді на-

зивають *Кишоволутським*, виразно натякаючи на його сумнівне «шляхетне» походження.

Автор у повісті «Довбуш» відповідно до ідейного задуму акцентує увагу на персонажах, що є представниками інших національностей. ЛХА волохів, угорців розширюють і конкретизують межі зображуваних подій. Волохи *Джус* – житель долин і *Сус* – житель гір, а також *Глодіан*, *Івануш*, *Іван з села Валені*, *Аналія з села Серби*, *Кіндераш* («Довбуш»). Євреїв, орендарів і торговців інформацією, Г. Хоткевич наділяє традиційними для євреїв в українській літературно-художній антропонімії іменами: *Мошко*, *Хаїм*, *Іцек*, *Сруль*, *Абрум*, *Сура*, *Ілько* (*Камінна душа*).

Цікавим є еволюція інформаційно-оцінного навантаження деяких ЛХА вигаданих героїв. Інформаційно-оцінні ЛХА – це такі власні назви, у яких засобом вираження експресивності є доантропонімія семантика прізвиська або прізвиська персонажа. В аналізованих повістях таких інформаційно-оцінних ЛХА налічується небагато: *Гордіюк*, *Бідоча*, *Бідочуків*, *Юрчик Неклопотана Голова* («Камінна душа»), *Смикайло*, *Головач*, *Олекса Жолоб*, *Михайло з Наддніпряниці*. Так, інформаційно-оцінні ЛХА з повісті «Камінна душа» містять виразну пейоративну семантику, що підтверджується контекстом: *Гордіюк* – «пишно вбраний... він йшов, як цар, гордо несучи голову»; *Бідоча* – забідована негарна жінка-вдовиця з аморальними рисами, *Бідочуків* або *Бідочук* – її син, розбещений опришок. І лише прізвисько одного з головних героїв повісті містить позитивну експресію – *Юрчик Неклопотана Голова*: «...Бо якби я хтів лиш свою голов заклопотати, то був би з мене перший газда на всі гори. Лиш я того не хочу». Характеризуючи цього героя, автор називає його «ходяча літопись гір». Аналогічний «літопис народних повстань останнього десятиріччя» знаходимо у другій повісті «Довбуш» – це опришок *Михайло з Наддніпряниці* – «бездомний бурлака, білий крук цих сторін.» Автор мабуть свідомо не наділив його промовистим прізвиськом, щоб зобразити типового героя того часу. Інформаційно-оцінними прізвиськами з позитивною семантикою Г. Хоткевич у повісті «Довбуш» ідентифікував лише кількох епізодичних персонажів-опришків, розкриваючи таким чином їх внутрішній світ: *Смикайло* – гарно грав на скрипці, *Головач* вербував молодих хлопців у опришки, *Олекса Жолоб* – пастух, що допомагав опришкам, а згодом і сам ним став. Таким чином, від часу написання «Камінної душі» і до створення «Довбуша» письменник змінив погляд на використання інформаційно-оцінного потенціалу для творення художнього образу і сам образ: ЛХА з пейоративними конотаціями автор замінює у повісті «Довбуш» на ЛХА з емоційно нейтральними конотаціями із вказівкою на рід занять персонажів. На відміну від повісті «Камінна душа», у якій опришки – це звичайні розбійники, у повісті «Довбуш» опришки – народні месники і самі вихідці з народу, колишні пастухи – *Жолоб*, чи скрипалі – *Смикайло*. У «Довбуші» автор вдається до типізації образу народного месника, тому інформаційно-оцінні прізвиська опришків мають узагальнену, а не індивідуалізовану доантропонімію семантику, або не мають промовистого прізвиська взагалі, як *Михайло з Наддніпряниці*, що теж стало засобом типізації.

Повісті «Камінна душа» і «Довбуш» стали визначними для розвитку української літературно-художньої антропонімії, відкривши світові багатство виражальних можливостей гуцульського антропонімікону. Автор вмів і послідовно ввів у контекст своїх творів найколеритніші гуцульські прізвища, популярні серед гуцулів імена (*Анниця, Олена – Єлена*), усічені форми кличного відмінка (*Адно', Мико'*), орудного відмінка (*Катеринков, Василинков*), відтворив у мовленні персонажів типові фонетичні риси гуцульської говірки (перехід *а* в *е* після шиплячих і м'яких приголосних: *Марусяк – Марусек, Туняк – Тунеків, Лук'ян – Лукен*; перехід *е* в *і*: *Олень – Олінь, в Оліне*). Регіонально марковані прізвища опришків, народних месників, окремі з яких супроводжуються мікротопонімами Гуцульщини, не тільки дають уявлення про локалізацію подій – вони стали чи не найважливішим художнім засобом, що легітимізує персонажів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей Л.О. Антропоніми як один із засобів характеристики персонажів М.Коцюбинського // Обласна науково-методична конференція, присвячена 125-річчю з дня народження М.М. Коцюбинського. – Ч. II. – Чернівці, 1989. – С. 52–54.
2. Белей Л.О. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії XIX-XXст. – Ужгород, 1995. – 119 с.
3. Белей Л.О. Нова літературно-художня антропонімія: проблеми теорії та історії. – Ужгород, 2002. – 175 с.
4. Близнюк Б. Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Тернопільський держ. педагогічний ін-т. – Львів, 1997. – 280 с.
5. Будівська Л. Своєрідність повісті Гната Хоткевича «Камінна душа» // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Випуск 9: Укр. літ. у загальноєвропейському контексті. – Ужгород, 2005. – С. 67–70.
6. Будівський П.О. Фольклорний і літературний образ народного героя (Олекса Довбуш): проблема історичної та художньої правди: Автореф. дис. д-ра філ. наук. – К.: 2000. – 40 с.
7. Будівський П.О. Специфіка пісні «Ой попід гай зелененький» // Вісник Житомирського державного університету ім. І.Франка. – 2004. – №16. – С. 23–24.
8. Гуцульщина. Лінгвістичні етюди / За ред. Я.Закревської. – К.: 1991. – 308 с.
9. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. – Львів, 2008. – 221 с.
10. Німчук В.В. Українські прізвища з суфіксами -ук, -чук та етимологічно споріднені утворення // Українська діалектологія і ономастика (Збірник статей). – К.: 1964. – С. 194–210.
11. Павелко С.П. Традиція і релігія як мотиви вибору імені у гуцулів // Записки з ономастики. Випуск 1. – Одеса: Астопринт, 1999. – С. 22–29.
12. Павелко С.П. Подвійні та додаткові імена у гуцулів // Записки з ономастики. Випуск 5. – Одеса: Астопринт, 2001. – С. 31–35.
13. Павелко С.П. Неофіційні жіночі найменування в антропоніміконі Гуцульщини // Записки з ономастики. Випуск 6. – Одеса: Астопринт, 2002. – С. 50–62.
14. Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). – Ужгород, 2005. – 266 с.
15. Сколоздра О.Р. Онімна та апеллятивна номінація особи в малій прозі Івана Франка: Дис. канд. філ. наук. – Львів, 2008. – 282 с.
16. Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. Т. 24. – К., 1979. – С. 316–346.
17. Хоткевич Г. Довбуш. – К., 2004. – 391 с.
18. Хоткевич Г. Камінна душа. – К., 1981. – 294 с.
19. Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник. – Львів, 2005. – XLVIII+703 с.
20. Шлемко О. Світоч національно-культурного відродження України (Про Гуцульський театр Гната Хоткевича) // Народна творчість та етнографія. – 1999. – № 4. – С. 3–12.
21. Шумило Н. Гнат Хоткевич: еволюція художнього пошуку // Дивослово. – 2003. – № 11. – С. 11–17.

ПОЛЬСЬКОМОВНИЙ «СВІТ...» ДАНИЛА БРАТКОВСЬКОГО

У 1687 році львівський єпископ Йосип Шумлянський, обґрунтовуючи використання польської мови у релігійній полеміці в Україні, стверджував: «Сама справедливість і потреба вимагають від нас, котрі проживають у Короні Польській, щоб ми римо-католицькому духовенству могли відповідати його мовою... Тому треба, щоб наше православне духовенство володіло не тільки слов'янською мовою, але також польською, а якщо можливо, і латинською» [Charłampowicz 1924: 31]. Для українських земель, що були частиною Речі Посполитої в XVI–XVII ст., польська мова слугувала засобом спілкування у багатонаціональному суспільстві польсько-литовської держави. До того ж культурні діячі тогочасної України, яка вступила в епоху Бароко, почали інтенсивно переймати досягнення європейської ученості саме за посередництвом польської культури, складовою частиною якої була власне польська мова. Для освічених верств польська мова, поруч з латиною, виступала посередником між вітчизняною культурою та культурою Заходу Європи, набуваючи статусу літературної мови. Це спричинилося до написання цілого ряду польськомовних творів українськими письменниками – Мелетієм Смотрицьким, Петром Могилою, Лазарем Барановичем, Іоаникієм Галятовським та ін. До цієї когорти митців слова належить і волинський шляхтич, поет, громадський діяч XVII ст. Данило Братковський.

За влучним висловом літературознавця Михайла Возняка, «письменницька діяльність Данила Братковського тісно пов'язана з українським елементом у польському письменстві, який проявлявся в кількох напрямках: українських темах в польській літературі, письменниках українського походження, що писали по-польськи, українських елементах у літературній польській мові тощо» [Возняк 1994: 56].

Польськомовний твір Д. Братковського «Świat po szczęści przeyzrzany» («Світ, по частинах розглянутий») – це збірка епіграм-фрашок. За змістом «Світ...» – це «остра сатира в жартобливій формі на сучасне суспільство; ... в таких коротеньких віршах ... яскраво змальовано сучасне життя, а на тім тлі виразно бачимо думки автора – його світогляд», – зауважує історик В'ячеслав Липинський [Липинський 2004: 403]. Д. Братковський влучно і дотепно викрив у творі хиби шляхецького устрою тогочасної Польщі – свавілля, владу грошей і багатства, продажність, страшений занепад, заклинаючи при цьому вельможних до справедливості.

«Світ...» був виданий у 1697 році у краківській друкарні великим на той час накладом – 4 тисячі примірників, географія розповсюдження яких є досить широкою. Книжка зберігалася у приватних бібліотеках, книгозбірнях університетів, ліцеїв, монастирів, духовних навчальних закладів України та Польщі [Цімборовська 2004: 426–427]. Достеменно не відомо, який

резонанс викликала збірка у сучасників, однак протягом кількох століть вірші Братковського побували у рукописах, окремі поезії передруковувалися у збірниках та антологіях як польською мовою, так і в українських та російських перекладах.

Другим «народженням» «Світу...» стало фототипічне видання збірки у 2004 р., до якого був доданий повний український переклад, здійснений Валерієм Шевчуком, науковий коментар та ціла низка літературознавчих та архівних джерел і матеріалів, присвячених життєвому і творчому шляху волинського письменника. Завдяки ініціативі Волинського краєзнавчого музею і активному сприянню Волинського крайового Братства Святого апостола Андрія Первозванного (Луцьке Хрестовоздвиженське), вірним і ревним послідовником якого був Данило Братковський, українська культурна громадськість одержала унікальний матеріал для історичних, етнографічних, літературознавчих і мовознавчих студій.

Пристаючи до мовного аналізу твору Д. Братковського, доречно звернути увагу на кілька моментів. Передусім опис польської мови волинського поета базуватиметься винятково на виданому друком у Кракові тексті. На жаль, до нас не дійшли рукописи, що дозволили б ґрунтовніше дослідити особливості індивідуальної манери правопису автора.

Ми не знаємо достеменно, як звучала польська мова, що нею послуговувалися українці у XVII ст. Найімовірніше це був «кресовий» варіант, який відзначався «певними фонетичними і граматичними спрощеннями з характерною мелодикою в реченнях, яку прийнято називати львівською, з українськими лексичними вставками» [Urbańczyk 1983: 373].

Як стверджує польський мовознавець Станіслав Урбаньчик, описуючи мову Яна Кохановського, «у XVI ст. ще не було істотної різниці між мовою народу і мовою шляхти. Хто хоче мати справжній образ мови поляків XVI ст., не може забувати про діалектні риси» [Urbańczyk 1984: 9]. Досліджуючи мову творів тогочасних письменників, можна простежити, що вони, незважаючи на те, що були освіченими людьми, розмовляли говіркою, і тільки завдяки друкарям тексти виправлялися згідно з нормами, які видавці самі ж і формували. У XVII ст. мовна ситуація майже не змінилася, оскільки одночасно функціонувало декілька регіональних типів польської мови, серед яких – т. зв. кресовий (українний, периферійний), малопольський, мазовецький, великопольський і частково силезький [Stieber 1953: 29–30].

Отже, варто брати до уваги, що текст Д. Братковського пройшов у краківській друкарні т. зв. «цензуру», і деякі кресові мовні елементи були вилучені або нівельовані.

Власне з'ясуванню і виокремленню мовних особливостей, які би свідчили про українське походження автора «Світу...», і присвячено подальше дослідження. Зазначимо, що у цій статті ми обмежилися описом і аналізом фонетичних рис, оскільки, на нашу думку, саме вони найповніше (як і лексичні) представляють історію функціонування польської мови на українських теренах.

Звужений голосний звук *á*.

Згідно із друкарською практикою XVII ст., яка впливала з установлених орфографічних принципів XVI ст., голосний звук *á* зі звуженою ви-

мовою позначався літерою **a**, щоб відрізнити його від звука **a** «чистого», який передавався у свою чергу літерою **á**. Однак зазначення діакритичним знаком відповідного звука є непослідовним, що свідчить про занепад у той період фонологічної різниці між двома звуками.

У тексті Д. Братковського чітко простежується розрізнення звуків «чистого» **á** та «звуженого» **a**: *przetrzepać* (Bratk.: 50), *wychwalác* (Bratk.: 58), *nie woláią* (Bratk.: 66), *ná Roczkách* (Bratk.: 66), *z chmielá* (Bratk.: 88), *fię zmienilá* (Bratk.: 114), *zá chlopá* (Bratk.: 170), *opękány* (Bratk.: 184), *Mágistrow* (Bratk.: 210), *Wárfzawá* (Bratk.: 218), *świát* (Bratk.: 226), *ściáná* (Bratk.: 250), *trzebá* (Bratk.: 252), *Argumentámi* (Bratk.: 264); *miał* (Bratk.: 82), *naywięcey* (Bratk.: 82), *dobrze fię zápali* (Bratk.: 162), *zárywa* (Bratk.: 170), *ma co ieść* (Bratk.: 200), *fobolami* (Bratk.: 210), *Pan* (Bratk.: 216), *Mafz* (Bratk.: 218), *nie miewa* (Bratk.: 218), *pytano* (Bratk.: 242), *przeklinafz* (Bratk.: 242), *koło śiana* (Bratk.: 252), *dziatki* (Bratk.: 252).

Процес нівеляції двох звуків – звуженого і чистого – та їхнє злиття в один звук – **a**, можна також простежити на прикладах римування **á** – **a**:

*Eheu Człowiecze/ ćiebie właśnie práwie/
Pryzrownác záwfze iedney tylko Pawie* (Bratk.: 148)

*Jeśli z Wołyniá/ tám nádziejá słába/
Gdy koniá kuiá/ podnośi fię zábu.* (Bratk.: 178)

*Ey czy nie lepiej / poniecháć prywaty/
Wśi/ Miast / krwie ludzkiey nie widzieć utráty.* (Bratk.: 218)

З наведених прикладів, особливо на римування **á** – **a**, видно, що ці два звуки Д. Братковський (і його оточення) вимовляв однаково, а фонологічна різниця між ними не була для нього суттєвою і визначальною.

На цю особливість, притаманну саме «червоноруським» поетам, які походили з «кресів» (напр., братам Зиморовичам і Шимону Шимоновичу), вказували свого часу і Казимир Ніч, і Здислав Штібер, зауважуючи, що письменники з корінної Польщі, наприклад Ян Кохановський, чітко розрізняли на письмі два звуки **a** – чистий і звужений, і подібних прикладів щодо римування цих двох звуків у їхній творчості не трапляється [Nitsch 1954: 199–200; Stieber 1966: 42]. Остаточо голосний звужений звук **á** зникає у фонетичній системі літературної польської мови у XVIII ст. [Bajerowa 1964: 144], і однією з причин цього вважається вплив вимови «кресових» поляків.

Звужений звук **é**.

Що стосується континуантів звуженого звука [é] – графічно **é**, зокрема у XVI–XVII ст., то його розвиток проходить у двох напрямках: 1) злиття із «чистим» звуком **e**; 2) перехід в **i**, **y**.

Орфографічна традиція XVII ст. не може повністю розкрити процесу занепаду звука **é**, оскільки графічне розрізнення **é** і **e** є ані постійним, ані послідовним [Klemiensiewicz 1965: 87].

У досліджуваному творі Д. Братковського не виявлено жодного графічного позначення звука **é**, який на письмі реалізується переважно літерою **e**: *umie* (Bratk.: 56), *z owego* (Bratk.: 56), *glupiego* (Bratk.: 60), *tego* (Bratk.: 70), *zá ubogiego* (Bratk.: 70), *na pieczy* (Bratk.: 72), *świętey* (Bratk.:

72), *u fkaiego* (Bratk.: 78), *Wie* (Bratk.: 80), *W kázdey cney správie* (Bratk.: 80), *dobrego* (Bratk.: 82), *obierámy* (Bratk.: 82), *z tákowey* (Bratk.: 90), *iedney* (Bratk.: 90).

Заміна цього звуженого звука літерами **i, y** трапляється у кількох випадках: *fyr* (Bratk.: 66), *grzyi* (Bratk.: 74), *pirufzki* (Bratk.: 184), *umi* (Bratk.: 240), *wyniść* (Bratk.: 218), *odpowi* (Bratk.: 218), *z Lubomirzá* (Bratk.: 266) та інші.

Однак такі приклади є поодинокими і свідчать, на нашу думку, про те, що тогочасні українські письменники, використовуючи польську мову у своїй творчості, намагалися дотримуватися загальнопольських мовних традицій.

Звужений звук **ó**.

Для звука [ó] Д. Братковський, а швидше за все друкарі його твору, згідно з усталеною традицією не впроваджує окремої графеми і передає його літерою **o**, що, звичайно, не відбиває тогочасної вимови цієї фонемі: *do nog* (Bratk.: 50), *Wodz* (Bratk.: 58), *zdrow* (Bratk.: 58), *w ubior* (Bratk.: 74), *stroy* (Bratk.: 74), *do ložká* (Bratk.: 78), *nie boy fię tego* (Bratk.: 114), *ktory* (Bratk.: 170), *Corkę* (Bratk.: 170), *Krolowi* (Bratk.: 218), *na doł* (Bratk.: 240), *Dziadow* (Bratk.: 242), *Bog* (Bratk.: 268), *przepiorki* (Bratk.: 252), *Lwow* (Bratk.: 254), *od rożnych* (Bratk.: 270).

Передача ж звука [ó] літерою **u** вважається у більшості випадків за відхилення від правописної норми XVII ст., тобто дане явище є орфографічною помилкою, пояснення якої лежить у особливостях розвитку тогочасної фонетичної системи: *W puł bierze* (Bratk.: 264), *z gure* (Bratk.: 278).

Деназалізація носового голосного **ę**

Втрата носового резонансу у певних артикуляційних позиціях чітко вказує на пов'язання цього явища з польським кресовим (периферійним) діалектом. Пояснення того, що замість **ę** записувалася літера **e** дає польський мовознавець Ірена Баєрова: «... мовне чуття диктувало, що звук **ę** перестав бути нормальною, повновартісною фонемою, тому і літера **ę** почала виходити з ужитку, не знаходячи відповідно сильної підтримки у (фонетичній) системі» [Bajerowa 1964: 29].

З аналізу текстів Д. Братковського видно, що процес деназалізації у польському периферійному діалекті XVII ст. проходив досить активно: *záfneli* (Bratk.: 54), *Polityke mácie* (Bratk.: 254), *Oycyzne przywita* (Bratk.: 258), *o wżelką wygode* (Bratk.: 260), *mie* (Bratk.: 260), *Dufze* (Bratk.: 262), *Nie wzielo* (Bratk.: 278), *czapeczke zdeymuie* (Bratk.: 278), *plemie* (Bratk.: 312).

Варто зазначити, що явище деназалізації у поезії Д. Братковського інколи є непослідовним, тобто поряд з формою *mięzki fzyli* (Bratk.: 90) могла виступати форма *Mieźzek zá grofy* (Bratk.: 90), причому на одній і тій самій сторінці.

Ще одним підтвердженням того, що звук **ę** втрачав свій носовий відтінок є рими у творі волинського письменника, де **ę** римується з **e** «чистим»:

Już nie iednego Krolá byśmy wzięli,

Iák nas ták wiele Krolow byśmy mieli (Bratk.: 44).

Powróć ná gurę te koło co prędy/

Moy dobry Pánie gdyż trzeba pieniezy (Bratk.: 278).

Отже, на фонетичному рівні писемна польська мова Д. Братковського містить у собі певну кількість регіоналізмів, які не лишають сумнівів щодо українського походження поета. Свідченням цього можуть також виступати українізми, які автор вживає у тексті: *holubka* (Bratk.: 184), *ni tuda, ni siuda* (Bratk.: 58). У цілому, на думку деяких вчених, «польська мова епіграм і фрашок Данила Братковського ... може бути зразком польської книжної мови, яка побутувала серед освічених волинян у кінці XVII – на початку XVIII ст.» [Лабынцев 2009: 63].

При цьому у творі простежуються і процеси узгодження польської мови на українських теренах Речі Посполитої із загальнопольським стандартом, який саме в той час формувався. При першому ознайомленні зі «Світом...» Данила Братковського складається враження, що автор досконало володіє чужим для нього мовним кодом, з легкістю викладаючи свої думки у римованій формі. Це є промовистим прикладом розуміння Данилом Братковським, а також іншими польськомовними українськими письменниками XVII ст., ролі і значення польської мови у суспільному і культурному житті тогочасної України.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Bratk. – Bratkowski D. Świat po części przezyrzany // Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий (Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії). – Луцьк, 2004. – 464 с.

ЛІТЕРАТУРА

Возняк 1994 – Возняк М. Історія української літератури. – Львів: Світ, 1994. – Кн. 2. – 560 с.

Лабынцев 2009 – Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. «Świat» Даниила Братковського // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2009. – №. 3. – Тезисы докладов участников V Международной конференции «Комплексный подход в изучении Древней Руси». – М., 2009. – С. 63–64.

Липинський 2004 – Липинський В. Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст. // Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий. – Луцьк, 2004. – С. 400–413.

Цімборовська 2004 – Цімборовська-Римарович І. Історико-книгознавчий огляд примірників книжки Д. Братковського «Світ, розглянутий по частинах» // Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий. – Луцьк, 2004. – С. 425–436.

Bajerowa 1964 – Bajerowa I. Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964 (Prace Językoznawcze, 38). – 256 s.

Charlampowicz 1924 – Charlampowicz K. Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI i XVII stuleciu. – Lwów, 1924. – 47 s.

Klemensiewicz 1965 – Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965. – Cz. II. – 319 s.

Nitsch 1954 – Nitsch K. Wpływ prowincji ruskich na polszczyznę literacką // Wybór pism polonistycznych. – Wrocław: Zakład im. Ossilińskich, 1954. – S. 197–201.

Urbańczyk 1983 – Urbańczyk St. Uwagi o polszczyźnie Melecjusza Smotryckiego // Studien zu Literatur und Kultur in Osteuropa. – Köln, 1983. – S. 372–379.

Urbańczyk 1984 – Urbańczyk St. Jaką polszczyzną mówił Jan Kochanowski // O języku poetyckim Jana Kochanowskiego (Wybór artykułów z «Języka Polskiego»). – Kraków, 1984. – S. 5–15.

Stieber 1953 – Stieber Zd. O typach polszczyzny regionalnej XVII wieku // Prace Polonistyczne. – Seria XI. – Wrocław: Wyd-wo PAN, 1953. – S. 29–34.

Stieber 1966 – Stieber Zd. Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966. – 127 s.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ФОРМУЛИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОСІБ В АКТОВИХ КНИГАХ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКОВОГО СУДУ (1683–1740 рр.)

Проблеми українського, зокрема староукраїнського, антропонімікону, в останні десятиліття залишаються об'єктом пильної уваги мовознавців. Простежено окремі особливості його формування, з'ясовано визначні риси структурної, системної й лексико-семантичної організації, розглянуто способи ідентифікації осіб в окремих регіонах України [Бучко 1986, Демчук 1988, Карпенко 1994, Керста 1984, Литвинчук 2005, Торчинський 2005, Худаш 1977, Чучка 1983 та ін.]. Проте дослідження регіональних антропонімних систем в історичному аспекті, який передбачає структурний і семантичний аналіз конкретного (темпорально й локативно визначеного) мовного матеріалу, залишається актуальним. Завдання нашого дослідження – з'ясувати способи та засоби ідентифікації особи, визначити особливості їх структурної та семантичної організації. Предмет нашого дослідження – засвідчені в «Актових книгах Полтавського полкового суду» з 1683 по 1740 рр. (далі – Акти) ідентифікаційні формули, які поєднують у собі антропонімоформанти з ідентифікаторами. Серед антропонімоформантів зафіксовано особові імена, імена по батькові і прізвищеві назви різних типів, серед ідентифікаторів – онімні, апелятивні та онімно-апелятивні конструкції, що характеризують особу за родом діяльності, професією, заняттям (далі – родом діяльності); родинними відношеннями; відношеннями спорідненості чи свояцтва; місцем проживання чи виконання певного виду діяльності; часом виконання певного виду діяльності; зовнішніми чи внутрішніми ознаками; належністю до певного етносу, соціальної групи, організації, політичного чи релігійного напрямку; належністю певному господареві; віком; особливостями поведінки; фізичним (фізіологічним) станом (живий/неживий) (далі – фізичним станом) тощо.

Антропонімоформанти, що використовуються для номінації осіб чоловічої і жіночої статі структуруються на одночленні, двочленні і тричленні. Однак, кількісний розподіл їх при номінації осіб різних статей дещо відмінний. Серед антропонімоформантів, що номінують чоловіків (1018 фіксацій), переважають двочленні (66 %), одночленні складають 32 %, тричленні – 2 %; серед антропонімоформантів, що використовуються для ідентифікації осіб жіночої статі (274 фіксації), переважають одночленні (58 %), двочленні складають 40 %, тричленні – 2 %.

З-поміж одночленних антропонімоформантів, що використовуються для номінації осіб чоловічої статі, офіційні й неофіційні імена складають 79 % (*Але́жа^адр*, *Оле́ж^йй*, *Ївас*, *Ле^ско*, *Ми^ско*), прізвищеві назви – 21 % (*Со^ско*, *Се́веринъ*, *С^мчєнаишъ*, *Броваръ*, *Воскоб^сникъ*). Серед одночленних антро-

понімоформантів, що використовуються для номінації осіб жіночої статі, офіційні й неофіційні імена складають 88 % (*Вовдоотия, Зьновия, Настя, Пазка, Параска* 'зменш. від Парасковія'), прізвищеві назви – 12 % (*Кума, Чорне^аката, Мишкор^ъзка, Ковалиха, Лукяновна*).

Серед двочленних антропонімоформантів, що використовуються для номінації осіб чоловічої статі, імена в поєднанні з прізвищевими назвами складають 85 % (*А^адрей Жити^аский, Грицко Жук, Васи^а Сивак, Кузма Воскобо^аче^ако, Яц^ако Даце^ако*), імена в поєднанні з прізвиськами – 15 % (*Гринец, Бу^авол про^ави^акомъ*). Серед двочленних антропонімоформантів, що використовуються для номінації осіб жіночої статі, особові імена в поєднанні з прізвищевими назвами (прізвиськами) складають 82 % (*Катерина Ле^ачиха, Мелания Вару^ачиха* 'дружина *Варунка*', *Тетяна Па^ало^ана, Васка Дугтяро^ана, Мишкор^ъзка Гапка*), прізвищеві назви в поєднанні з прізвищевими назвами (прізвиськами) іншого типу – 18 % (*Ма^азимиха Балючка* 'дружина *Ма^азима Балюка (Балючка)*', *Іваниха Чорне^аката, Тєслиха Гла^аката*).

3-поміж тричленних антропонімоформантів, що використовуються для номінації осіб чоловічої статі, переважають імена в поєднанні двома прізвищевими назвами різних типів – 67 % (*Іван Мартинєн^ако* *Бражничє^ако* 'син *Мартина Бражника*'); імена в поєднанні з іменами по батькові та прізвищевими назвами складають 33 % (*Фєодоро^а Ивановичо^а Жучєн^ако*). Серед тричленних антропонімоформантів, що використовуються для номінації осіб жіночої статі, імена в поєднанні з двома прізвищевими назвами різного типу (похідна від імені + похідна від прізвища чоловіка; похідна від імені + похідна від від агентивної апелятивної назви її чоловіка) складають по 50 % (*Маря Василиха Буту^ака* 'дружина *Васи^а Бута*'; *Тетяна Сємєниха Ковалиха, унука Дерєвян^ачина* 'дружина *Сємєна коваля/Коваля, онука Дерєвянка*').

Одно-, дво- і тричленні антропонімоформанти в ідентифікаційних формулах можуть поєднуватися з одно-, дво-, три- і чотиричленними ідентифікаторами. Ідентифікатори, що поєднуються з антропонімоформантами, мають різну лексико-семантичну структуру. Антропонімоформанти в ідентифікаційних формулах при переважанні препозиції щодо ідентифікаторів можуть займати також інтер- і постпозицію; компоненти ідентифікаторів також можуть мінятися місцями. Оскільки це не впливає на семантику, розглядатимемо їх тільки як структурні модифікації тієї чи іншої ідентифікаційної формули, напр.: *Іванъ, синъ Мартиновъ* = *синъ Мартиновъ, Іванъ; Супрунъ, овчар Ману^аловъ* = *Супрунъ, Ману^аловъ овча^а*.

Одночленні антропонімоформанти, очевидно, через свою найбільшу неоднозначність, мають при собі найбільшу кількість ідентифікаторів – різних за будовою та значенням. Це реалізується в ідентифікаційних формулах, кожна з яких має структурно-семантичні модифікації.

І. Одночленний антропонімоформант (ім'я особове чи прізвищева назва) + одночленний ідентифікатор.

Імена чоловічі уточнюються характеристикою особи за: 1) родом діяльності: *А^адрє^а, во^атъ; Тєрєшко, злодюга; Ко^адра^а, мє^аникъ*; 2) місцем проживання: *Гаврила мачуского; Дмитра, жителя керєбердя^аского; Трохима,*

обывателя по^тавского; 3) належністю до певної соціальної групи: *Грицу^и, за^ная пе^рсона; п^ну Лео^втию; Семена, господаря своего*; 4) особливостями поведінки: *Хвєска виро^мка*; 5) віком: *Дми^тро стари^и*; *Они^ко, молодик^ъ*; 6) належністю до певного етносу: *москалев^ъ Андр^ѣишев^ъ*.

Імена жіночі уточнюються характеристикою особи за: 1) родинними відношеннями: *Ан^ъна, жона небожчика; з нев^ѣсткою своєю, Мар^ѣсю; Пара^ска, сестра Они^кова*; 2) родом діяльності: *Васка, служалая; Пара^ска, ши^ка^рка*; 3) віком: *Васка, д^ѣвка; д^ѣвка тая, Ка^ска*; 3) фізичним станом: *з небожкою Анною; небо^жчици Єлени*; 4) особливостями поведінки: *вше^тє^ницу Га^пьку* ‘пл. wszetecznicą’ ‘блудниця, розпусниця’ [Тимченко, 1, 127].

Чоловічі прізвищеві назви уточнюються характеристикою особи за: 1) родом діяльності: *бу^дми^тра Карповича*; 2) місцем проживання: *Мазура супруновского*.

Жіночі прізвищеві назви уточнюються характеристикою особи за: 1) родинними відношеннями: *Кри^стихи вдови, Кли^михи в^дови*; 2) віком: *ст^рої Але^ксандрихи, Количиха ст^рая*; 3) родом діяльності: *Стєпанис^ѣ, тапочни^цѣ*; 4) відношеннями спорідненості чи свояцтва з іншими відомими учасникам справи особами: *жона Ива^нциха; ма^тка дякова*; 5) місцем проживання: *Лисувциха, книш^ѣская обыват^ека*; 6) належністю до певної соціальної верстви: *п^нѣ Дорошевичова* ‘дружина п^на Дорошевича’.

II. Одночленний антропонімоформант (ім’я особове чи прізвищева назва) + двочленний ідентифікатор.

Імена чоловічі уточнюються характеристикою особи за: 1) родинно-посесивними відношеннями: *Петро, зя^т Дми^тров^ъ; Васи^и, Ть^тков^ъ своя^к*; *Семєно^и, Проциков^и сином*; 2) родом діяльності і належністю певному господареві: *Павла, чєля^дника п^на Стефаново^о; Гаєрилова, овчара Єнупчен^ького; Василя, Браилкового овчара*; 3) родом діяльності і місцем проживання/діяльності: *Григори^и, атаман^ъ брус^ѣски^и; Терєшком^ъ, кушн^ѣрчиком^ъ шишацки^и; Шра^ко, во^ча^р мачо^кки^и*; 4) родом діяльності і віком: *Ка^рп^ъ, недоро^ли^и приби^тъ*; 5) родом діяльності і відношеннями спорідненості чи свояцтва: *Ле^ко мє^ни^к, прият^є Ко^драто^є*; 6) місцем проживання і віком: *Єни^кови, молодькови, котори^и жил^ъ в^ъ Павла Ви^рьча*; 7) місцем проживання і належністю до певної соціальної верстви: *Миска, козака наше^{го} по^тавского*.

Імена жіночі уточнюються характеристикою особи за: 1) поведінкою і віком: *зра^дци Ка^ки д^ѣвки* пл. zdrójca – ‘зрадник’ [Тимченко, 1, 339]; 2) родом діяльності і належністю певному господареві: *Мария, служєбница Яковова Але^ксандрє^нкова – Мария, служєбница Але^кс^адрє^ндрє^нкова*; 3) родинними відношеннями і місцем проживання: *паламарка Євдокия івон^ъчин^ьская* ‘Євдокія, дружина івончицького паламара’; 4) фізичним станом і родинними відношеннями (при реальному запереченні першою ознакою другої): *небож^ку Анну, жону Василєву; небо^жчици Анны, Василєво^и Гончарє^нково^и жоны*; 5) віком і родинними відношеннями: *Єни^ко і Параска, д^ѣвчина, сє^тра єго*.

Чоловічі прізвищеві назви уточнюються характеристикою особи за родинно-посесивними відношеннями: *Дорошового брата, Воробья*.

Жіночі прізвищеві назви уточнюються характеристикою особи за: 1) родинними відношеннями і місцем проживання: *Крищиха, вдова, жите^нка наша будиская*; 2) родинно-посесивними відношеннями: *Хведорчиха, мати Курилова*.

III. Одночленний антропонімоформант (ім'я особове чи прізвищева назва) + тричленний ідентифікатор.

Імена чоловічі уточнюються характеристикою особи за: 1) родинно-посесивними відношеннями і місцем проживання: *Федора, Оксирцево^о брата, петровского жителя*; *Іванъ, Назаришинъ зя^м, з Івонъчинець*; 2) родинно-посесивними відношеннями (сімейним станом) і належністю до певної соціальної верстви: *Іванъ и Панасъ, сыни за^нисѣ пѣна Ярошови*; 3) родом діяльності, належністю до певної соціальної верстви і належністю певному господареві: *Кири^к, челя^оникъ, на^имитъ пѣна Дорошевичо^о*; 4) родом діяльності і належністю певному господареві (майстрові): *Кирикъ, челя^оникъ Ярошо^о кра^оце^о*.

Імена жіночі уточнюються характеристикою особи за: 1) місцем проживання, родинними відношеннями і сімейним станом. Характеристика особи може здійснюватися опосередковано – через характеристику її чоловіка: *Г^нко, Лисовцюв зя^м, жыте^н рещетиловски^и, з^о жоною своєю Пала^жкою* (ця формула дозволяє ідентифікувати особу жіночої статі (*Пала^жку*), як *жите^нку рещетиловскую*, дружину *Ілка* та дочку *Лисовця*); 2) місцем проживання, родинними відношеннями (сімейним станом) і належністю до певної соціальної верстви: *Васи^н Гончаренько, козакъ і жите^н тахтауло^оски^и ... о побыттю Анны, жоны своєї* (ця формула дозволяє ідентифікувати особу жіночої статі (*Анну*) як *жите^нку тахтауловскую*, дружину *Василя Гончаренка, козачку*); 3) віком і родинно-посесивними відношеннями: *Пара^ака, дѣвка, рожония сестра Ону^окова*; 4) віком, родом діяльності і належністю певному господареві: *Мария, дѣвка, служебница Якова Але^жандре^окова*; 5) віком, родинними відношеннями і родом діяльності: *дѣвки, сироти, служебници ихъ, Ва^оки*; 6) часом певної діяльності, родом діяльності та віком: *бувшюю служебницею дѣвкою Каскою*.

Чоловічі прізвищеві назви уточнюються характеристикою особи за часом, родом діяльності і місцем: *о^м бывшо^о по^око^оника Семеновича в Новом Санджаровѣ*.

Жіночих прізвищевих назв, які уточнюються тричленним ідентифікатором, у досліджуваній пам'ятці не зафіксовано.

Як показав аналіз, переважна більшість одночленних антропонімоформантів (імен, прізвищевих назв), які уточнюються ідентифікаторами різної лексико-семантичної структури, належить або особам нижчого (*лобурь, прибишь, розбійникъ, свина^о, слугу пѣнско^о, челя^оникъ*) і середнього (*кушнѣрчиномъ, ме^нни^к, мѣро^нникъ, шинъкаръ*) соціального стану, або особам молодого віку (*брат, дя^око, зя^м, мужъ, сыни за^нисѣ*), які ідентифікуються через більш відомих своїх родичів. Рідко вищого – *атаманъ, бу^оми^ор, войт, по^око^оникъ, староста*.

Двочленний антропонім (ім'я особове і прізвищева назва) + одночленний ідентифікатор.

Чоловічі імена з прізвищевими назвами (чи прізвиськами) уточнюються характеристикою особи за: 1) родом діяльності: *Іванъ Пушкарє"ко, атаманъ; Са"но Перепадє"ко, во"тъ; Грицко, Бу"вол про"ви"комъ, злочи"ца; Ма"вѣ"и Коляка, ремєсла кушин"ського; 2) місцем проживання: Івана Дєм"чен"ька, жителя івон"ьчин"ського; Грицуна Росошє"ка, мачо"кого; Петро С"по"ля"ски" з" села Заичинє"; 3) віком: Трохи" Догтя" старый; стари" Гри"ко Коломиєць; Семє", стари", Ма"ковски"; 4) належністю до певної соціальної верстви: Лєо"тий Чє"някъ, коза" зна"ни" вє"стовий; 5) належністю певному господареві: Ю"ко Хвє"чє"ко Хвєдо"ковски"; 6) особливостями поведінки: Хвєска Яковєн"ька, виро"ка.*

Жіночі імена з прізвищевими назвами (чи прізвиськами) уточнюються характеристикою особи за: 1) родинними відношеннями (сімейним станом): *жону свою, Євдоху Матє"євну; Вовдотия С"дановна, вдова; Настя, удова Ю"чиха; 2) місцем проживання: Агафия Захар"ьха, кремє"чуцкая; Ан"а Ми"ни"ка, жите"ка по"та"ская; 3) віком: Васка, д"вка Гон"чару"на; 4) відношеннями спорідненості чи свояцтва: з Тєтяною Па"ло"ною, кумою єго.*

Двочленний антропонім (ім'я особове і прізвищева назва) + дво-членний ідентифікатор.

Чоловічі імена з прізвищевими назвами уточнюються характеристикою особи за: 1) місцем проживання: *Павє" Вацє"ко, атаман" городови"; Петром" Горєвичом", бурми"ро" польтавским"; Ан"дрея Будя"ського, во"та по"тавско"; 2) родом діяльності і місцем проживання: *бу"мистра ратуши по"та"ско", Ювхима А"др"є"ка; суд" по"ку по"тавского, Івана Искри; 3) належністю до певної соціальної верстви і місцем проживання: Петро Пугач" и Миха"ло Ми"чен"ько, козаки, житєл" великобудискиє; А"дрєю Жити"ському, мєщанинови по"та"ському; Іван" Заб"ла, козак" села Бруч"и; 4) родинно-посесивними відношеннями: *Іван" Перехристо", унук" Зизану; Григором" Назарєн"ьком", шурином" моим"; Данило Аврамє"ко, яго "є зя"; 5) родом діяльності і часом: Алє"з"ї Рудє"ко, атаман" на то" ча" бы"ши" = Алє"з"їя Рудє"ка, що атамано" на то" ча" бу"; 6) родинними відношеннями і належністю певному господареві: *Петро Нутовє"ко, р"зник Хвєдо"ковски"; Грицко Во"т"чє"ку", чєлядник ковалєв"; 7) належністю до певного етносу і місцем: С"фє"кова Іванова, мо"калева бо"хо"ского.****

Жіночі імена з прізвищевими назвами уточнюються характеристикою особи за: 1) родом діяльності і місцем проживання: *Пазка Костювна, служєбница з Ново" Са"джарова; Мишкор"зку Галку, которая жила в дому Яц"ковом" Шолудковом", шинкуючи; 2) родом діяльності і належністю певному господареві: *Васки Гончарувни, служєбници Ма"ртиново" Бражниково"; 3) віком і родом діяльності: з д"вкою Мар"єю Луцико"ною, служєбницею; 4) родинними відношеннями (сімейним станом) і місцем проживання: *Маря Климиха, вдова, житєлка кобєляцкая.***

Двочленний антропонім (ім'я особове і прізвищева назва) + три-членний ідентифікатор.

Чоловічі імена з прізвищевими назвами уточнюються характеристикою особи за: 1) родом діяльності, місцем і часом: *Гавришова Григорисвичова, на то" часть атамана стасо"ского; 2) родинно-посесивними відношен-*

нями і місцем проживання: *Васил^b Івановиⁿ, Петрацишинъ зя^m з Киш^hнки*; 3) родом діяльності, місцем проживання і належністю певному господареві: *Гаврилова Ц^hлюричен^hкова, овчара мачуского С^hнупчен^hкового*.

Жіночі імена з прізвищевими назвами уточнюються характеристикою особи за родом діяльності, належністю певному господареві і місцем проживання: *Пазка Костювна, служебница Се^hкова Шапо^hникова, з Ново^o Са^hджарова; Маря Луцикова, з^b Нового Санджарова, служебница Іванова Богова*.

Двочленний антропонім (ім'я особове і прізвищева назва) + чотиричленний ідентифікатор.

Чоловічі імена з прізвищевими назвами уточнюються характеристикою особи за: 1) родом діяльності; часом, місцем належністю до певного соціального стану чи верстви: *Іванъ Деце^hко и Совостяⁿ Вовчовичъ, купци в лѣтєхъ молодихъ, мешканъци з Глуска, панъства литовского*; 2) родом діяльності і місцем діяльності/проживання: *рѣзуна лю^oско^o прибиша Процика Ста^oниченка новоса^hджаро^oско^o*.

Жіночих імен з прізвищевими назвами, які уточнюються чотиричленним ідентифікатором, у досліджуваній пам'ятці не зафіксовано.

Більшість двочлених антропонімоформантів (переважно імен у поєднанні з прізвищевими назвами), які уточнюються ідентифікаторами різної лексико-семантичної структури, належать особам вищого, рідше – середнього, і тільки окремі з них – особам нижчого соціально-майнового стану.

Тричленний антропонім (ім'я особове і дві прізвищеві назви) + одночленний ідентифікатор.

Чоловічі імена з двома прізвищевими назвами уточнюються характеристикою особи за віковими ознаками їхніх носіїв: *Хведоръ Савченъко Догтяренъко, виростокъ*.

Жіночі імена з двома прізвищевими назвами (одна – похідна від імені, а друга – від прізвищевої назви (прізвиська) чоловіка) уточнюються характеристикою особи за: 1) місцем проживання: *Настя Юрчиха, прозиваєма Гноїха, житє^hка з^b села С^hпр^hно^hки*; 2) родинно-посесивними відношеннями: *Тетяна Семениха Ковалиха, унука Деревян^hчина*.

Тричленний антропонім + двочленний ідентифікатор.

Чоловічі імена з іменами по батькові та прізвищевими назвами уточнюються характеристикою особи за родом діяльності і місцем проживання/реалізації її агентивних ознак: *Феодороⁿ Івановичоⁿ Жученкоⁿ, по^hковникоⁿ вой^hка и^h ѿрского пр^hв^hтого вл^hтва запорозкого по^hтавскиⁿ*.

Зафіксовано ідентифікаційні формули, у яких компоненти антропонімоформантів чергуються з компонентами ідентифікаторів, внаслідок чого формула має такий вигляд: ім'я + агентивна ознака + прізвищева назва + локативна ознака: *Іванова ткачова Тарасє^hкува дика^hско^o*.

Тричленні антропоніми поєднуються з ідентифікаторами, що мають переважно агентивно-локативне значення, і позначають осіб вищого соціально-майнового стану.

Аналіз окремих компонентів антропонімоформантів, які входять до складу ідентифікаційних формул, зафіксованих в Актах, свідчить про неза-

вершеність процесу витворення тричленних особових антропонімів у охопленому пам'яткою регіоні.

Таким чином, лексико-семантичний аналіз ідентифікаційних формул, які завершували виокремлення особи з ряду подібних найвичерпнішою і повною ідентифікацією, свідчить про відсутність однотипного способу такої ідентифікації.

Сподіваємося, що спостереження над структурно-семантичними типами ідентифікаційних формул, які засвідчено в Актах Полтавського полкового суду (1683–1740 рр.), дозволили визначити основні риси осіб, які актуалізувалися за необхідності ідентифікувати особу чоловічої чи жіночої статі, що дозволить зіставити отримані дані з показниками подібних досліджень цього ж регіону в інші хронологічні періоди, а також інших регіонів у цей та інші періоди [див., наприклад, Литвинчук 2005].

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Акти – Актові книги Полтавського полкового суду (2 частина) з архіву Лазаревського зберігаються в Інституті рукопису ЦНБ (1 55257. Акти (протоколи) Полтавського полкового суду. – Т. 39.2. – 329049 – Ш) – С.19 – 275.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Тимченко – Тимченко С. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови. В 2 т. – Київ – НьюЙорк, 2003. Т.1 – 2.

ЛІТЕРАТУРА

Бучко 1986 – Фаміліи Бойковщини в период их становления и в наши дни: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1986. – 20 с.

Демчук 1988 – Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV – XVII ст. – К.: Наук. думка, 1988. – 172 с.

Карпенко 1994 – Карпенко Ю.О. Реєстр Війська Запорізького і проблема постання українських прізвищ // Питання історичної ономастики України. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 182 – 201

Керста 1984 – Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування. – К.: Наук. думка, 1984 – 152 с.

Литвинчук – Литвинчук Л. В. Ідентифікація особи на Житомирщині початку XVII ст. (на матеріалі «Актової книги Житомирського гродського уряду 1509 р.») // Актуальні питання антропоніміки. – К., 2005. – С.138 – 146.

Торчинський 2005 – Торчинський М. Структурні та семантичні особливості прізвищевих назв козаків уманського полку // Нові дослідження пам'яток козацької доби. Вип. 14. – К.: 2005. – С. 316–320.

Худаш 1977 – Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К.: Наук. думка, 1977. – 236 с.

Чучка 1983 – Чучка П. П. Розвиток імен і прізвищ // Історія української мови. Лексика і фразеологія / Відп. ред. В. М. Русанівський. – К., 1983. – С. 592–620.

**АВТОРСЬКА РЕФЛЕКСІЯ В НАУКОВОМУ
ТЕКСТІ XVII ст. (на матеріалі «Зерцала Богословії»
Кирила Транквіліона-Ставровецького)**

У сучасному мовознавстві поширені підходи до визначення наукового тексту як наукового дискурсу [Чернявская 2006: 24]. Текстова тканина аналізується у нерозривному зв'язку з комунікативно-типологічними умовами її створення, із системою когнітивних та прагматичних стратегій, операційних установок автора наукового повідомлення, котрий взаємодіє з адресатом, з комплексом екстралінгвальних факторів, що нашаровуються на особливості мови [Котюрова 1988; Котюрова 2001: 94; Чернявская 2006: 24-25]. Привертає увагу встановлення індивідуальних особливостей авторського стилю науковця; вони вивчаються як детерміновані «культурно-, науково-історично (загальнокультурний, загальнонауковий і предметно-науковий контекст) та психологічно (тип мислення, пізнавальний стиль у ту чи іншу епоху, стиль мислення вченого) ; лінгвістично (готовність літературної мови до вираження науково-пізнавальної ситуації), зокрема функціонально-стилістично та категоріально-стилістично, тобто завдяки формуванню тих стильових ознак, що інтерпретуються як текстові категорії» [Котюрова 2000: 130–131].

Особливе значення для осмислення когнітивно-пізнавальної діяльності автора має аналіз його рефлексії; в лінгвістичному розумінні актуалізується її текстовий аспект; суть такого підходу є розгляд суб'єкт-об'єктних зв'язків тексту, тобто аспекту «автор – текст» [Данилевская 2001: 101].

Інтерпретація засобів вираження авторської рефлексії (ширше – категорії емотивності) нерозривно пов'язана з осмисленням антропоцентричних складників епістемічного процесу. Такий розгляд текстів, що репрезентують науковий дискурс 16–18 століття, дає змогу максимально глибоко та цілісно відобразити закономірності тогочасного пізнання, а отже, і втілення та відображення наукового стилю літературної мови вказаної епохи.

Трактат Кирила Транквіліона – Ставровецького «Зерцало богословії» (1618 р.) неодноразово привертав увагу істориків літератури, істориків мови, істориків філософії [Паславський 2001: 784–786], [Маслов 1984: 76]. Для сучасної історичної науки важливий «не тільки пошук нових текстів, але і пошук нових прочитань. Інакше прочитання тексту, включення його до нового контексту, використання нових методів аналізу рівнозначне виявленню нового тексту» [Артемьева 1996: 81].

Вивчаючи семантичну структуру тексту наукового трактату Кирила Транквіліона-Ставровецького «Зерцало богословії» (Почаїв, 1618), конкретні засоби вираження її окремих елементів, пов'язаних із проявами індивідуального стилю автора, аналізуємо конструкції, що визначають специфіку пізнавального процесу, авторські пріоритети у виборі традиційних

чи специфічних прийомів побудови наукового тексту. При цьому спираємося на розроблену в стилістиці тексту метамодель епістемічної ситуації як пояснювальної, що дає можливість підійти до розгляду тексту «зсередини», охопити єдиним поглядом систему позамовних факторів, що впливають на його глибинну структуру [Баженова 2000: 176]. Серед понять, що в ній застосовуються – субтекст, найменша цілісна структурно-семантична одиниця наукового тексту [Баженова 2001: 82].

Сигналом введення **нового знання** у трактаті виступають головні частини складнопідрядних речень – елементи субтекстів **авторизації та адресації**. *Но и сіа вамъ достоитъ оувѣдати* (ЗБ :10 зв – 11н); *Подобаетъ же и се вѣдати вѣрному, дла чого слово бжїе Ѡцевъское названо сїомъ и рожденїемъ* (15 зв н). Українські відповідники точно передають їх структуру: *Потреба и сіе вѣдати...* (53); *Потреба и сіе вѣдати* (58зв – 59). Інколи вони зустрічаються поряд: *Но и се вѣдати подобаетъ, Ѡкуду сладкаѡ вода//течетъ.... Напродъ то оуважити потреба, ижъ всѡ землѡ дѣри в(ъ) собѣ имѣетъ...* (15 – 15 зв). Семантичну тотожність одиниць фіксують тогочасні лексикографи: (ЛБ, 85); (ЛСл-л: 489); (ЛЛ-сл : 278).

Субтекст старого знання ґрунтується на джерелах: релігійних, філософських та природничо-наукових творах, які цитуються автором. Спеціально та детально огляд джерел зроблено в дослідженні С.І.Маслова [Маслов 1984: 137]. Цитування попередників обґрунтоване діалогічністю наукового мислення; його вивчають і як ознаку наукового стилю, і як характеристику ідіостилію окремого автора. Оминаючи огляд способів цитування, маркування уривків із субтекстів старого знання (вони заслуговують окремого дослідження), вкажемо на взаємодію когнітивного та рефлексивного рівнів пізнання. Він проявляється найперше в **методологічному субтексті**, що розгортається на просторі передмови.

Методологічні субтексти переважно забарвлені оцінними елементами. Так, автор особливим способом намагається тлумачити етимологію назв ангелів, покликаючись на святе письмо, і стверджуючи своє незнання: *Имена же ихъ власныи намъ невѣдомы суть, како писано естъ, их же именъ не вѣмы, нѣ в семъ вѣцѣ, нѣ въ боудущемъ: нарицаютъ(ъ) же сѡ Ѡ дѣйства, имена своиы...*(3 зв). У тих випадках, коли термінологічне значення вимагає спеціального пояснення, Транквіліон проявляє свої знання у сфері герменевтики та внутрішньої форми: *...ведле посполитого имени пѡтерако въ бгословии, наричутьсѡ рѡдове аггльскїи; не тако родѡтсѡ не розоумѣй того.... Именую(т) сѡ тыжъ рѡды въ мирѣ семъ видимо(м) без(ъ)доушїи; хотѡйсѡ и неродѡ(т). тако и въ аггльхъ разумѣй...*(3 зв).

У середньовіччі, як указував В.В.Колесов, «теорія пізнання лежить в руслі художніх форм, частково збігаючись із проблемами естетичними. Завдання пізнання ... полягає в тому, щоб встановити таємний зміст системи подібностей» [Колесов 1991: 217]. Тому Транквіліон-Ставровещький вводить ряд термінів риторики різного походження: **подобен(ъ)ство – приповѣсть – вбразы – фѣкгура – прикладъ – подобен(ъ)ство матерѣальнос:***...тогда оуживали розмаитыхъ, подобен(ъ)ствъ и прикладвѣв; абы тымъ снадѣнѣйше зрозумѣти, и понѡти могли.... тыи*

иначейсѧ выповѣсти не могоуть, тил(ъ)ко двѣма спѣсѣбы; то естъ приповѣстю и прикладомъ. або вѣдомыми ѡбразы [фѣкгурами]; и подобен(ъ)ствомъ матерѣальнымъ (31).

Потреба тлумачення метафоричних образів, розкриття прихованих значень алегорій та символів добре усвідомлюється майстром слова: адже у прецедентних текстах не завжди все зрозуміло, авторитети говорять *єдины тсно; а другїи тако под заслоною...* (65).

Субтекст оцінки може бути умовно поділений на такі складові. Передусім це оцінка попередників-авторитетів, твори яких автор цитує. Це книжні епітети, часто композити: *...пре(з) оуста дѣвстве(н)ного съсуда Іоана єв(з)лісти ...* (19 зв нен); *Възлюблен(ъ)ныи другъ и оученик(ъ) хѣъ воанъ сѣъ громовъ...* (53 зв). **Ѡ** *сихъ именахъ преизщный бгословъ мовить, дїонисїе ареопагита, в(ъ) таинъственной бгословїи [гла(в)а ѣ]* (12 зв.н.); *ісаиѧ сладк(о)щѣбетливаѧ ластовица црковнаѧ* (61 зв). Позитивні епітети отримують також і прецедентні субтексти: *Тил(ъ)ко то знадемо в(ъ) писанїю бгдохновенномъ...* (17 н).

Оцінюючи нові знання, автор експлікує концепти «страх», «труд», адже предмети пізнання надто складні для простого людського розуму. Як вказує В. В. Колесов, орієнтація на почуття, необхідне і достатнє для інтуїтивного сприйняття Логосу – загальна ознака східнослов'янської культури: «У цьому вбачають основну відмінність Slavia Orthodoxa від культури Заходу, з характерною для неї орієнтацією на розсудок, необхідний для сприйняття *ratio* світу і людини. Психологічна установка від почуття уявлялася більш важливою, ніж установка логічна, а протиставлення символу до речі – істотнішим, ніж судження про саму річ» [Колесов 2006: 278].

Концепт «страх» вербалізовано ц.-сл. прикметниками **оужаснаѧ и страшнаѧ**, вживаються дієслівні форми **сѧ оужасають**, фразеологічні звороти **сѧ страхо(м) внімати, спрятовати зрѣніе, трепещеть всѧ внутрѣнаѧ**: **Ѡ** *нем же намъ нѣѣ бесѣда пре(д)лежитъ оужаснаѧ и страшнаѧ...* *А если же ѡныи чистїи оумове спрѣтуютъ свое зрѣніе, далеко бол(ъ)ше мы повин(н)ы есмь сѧ страхо(м) внімати. и вѣрою чистою постизати величество непостижимаго бга* (10 зв, н). Концепт «труд» пов'язаний передусім із означенням вербальної діяльності: *иж слова нѣкоторїи словенъского азыку трудныи* (4н); **Ѡ** *поставленю еи, и оутверженю; трудно кто може(т) выповѣсти* (13 зв); *трудныхъ словѣъ выкладъ* (7 зв).

Концепт «розум» передається, крім термінів **оумъ, розумъ**, сполученням **прикоснутисѧ оумомъ неприкосновенному бж(с)тву** (10 зв – 11). Транквіліон вказує на обмеженість людського пізнання та загалом непізнаність Божества та істини.

Концепт «непізнаність» пов'язує між собою і раціональні, і емоційні складові: *и тако заслоною нѣакою закриваетъ, чистый и высокій разумъ при бсѣ; если бо вѣмъ що мало выстоупимо, вышше прирожен(ъ)ного разума: тогда смыслы нашѣ не могоуть того понати* (10зв – 11нен); *сего ради и азъ зрѣніе разоумного ока смѣжаю, трепещеть бо ми всѧ внутрѣнаѧ, превъзйде бо предѣлы оума моего сіа бесѣда* (10 зв – 11); *Прочее же оумъ мой, недооумѣваетъ. и око срителное,*

вижда смѣжаеть...чждна бо дѣла его, и велики и неисказанны; и вышше разума всѣкого (18).

На вищій шкалі оцінки знаходяться *самыи бгословци, имоуще гасно зритель(ъ)ныи оумы...* (82), на протилежному боці – *нашего естества тупыи разумы* (82). Протиставлення *умного зрѣнія* та *телесного разумѣна* типове як заперечення цінності світського, тілесного, реального видимого світу.

Тлумачення метафор, розкриття змісту попередніх визначень супроводжується живомовними з походження прислівниками: *И слушне есть названъ вавилономъ...* (32 зв); *Недаремно названа есть цркъвъ хѣа и кораблемъ...* (52). Особливого схвалення заслуговують несуперечливі висновки авторитетів: *тыи згодливе тако едиными оусты мовѣтъ, ѡ том(ъ) мѣстѣ стѡмъ...*(61 зв); *А ижъ пр(ѡ)рцы, и бгословцы, з(ъ)го(ѡ) не тако единими оусты мовѣтъ ѡ то(м) пресвѣтломъ мѣстѣ сїон(ъ) ском(ъ)...*(65). Найвищої оцінки варті, звичайно, ті твердження, що легко зрозумілі всім мирянам: *тоу вправдѣ каждый вѣрный можетъ ѡбачити, понѣтный выкладъ слѡвъ пр(ѡ)рческихъ...*(62). Ідеал пізнання: *можешъ то гасне познати* (46 зв); *абы тымъ снадѣнѣйше зрозумѣти, и понѣти могли.Або вѣмъ, иле естъ невѣдомыхъ речій, и смыслу нашему не лацво понѣтыхъ* (31). Функціонування таких форм у простій мові розглядають на тлі її контактів з польською [Історія української мови 1978: 378], також (СУМ 16-17 11: 159, 160).

Оцінка противників-еретиків, з поглядами та тлумаченнями яких Транквіліон сперечається. Інколи йому доводиться також звертатися до переказування старого знання противників; у цих частинах субтексту автор вільно використовує просту мову: *Але звыкли противници чинити таковыи загадки мовѣчи.... але слабаѣ то ваша гадка; не иде то за тымъ: можешъ то гасне познати, же то еще и на(ѡ) бѣсамѣи долго терпеніе бжїе естъ* (46 зв). Тут *гадка* – «балачка, вигадка» (СУМ 16-17 6: 180-181).

Там, де Транквіліон робить висновки про хибність критикованих відступницьких течій, збігаються *субтексти оцінки та адресації*, трактат набуває емоційного забарвлення. Концепт «неправди» вербалізується церковнослов'янськими лексемами *хула, ложъ, задати ложъ*: *Тоу заправды пр(ѡ)рцы затыкаютъ оуста хульнаѣ арїаньскаѣ и поноу(р)цѡвъ...а если рекутъ же не естъ творецъ, то зададутъ ложъ про(р)кѡмъ и ап(с)тлѡм(ъ)...*; *и арїане не могутъ лжею правды своеи боронити* (18 зв). До субтексту *оцінки* належать ті визначення на адресу еретиків і грішників, що зустрічаються вже в площині ознак ораторсько-проповідницького стилю: *Заросливыи, горьделивыи, гнѣвливыи. лако(м)ци, п(ъ)ганицѣ, блюзнѣрцы. таковыи бга видѣти, жадною мѣкрою не могутъ* (9 н). Різні імперативні конструкції ґрунтуються на формах «простой мови»: *и то оуслышавши нехай боудутъ поган(ъ)бены* (18 зв); *словѣрныи хоульницы...* *А прето зловѣрнымъ арїаномъ и понурьцомъ нехѣ будетъ вѣчнаѣ сромота* (24 зв).

Субтекст *авторизації* складають означення себе, осмислення етапів когнітивної діяльності. Традиції самоприниження проявляються у викорис-

танні біблійних епітетів: *Ибо азъ брѣн(ъ)наѧ тварь землѧ и пепелъ; ... а прето и та смертнѣй, не ѿ моєи худости что внести могу, но даромъ дѡха стѣго* (10 зв – 11 н).

Прояви етапів мислення, зокрема вказівка на перехід від старого до нового знання передаються односкладними реченнями *А с тои причини мнѣ сѧ мнѣтъ, и(ж) с прироженѧ слана естѣ воднаѧ стихїѧ* (15 зв – 16); *Ту заправды мушу мовити, же не пр(ѡ)рци, анѣ аѣглѡве, анѣже ап(с)лѡве не згажаютсѧ межѣ собою* (44 зв); або вставними конструкціями на зразок *З инои же стороны и тѣло естѣ мл(с)тивы" прїатель...* (23 зв). Тут також використовуються різні вставні слова: *Заправды миръ той, нѣчого иного не можетъ сѧ разумѣти...* (26 зв); *Ту заправды мушу мовити...* (44 зв); *Тоу заправды, абысѧ кто незгорѣши(въ)....(57зв); тоу вправдѣ каждый вѣрнѣй можетъ ѡбачити...*(62). Живомовний характер цих форм підтверджують (ЛБ: 35), (Г: 323). Тут **мнити** – «думати, гадати, знати» – із псл. *mъnĕti «т.с.» (ЕСУМ 3: 490), **мьнить сѧ** «здається» фіксується з найдавніших старослов'янських пам'яток (СС: 339), **мусити** – запозичення середньоукраїнського періоду через посередництво західно-слов'янських із німецької мови (ЕСУМ 3: 539).

Почуття суму, жалощів над долею православної церкви зближує текст із традиційними плачами: речення починаються із повторюваних вигуків та фразеологізмів, текст стає ритмізованим: *Оувы мнѣ, кды то вспоминаю, тогда ми серъце наполю ѿ жалю оумираетъ* (ЗБ: 57); *Увы мнѣ ѿ жалю не знаю, комоу тѡ злосливѣй миръ оуподобити маю* (29); *...оувы мнѣ хотѣй бы нѣ всѣ пр(ѡ)рци з гробѡвъ пов(ъ)стали нѣкды бы слостї твоихъ по достатку не описали* (29 зв); *Прочее же помолѣчу, и слезами затроу* (35 зв). Вигук для вираження горя **увы мнѣ** вважається запозиченням із ст-сл. мови [Історія української мови 1978: 505].

До субтексту адресації слід віднести звертання до читача, сконцентровані переважно у передмові; тут використовується слов'янїзм **читатель** та українське слово **чительник**: *До чителника предмова нележит* (ЗБ: 2 н), *Наимл(ъ)ишїй и ласкавїишїй читателю* (2 н); *Вѣдай и то ласкавїи чител(ъ)нику дѧа чого покладало(с) в той книзѣ простїи языкъ и словенскїи* (4 н).

Звертання до всіх православних загалом у тих частинах тексту, де тлумачаться суперечливі питання віросповідання, мають виразний книжний характер: *Подобает же и намъ възлюбленныи, терпеливыми быти в(ъ) преслѣдованю* (61); *А прето и намъ възлюбленныи, потреба нѣ мнѡгаго молѣчанїа...* (9н зв); *Познай ѡ члѣче свою ч(с)ть и зацностъ оуроженѧ твоего* (19 зв); *Но и сіа вамъ достоитъ оувѣдати ѡ хр(с)толюбци...* (11 н); *Того найбол(ъ)ше потреба намъ наоучитисѧ любимїцы мои* (65).

Звертання до противників, єретиків, просто грішників та відступників насичують проповідницькі розділи твору: *а що жъ ты разумѣешъ ѡ себѣ, нещасливѣй грѣхолобче* (58 зв – 59); *Ты же нѣ познай нещасливѣй грѣшнику, и пышнѣй роскошнику, того свѣта ...* (41 зв).

Цілеспрямована авторська діяльність спрямована на поділ тексту на частини. Розгалужена структура трактату включає ряд **периферійних** субтекстів: *Оглавленїя лежащаѧ в(ъ) книзѣ сей* (6); мають спеціальні назви **Епїграма** (1 зв.н); *До чителника предмова* (2 -4зв); **Лексикон**

(7 зв). Інші субтексти не названі: це присвята: (1 н), вірш про зазрость (5 зв); кінцева молитва (74-74 зв). Виклад поділено на *частини*, далі на 15 *глав*. Кожна має широку назву: *іако дол(ъ)жны есмы знати бѣга, и в(ъ) іаковомъ мѣстѣ показуетсѣ*; *и пр(ѣ)носущійи сновнемъ съ ѿцемъ* (6 н). До засобів детальнішого членування також належить поділ тексту на діалогічний уривок: *вопросъ – ѿвѣтъ* (9 н). Поділ субтексту нового знання на частини активізує увагу читача: *напредъ повиненъ естъ...*(1); *Въпервыхъ познай творьца своего...* (2 н); *Повторе познай самого себею..*(2 н); *Потрете* (2 н); *Повторе* (1); *Въпервыхъ, ѿ пр(ѣ)роквѣ называет(ъ) сѣ виноградомъ* (47 зв); *повторе* (47 зв); *потрете* (48 зв); *повторе, силы нѣ(ѣ)ныи именууютсѣ, потрете оумове, четвертое агѣлы. пѣтое чинове* (3 зв). Функціонування таких відчислівникових прислівників демонструють: (Лл-сл, 366); (ЛСл-л, 483).

Складна семантична структура «Зеркала богослов'ї» виявляє стилістичні пріоритети Транквіліона у виборі засобів членування тексту: він спирається на церковнослов'янську традицію в субтекстах нового знання, введення старого знання, елементах самооцінки та звертаннях до православного праведного читача.

На засадах «простої мови» ґрунтуються такі частини субтексту оцінки: членування нових знань та етапність пізнання, позитивно сприйняті висновків попередників, оцінка противників та їх позицій. Емотивність тексту досягнута вербалізацією концептів «страх», «труд», «непізнаваність» як складових пізнавальної діяльності; «неправда» як основний у формуванні оцінки протилежних віровчень та концепти «любов» та «гріх», що визначають стосунки автора-читача. Індивідуальна складова пізнавального процесу зумовлює вибір пріоритетних форм вставних слів, прикметників та прислівників: *заправды, оувы мнѣ, потреба вѣдати, іако под заслоною, з(ъ)го(д)не іако єдиними оусты*.

Перетин субтекстів оцінки та адресації зумовлений близькістю до стилю ораторсько-проповідницького (і сам автор був проповідником, і риторика наближалася до періоду розквіту) та полемічного. Елементи художності (антитези, порівняння, ампліфікація, епітети) теж залежали від авторського поетичного досвіду і єдності наукового та образного мислення. Взаємопроникнення субтекстів засвідчує специфіку наукового стилю досліджуваного періоду і підтверджує думку про те, що навіть класичні за формою «трактати» як єдиний спосіб викладу наукових знань мали різновиди, особливості, якими часто відрізняються напрями, школи, національні традиції» [Артемьева 1996: 81].

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

ЗБ – Кирило Транквіліон-Старовецький. Зерцало богослов'ї. – Почаїв, 1618. – 58 н+ 166 +2 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол.: О. С.Мельничук (голов. ред. та ін.). Т. 3: К (кора) – М / Уклад.: Р.В.Болдирев та ін. – К.: Наукова думка, 1983 – 552 с.

ЛБ – Лексикон славенороский Памва Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В.В.Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961 – 272 с.

ЛЛ-сл – Славинецький Є. Лексиконъ латинский // «Лексикон латинський» Є.Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К., 1973 – С. 59–420.

ЛСл-л – Славинецький Є. Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинський // «Лексикон латинський» Є.Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К., 1973 – С. 423–541.

СС – Старославянський словарь (по рукописам X – XI веков): Около 10 000 слов / Э.Благова, Р. М.Цейтлин, С.Геродес и др. Под ред. Р.М.Цейтлин, Р.Вечерки и Э.Благовой. – 2-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1999 – 842 с.

СУМ 16-17 6 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28-ми вип. / Відп. ред. Д.Гринчишин / Вип. 6: В (выпросити – вѣдунванье), Г (г – головный) / Уклад.: Р.Керста та ін. – Л., 1999 – 256 с.

СУМ 16-17 11 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28-ми вип. Відп. ред. Д.Гринчишин / Вип. 11: З / Уклад.: Р.Осташ, Г.Войтів – Л., 2004 – 255 с.

Т – Тумченко Јевхен. Istoryčnyj slovník ukrajinsk'j koho jazyka. I, 1-2 (А-Ж). Charkiv-Kyjiw 1930-1932 / Herausgegeben und eingeleitet von O.Horbatsch. – Verlag Otto Sagner. München, 1985. – 947 p.

ЛІТЕРАТУРА

Артемьева 1996 – Артемьева Т.В. История метафизики в России XVIII в. – СПб., изд-во «Алетейя», 1996. – 319 с.

Баженова 2000 – Баженова Е. А. Эпистемическая ситуация: развитие понятия // Стереотипность и творчество в тексте. Межвуз.сб.науч.труд. – Пермь, 2000. – С. 154–179.

Баженова 2001 – Баженова Е.А. Научный текст в аспекте политекстуальности. – Пермь: ПГУ, 2001. – 272 с.

Данилевская 2001 – Данилевская Н.В. Роль рефлексивного аспекта познавательной деятельности в организации диалога компонентов научного знания // Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса: Сб. науч. ст. – СПб.: Изд-во СПб ГУЭФ, 2001. – С. 95–109.

Історія української мови 1978 – Історія української мови: Морфологія. – К.: Наукова думка, 1978. – 539 с.

Колесов 1991 – Колесов В.В. Проблемы средневекового знания в славянском переводе Ареопагитик // Отечественная философская мысль XI–XVIII вв. и греческая культура. Сб. науч. тр. – К.: 1991. – С. 210–219.

Колесов 2006 – Колесов В.В. Русская ментальность в языке и тексте. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2006 – 624 с.

Котюрова 1988 – Котюрова М.П. Об экстралингвистических основаниях смысловой структуры научного текста (функционально-стилистический аспект). – Красноярск: Изд-во Красноярского университета, 1988 – 170 с.

Котюрова 2000 – Котюрова М.П. Некоторые принципы формирования индивидуального стиля речи ученого // Стереотипность и творчество в тексте. Межвуз.сб.науч.тр. – Пермь, 2000. – С. 113–133.

Котюрова 2001 – Котюрова М.П. Понятие о речевой индивидуальности ученого // Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса: Сб.науч.ст. – СПб., Изд-во СПб ГУЭФ, 2001. – С. 81–95.

Маслов 1984 – Маслов С.И. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность. Опыт историко-литературной монографии. – К.: Наукова думка, 1984. – 245 с.

Паславський 2001 – Паславський І.В. Розвиток філософської думки // Історія української культури: В 5 тт. – Т.2. – К.: Наукова думка, 2001 – С. 784–786.

Чернявская 2006 – Чернявская В.Е. Интерпретация научного текста. Учеб.пособие. Изд. 3-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2006. – 128 с.

МОДУС У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ПОЛЕМІЦІ кінця XVI – початку XVII ст.

Лінгвістичне обґрунтування «простої мови» в наукових студіях П.Г. Житецького, І. Огієнка, філологічні спостереження І.Я. Франка, В.М. Перетца, С. Маслова, М. Возняка та ін. заклали основи для аналізу літературної мови в широкому контексті соціокультурних змін другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Криза старих ідей, нові реляції в культурному, релігійному, соціальному житті, прагнення ряду європейських країн до етнічної ідентифікації спричинилися до змін у свідомості, плюралістичності свідомості, що альтернувалася новими поглядами на літературну мову, культуру, текстотворення та ін. Це спричинилося до розмежовування сакральної і літературної мов, що проявилось в когнітивно-комунікативному феномені «простої мови».

Аспектологія функціонування і розвитку староукраїнської мови цього періоду опрацьована в дослідженнях В.М. Русанівського, В.В. Німчука, Л.М. Полюги, П.П. Плюща, В.М. Мойсієнка, М. Мозера, У.Б. Добосевича та ін. Особливе місце серед цих праць посідає дослідницький доробок Інни Петрівни Чепіги, відомої дослідниці середньоукраїнського періоду [Чепіга 1989: 79–93; Чепіга 1995: 277–288; Чепіга 1996: 25–30 та ін.].

В історичній лінгвістиці окремі аспекти модальності проаналізовано зі структурно-семантичного погляду у староукраїнській мові [Мельничук 1958: 120–163], а також староросійській [Ваулина 1988; Ляпон 1971] та ін. Проте введення модальних значень у широкий культурно-історичний простір, за інтерактивними та індивідуальними характеристиками суб'єкта не було проведене, модус, вписаний у контекст розвитку староукраїнської літературної мови, ще не був предметом спеціального розгляду в історичній лінгвістиці.

Акцентування модусу пов'язане зі встановленням комунікативно-когнітивних особливостей (мовця, співрозмовника, змісту висловлення, дійсності), з урахуванням його ролі у процесах породження і сприйняття, сукупності експліцитних та імпліцитних засобів у тексті. Питання мовленевої комунікації, викладені на основі історикопрагматичної ідеї, доповнюють історичні дослідження модальності, модусу (Е. Траггт, Л. Брінтон, Б.-Л. Гуннарсон, І.С. Шевченко та ін.)

Понятійна сфера терміна «модус» була сформована ще в логіці схоластів, які окремо виділяли, крім постійної, релятивну частину речення-судження, що знайшло підтвердження в розрізненні диктуму і модусу за співмірністю з процесом породження висловлення, за характеристикою властивості людської психіки протиставляти план «я» плану «не-я».

Термін «модус» переважно заступлений «модальністю» в сучасній лінгвістиці, проте залишаються відкритими питання про співвідно-

шення модусу і модальності, модальності і предикативності, об'єктивної і суб'єктивної модальності та ін.

Якщо для західноєвропейської лінгвістики (Ш. Баллі, Е. Бенвеніст, Ч. Філлмор та ін.) характерне широке розуміння модальності (модальність дорівнює модусу), то у східнослов'янській лінгвістичній традиції практикується його використання у вузкому значенні: модальність розглядається як складник модусу, одна з категорій модусу.

Як показує аналіз лінгвістичних праць, диференціація модусу і співвідношення різних модусних категорій належать до кола по-різному трактованих питань [Ломтев 2007; Гак 1978: 26; Шинкарук 2002: 18–19].

У цьому разі є показовим об'єднання під одним кутом зору *модусності і модальності*, характерних для інтерпретативної частини повідомлюваного у висловленні, представлення дійсності суб'єктом, які, прийшовши в лінгвістику з логіки, по-різному співвідносяться між собою, що відображається у способах вираження суб'єктивної позиції мовцем.

Ми розглядаємо *модус як актуалізаційну метакатегорію*, що включає категорію модальності. Основу модусу становить аналіз категорій евіденційності, персуазивності епістемічності, що розглядаються у співвіднесенні з дейктичними і соціальними характеристиками мовлення.

По-перше, за типами розмежовуються особливості сприйняття в категорії евіденційності, зокрема прямої евіденційності, що ілюструє спосіб отримання інформації про повідомлюване. Ураховується також можливість перцептивних дієслів набувати когнітивних значень, що залежить як від первинного значення дієслова, так і домінантної позиції окремих предикатів на позначення зорового/слухового сприйняття.

Більшість модусів ментального плану, наведених за класифікацією Н.Д. Арутюнової [Арутюнова 1988], у цій роботі транспонується на категорії персуазивності та епістемічності. Крім них, ми долучаємо до аналізу дієслова мовлення, що передають пряму і непряму евіденційність.

По-друге, у дослідженні акцентується увага на різних способах позиціонування модусу щодо диктуму: розуміємо локалізацію модусу як у початковій, прикінцевій частинах висловлення, так і його використання у парентетичній функції. Інверсія модусу і пропозиції, природа патентези проєктуються на значеннєві модифікації модусу, на вихід за межі окремого висловлення, на можливу двомодальність (і полімодальність) тексту.

По-третє, об'єктивізація (імперсоналізація)/суб'єктивізація модусу стратифікує уведення повідомлюваної інформації крізь призму «я–інший» і гами значеннєвих модифікацій із фокалізацією суб'єкта.

Отже, модальність – один зі складників модусу, вузче поняття, ніж модус. Модус центрує суб'єктивно зорієнтовані категорії, ілюструючи їх взаємодію. Їх трактування є, на нашу думку, прийнятним і зручним для уникнення термінологічної неоднозначності.

Джерельну базу дослідження склали тексти кінця XVI – початку XVII ст.: зі стародруків – острозькі видання (Апокр., Отпис), із рукописів – переклади з латинської (Сп.) і грецької (Діал.) мов.

Вибір цього часового відтинку пов'язаний із тим, що «перелому XVI–XVII ст. властиві певні риси революційності, рішучого розриву з тра-

дицією, творення нових, небачених раніше, структур і установ» [Ісаєвич 2001: 482], що відобразилося й у мові.

Поунійні острозькі друки (Отпис, Апокр.) стосувалися конкретних, сучасних їх авторам церковних справ і апелювали до конкретного опонента, його тексту, тому в них підвищується роль авторської оцінки, поєднується типізоване та індивідуальні реляції у спростуванні аргументів опонента та підтвердженні істинності православ'я. Діалог теологічних текстів мав якраз і відповідати на питання про пошуки істини, а не бути ілюстрацією суб'єктивних концепцій. Поза тим, авторський спосіб вибору і ведення полеміки, його вплив на реципієнта центрував матеріал, виказував інтелектуальний та емоційний рівень мовця в інтерпретації обговорюваних питань.

Переклади з інших мов доповнюють контекст розвитку староукраїнської літературної мови другої половини XVI – першої половини XVII ст. із погляду розширення модусу у теологічному діалозі (Діал.), різних епістемічних станів мовця, співрозмовника (Діал., Сп.).

Зокрема категорія персуазивності – одна з основних у розглянутих текстах – конституюється значеннями високого ступеня достовірності (категоричної достовірності) і невпевненості (проблематичної достовірності), що вводять припущення. Семантика і прагматика визначають особливості персуазивності: істотним є розмежування парентетичного/непарентетичного використання, особових дієслівних форм, словопорядку.

Лексико-синтаксичні засоби вираження значення достовірності (персуазивності) на матеріалі аналізованих текстів:

– модальні дієслова: *сумнѣватисѧ, гадатисѧ, здалося, вонтпити*, а також їх номіналізація – *вонтпенє, вонтпливость*; дієслово *бачити (видѣти)* в епістемічному значенні;

– вставні слова для вираження різного ступеня достовірності повідомлюваного: *конєчне, пєв(ъ)нє* та ін.;

– модальні частки для вираження сумніву, припущення, здогаду *анужли, ачєй, ачє; як, якобы, яко* зі значенням гіпотези.

– прислівники, що вводять високий ступінь достовірності: *заистє, запра(в)ды, вѣправдѣ, правѣ, правє, право, явнє, очевистє*;

– аналітичні конструкції: *(то) єсть рєчь пєвна (пєвнаѧ), (то) пєвнаѧ; (то) є(ст) явная, явная рѣчь.*, а також *на око видѣломъ то, на око видимо*;

– позиційне розмежування предиката і парентези, що модифікує ступінь достовірності.

Явища аналітизму для передачі значень персуазивності, зокрема категоричної достовірності, засвідчують продовження розвитку модальних слів для синтетичного вираження цього модального значення, додаткову дистрибуцію, що розширює їх значеннєвий діапазон. Варіативність аналітичних конструкцій відкриває додаткові можливості для їх предикативно-непредикативного позиціонування, модифікації у плані структурного наповнення, часово-особових форм дієслова, словопорядку.

Розширення прямої евіденційності у полеміці цього часу пов'язано з інтерактивними передумовами комунікації та вербалізацією суб'єкта, наділеного волею і розумом; відповідне опрацювання ним непрямой евіден-

ційності спричинилося до поглиблення діалогічних відношень у структурі тексту, активізації діалогів як дієвої форми для переконування.

Особливості використання – у дискурсивному співвіднесенні прямої (*а то бачю*) і непрямой (*и всѣ(м) єсть явно*) евіденційності – в індивідуалізації та узагальненні оцінок, що відповідає інтенціям православного автора полемічного тексту та розрахованого впливу на реципієнта: *и а то бачю<, > и всѣ(м) єсть явно<, > же онаа флоре(н)скаа оунѣа<, > або слушнѣй листрикѣйскѣй събшрѣ<, > пре(з) теперешнюю вашу згоду обновлен(ъ)<.>* (Отпис: 452).

Дискурсивна мотивація альтернативі «я – ти (опонент)» відповідає процедурі аргументації: *речеи, же неслоуше, абы нижшій вы(ш) шого<, > бискупъ патріарху<, > патріарха папѣжа<, > судити и виклина-ти мѣлъ<.> А я реку<, > же то бо(л)ше неслоуше* (Апокр.: 144–145).

Така альтернатива простежується як у вигляді наведення мовцем контраргументів, так і дотримання формальної симетричності їх оформлення (однакові структури висловлень), способу логічного виведення (силогізм): *Добре, же (с) ту рачи(л) уне(с)ти силокги(с)мъ чужи(й). шво те(ж) и я повѣмъ, и сво(й) силокги(с)мъ<, > проти(в)ко шно(з)[о] заношу* (Діал.: 333–333б).

Пряма евіденційність у позиції *de re* стосується конкретного сегмента висловлення, частіше таке використання є парентетичним і спеціально маркується в тексті графічно (дужками, комами) та інтонаційно. Особливе підкреслення і виділення вказівки на суб'єкт мовлення має на меті семантичне і логічне акцентування слова чи сполуки слів, істотних для розкриття сутності складних релігійних понять мовцем, а також адекватного розуміння і сприйняття висловлюваного реципієнтом.

У такий спосіб мовець встановлює не тільки свою «причетність» до висловлюваного, а валоризує сутність розкриття окремих релігійних питань, значення яких мотивується дискурсом. Відомі або нові оцінки, акцентовані безпосередньо мовцем, вводяться парентетично, для зняття смислових суперечностей у побудові висловлення, тексту: *Чимъ премудрѣйшій на(д) всѣ пре(д) собою и по собѣ цари земные<, > премудрый, мовлю, Соломонъ<, > Црѣ Вышнего образиль<, > и прогнѣваль<.>?* (Отпис: 428).

Модифікації парентетичного введення маркерів прямої евіденційності стосується пошуку адекватного слова: *Которое то по(д) вы(ш)шен(ъ)є мое першею оказією мнѣ было<, > з(ъ) суптелны(х), и, якъ маю мовити<, > звѣтре(н)ныхъ* (на полі зліва – *повѣтру подобны(х)*) школьних диспуацій<, > на землю з(ъ)ступи(т) (Сп.: 4б). У цьому разі уточнення значення слова в тексті відбувається також за допомогою глоси.

У процесі текстопобудови акцент на інтенціях мовця реалізується за допомогою суб'єктно зорієнтованих вставок: *В то(й) засе моей мѣ(ст) ца ω(д)мѣнѣ<, > и достоє(н)ства<, > и маєтност[є]й оутрату пріймую за вдачне<, > понева(ж), яко-(м) рекъ, не своего чого<, > але Іс Хр(и)стового шукаю<.>* (Сп.: 2).

Отже, зростання ролі прямої евіденційності в аналізованих текстах ілюструє різні аспекти прояву суб'єктного фокусу: оцінність і достовірність

повідомлюваного з погляду конкретного мовця, його поглядів та інтенцій та інтерактивного впливу на реципієнта.

З огляду на комунікативно-когнітивну спрямованість текстів кінця XVI – початку XVII ст., розрахованих на інтерактивний вплив, переповідність як один з основних різновидів непрямой евіденційності «проростає» оцінністю, що співвідносить «чуже» зі «своїм», пропущеним крізь свідомість мовця як виразника типових (для історичного періоду, релігійної гілки) та індивідуальних поглядів (у плані можливостей інтерпретації) на пояснення складних релігійних понять.

Сутність модальності як *понятійної категорії* виявляється в тому, що вона пов'язана з аспектами буття і його відображенням у мовній свідомості, звідси – історична змінюваність, яка є наслідком змін, що відбуваються в суспільстві, визначає одну з важливих характеристик розуміння модальності у діячості.

У розгляданий період припускається можливість того, що мовець може виділяти в тому чи іншому об'єкті різні аспекти, по-іншому оцінювати об'єктивну дійсність чи світ ідей, висловлюване про це, аналізувати різні джерела інформації, погляди, створюючи стереоскопічність висловлення, тексту.

Ця ситуація знайшла відображення у мовній свідомості православних полемістів, які в новочасних умовах зосередилися на пошуку дієвих форм переконування, на підкресленні особистої причетності до обговорюваних питань в умовах обстоювання легітимності своєї віри. Ускладнення думки, що виражалося в постійному усвідомленні себе на фоні свідомості іншого, спричинилося до виразного протиставлення «я» «іншому». В аналізованих текстах помітно виділяються суб'єктний фокус, пряма евіденційність, оцінна характеристика переповідності, категорична достовірність.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Апокр. – Філалет Христофор. Апокрисис, Острог, 1598. – Ст.-др. ЦНБВ. – Ш. Кир. 824. – Арк. 1–414.

Діал. – «Диалог албо розмова» Олександрійського патріарха Мелетія (Пігаса), 1602, у зб. першої чверті XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ, Ш. 169П(46). – Арк. 315–348.

Отпис – W(т)пись на листь... Ипатїа... Черε(з) одного на(й)меншого клирика, Острог, 1598. – Ст.-др. ЦНБВ, Ш.Кир. 824. – Арк. 414–477.

Сп. – [де Домініс Марк Антоній.] Послання до єпископів Спалатенського (Салонітанського) єпископа з планом унії церков, початок XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ, Ш.ДАП 112.

ЛІТЕРАТУРА

Арутюнова 1988 – Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка, событие, факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.

Ваулина 1988 – Ваулина С.С. Эволюция средств выражения модальности в русском языке XI–XVII вв. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. – 143 с.

Гак 1978 – Гак В.Г. О категориях модуса предложения // Предложение и текст в семантическом аспекте. – Калинин, 1978. – С. 19–26.

Ісаєвич 2001 – Ісаєвич Я.Д. Загальна характеристика періоду // Історія української культури: у 5 т. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2. – С.479–483.

Ломтев 2007 – Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – 3-е изд. – М.: URSS, 2007. – 199 с.

Ляпон 1971 – Ляпон М.В. Из истории выражения модальности в русском языке (на материале сочинений А. Курбского): автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01; АН СССР. Ин-т рус. языка. – М., 1971. – 18 с.

Мельничук 1958 – Мельничук О. С. Видозміни оформлення речень непрямої модальності в історії української мови // Слов'янське мовознавство. – К., 1958. – С. 120–163.

Чепіга 1989 – Чепіга І. Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI – першої половини XVII ст. // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 79–93.

Чепіга 1995 – Чепіга І. Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI століття (на матеріалах перекладів Євангелія) // ЗНТШ. Праці філологічної секції. – Т. ССХХІХ. – Львів, 1995. – С. 277–288.

Чепіга 1996 – Чепіга І.П. Початки барокового проповідництва в українському письменстві // Мовознавство. – № 6. – 1996. – С. 25–30.

Шинкарук 2002 – Шинкарук В.Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення: монографія. – Чернівці: Рута, 2002. – 272 с.

ЛЕКСЕМИ *РАБ* ТА *СЛУГА* В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ БОГОСЛУЖБОВИХ ТЕКСТІВ

Історія лексем *раб*, *слуга* та відповідних сполук із ними прикметників і займенників у не біблійних українських текстах у конфесійному і світському середовищах досить щільно пов'язана з історією цих слів та відомих словосполук в українських перекладах Св. Письма [12]. Вона бере свій початок ще в надрах старослов'янської мови, що прийшла Х ст. в Київську Русь: *рабъ божиш*, *рабъ господьнь*, *робъ христовъ*, *рабъ вышьньаго* та ін., пор.: помени г<оспод>и *раби* и *рабинѣ твоѣ* [47: 541–542]. Поза біблійними текстами у старослов'янських пам'ятках західного походження вираз *божиш рабъ* трапляється також із семантикою «духовна особа, священник», а *рабъ рабомъ божиимъ* – як титул Папи Римського [47: 542]. Іменник *слуга* в найдавніших слов'янських текстах із значенням «раб» не засвідчено [48: 116]. Дериват *служитель* «слуга, служитель» у старослов'янських пам'ятках західного походження у сполучі *служитель божиш* виступає з семантикою «духовна особа, священник» [48: 118].

Усталені сполуки *рабъ* (*раба*) із прикметником *божиш* та присвійними займенниками засвідчено в давньокиївських текстах із найдавніших часів: престависа *рабъ бжиш* лоука еп(с)пъ (к. XI–поч. XII ст.) [6: 239], приста[ви]са *рабъ бжиш* захариа (1285 р.) [6: 96], ги помози *рабоу своємю* васильєви (XII ст.) [18: 48]. Це ж спостерігаємо в пам'ятках української мови наступних віків: Г(с)ди помози *рабу своємю* юрью (1350 р.) [38: 8], Се азъ *рабъ бжїи* кнзь ан(д)реи владимирови(ч) (1446 р.) [38: 154] тощо.

Окремо подамо матеріали зі старовинних Служебників, Требників: сподоби насъ... *рабъ твоихъ* (Хутинський Служебник XIII–XIV ст.) [34: 52], [Господи] мы грѣшни и недостойни *раби твои* (Молитовник-Служебник XIV ст.) [11: 33], Господи вседержителю, ізбери *раба твоего* (імярек) і освяти его [читця] (Київський Евхологїон XV–поч. XVI ст.) [14: 9], Владико Господи Боже Вседержителю, Отче Господа нашего Ісуса Христа... душу *раба твоего* (імярек) всякія узи разрїши... [14: 190]; Крщенїа стаго съвершенїе... сими словесы и(з)ображена: крщає(т)са *Раб(ъ) Бо(ж) Им(р)къ*; обручаєть *рабъ Бжїий*, Им(р)къ: *рабу* Бжїю Им(р)къ; Съ дхи праведныхъ скончавшихса, дшу *раба твоего* Спсе оупокой... (Требник П. Могили 1646 р.) [35: 409, 586]. Відповідно до давнього *божиш служитель* від XVI ст. фіксується *слуга божий* «папа»: ...папежь... *слуга Бжїй* (1595 р.), по(д)часъ то... справедливымъ *слугамъ Бжїимъ* притрафлаєть са, ижъ они прита(ж)шими грѣшником(в) бываю(т) (1637 р.) [30: 10].

Привертає увагу те, що перекладач Пересопницького Євангелія, в якому вжито термін *слуга* як відповідник старослов'янського *рабъ*, у післямові до книги вжив обидві лексеми в досліджуваному виразі: Я тыжь многогрешныи *слуга*, або *рабъ бжїи* Михайло Василієвич (1561 р.) [21: 393]. *Слугами*,

а не *рабами* називає вірян також автор Нягівських повчань на Євангеліє в XVI ст.: кто есть Бгъ, и намъ, хрестянумъ, *слугумъ его* [40: 166]. Мабуть, розуміння лексеми *раб* як «слуга» було досить поширене в середовищі українців у старовину. Поет кінця XVI – поч. XVII ст. Климентій Зиновіїв один із віршів назвав: *рабѣхъ*, то є(ст) о *наємника(х)*, *служащы(х)* люде(м) свѣтovy(м), въ градѣхъ и въ весе(х): и в(ъ) мн(с)стырехъ [10: 186].

Знаний перекладач Біблії галичанин І. Пулюй (разом із П. Кулішем) чи не перший в історії вітчизняної культури переклав молитви новоукраїнською мовою і в 1871 р. у Відні надрукував «Молитовник для руського народу» (є відомості, що перше видання було 1869 р.). Мабуть, переклад зроблено з церковнослов'янського тексту: щоденні молитви подано паралельно по-церковнослов'янськи й по-українськи, «Служба Божа Св. Іоанна Золотоустого» надрукована тільки церковнослов'янською мовою. Відповідно до церковнослов'янського *рабѣ Твоѣ, раби Твоѣ* перекладач вживає українські *слуга Твій, слуги Твої*: Господи Ісусе Христе, напиши мене *Твого слугу* в книзі живих, и даруй кінець щасливий («Молитва Св. Іоанна Золотоустого»), Тебе оце ж молимо, поможи *слугам Твоїм*, котрих чесною Кров'ю Твоею викупив еси («Пісня подячна Св. Отця нашого Амвросія Єпископа Медиолянського») [26: 37, 149]. Пор.: Господи Ісусе Христе, напиши мя *раба Твоего* въ книзѣ животнѣи и даруй ми кінець благій («Молитва 7-я, святого Іоанна Златоуста...»), Тебе убо просимъ: помози *рабомъ Твоимъ*, ихже чесною кровію искупилъ еси («Пѣснь хвалебная св. Амвросія, еп. Медиоланскаго») [19: 49, 202].

На Надніпрянщині перший «Молитовник мовою українською й церковнослов'янською» надруковано 1918 р. в Києві. На титульній сторінці зазначено: «переклав і пояснення зложив Архієпископ Олексій, доктор церковної історії». Проте на примірнику, що колись належав бібліотеці Наукового товариства ім. Т. Шевченка, хтось у квадратних дужках дописав: «В дійсності зладив проф. І. Огієнко». У перекладі тут збережено (вжито) лексему *раб*: «Упокой, Господи, душі померших *рабів Твоїх*...» («Молитва за померших») [18: 29]. Назву *раб*, а не *слуга* вжито й у «Молитовнику для вжитку української православної людности», який видала Всеукраїнська Православна Церковна Рада: «Господи, що з великої ласки Твоїї... дав мені, *рабові Твоєму (рабі Твоїй)*, минулу ніч перебути без напасти від усього злого...»; «Спаси, Господи, й помилуй *рабів Твоїх*: отця мого духовного, батьків моїх...»; «Упокой, Господи, душі померших *рабів Твоїх* батьків моїх (якщо померли)...» [17: 12-14].

Комісія перекладу Святого Письма та богослужбових книг при Українському науковому інституті у Варшаві ухвалила 1936 р. «Переклад Літургії Св. Йоана Златоустого, виконаний Українським науковим інститутом, визнати за гідний з грецьким оригіналом та, в місцевих особливостях, з уживанням Святою Автокефальною Православною Церквою в Польщі церковнослов'янським перекладом» [13: 2]. У молитві третього антифону, що її промовляє священник, вжито назву *слуга*: «Ти, що дарував нам ці спільні та згідні молитви і обіцяв вволити прохання двох або трьох, що згодяться в імя Твоє, Ти й нині прохання *слуг Твоїх* на пожиток їм прийми...» [13: 14],

але в його «Щирій молитві» виступає лексема *раб*: «Господи Боже наш, щиру цю молитву прийми від *рабів Твоїх* і помилуй нас з великої ласки Твоєї...» [13: 17]. Те саме спостерігаємо і в священниковій молитві за покійних: «Бо Ти воскресення, життя й спокій спочилих *рабів Твоїх*, Христе Боже наш...» [13: 18].

З благословення митрополита Іларіона (І. Огієнка) в Канаді вийшов у світ молитовник «Добрий Пастир», у якому у відповідних випадках використовується назва *слуга*: «Будь, Господи, ласкавий для померших *слуг Твоїх* – моїх родичів...» («Молитва за Померших») [37: 17], «Із святими упокой, Христе, душу померлого *слуги Твого* (померлої *слуги Твоєї*)...» («Молитва, коли довідаємося про чиюсь смерть») [37: 23], «Ще молимося... пробачення гріхів *слуг Божих*, братів і сестер...» («Єктенія Усердна») [37: 131], «З душами померших праведників, душу *слуги Твого* (*слуги Твоєї, слуг Твоїх*) Спасе упокой...» («Панахида») [37: 332].

Митрополит Іларіон (І.Огієнко) благословив «для церковного вжитку Української Греко-Православної Церкви в Канаді» Октоїх, який із грецького тексту переклав М. Кобрин у рамках Українського наукового Інституту у Варшаві, в якому застосовано назву *раб*: «Але, Мати Божа, не погордуй молитвами, що їх Тобі *раби Твої* в храмі Твоєму приносять..., змилуйся над *рабами Твоїми*...» [28: 9], «Але, Владичице Богородице, прийми від недостойних *рабів Твоїх* пісню похвальну...» [28: 22].

Священний Собор Єпископів Української Греко-Православної Церкви в Канаді (між ними й митрополит Іларіон – І. Огієнко) в 1968 р. благословив до вжитку в храмах Служебник (зредагувала комісія: єпископ Борис, архіпресвітер С. В. Савчук, о. протопресвітер С. Герус), в якому збережено слово *раб*: «Ще молимося за... прощення і відпущення гріхів *рабів Божих*...»; «Ще молимося за спокій душі спочилого *раба* Божого (спочилої *раби* Божої, душ спочилих *рабів* Божих)...» («Потрійна – усердна єктенія») [32: 103-105].

У молитвах і церковних відправах Українська Православна Церква Київського Патріархату також зберігає лексему *раб* у відповідних словосполуках: «Ще молимося за милість, життя..., прощення і відпущення гріхів *рабів Божих*...» («Потрійна єктенія») [33: 106], «З духами спочилих праведників душу *раба* Твого (*раби* Твоєї або душі *рабів* Твоїх), Спасе, упокой...» («Похорон. Літія в Бозі спочилих») [4: 187].

Українці греко-католики за межами України у відповідних текстах і словосполуках молитов застосовують слова *слуга*, *слугиня*: «За Божого (Божу) *слугу* Н. (Божі *слуги* НН.)... Господеві помолімося» («Єктенія за померлих») [15: 290], «За *слугу* Божого (або *слугиню* Божу, або *слуг Божих*)..., Господеві помолімося», «Ще молимося за упокій душ померлих *слуг Божих* (або: душі померлого *слуги Божого*, або: померлої *слугині Божої*)...», «Зо святими упокой, Христе, душі *слуг Твоїх*...» («Служба за Упокій») [2: 10, 21, 65].

Але на рідних землях після легалізації Греко-католицької Церкви представники цієї конфесії вживають слова *раб*, *раба*: «Господи Ісусе Христе, впиши мене, *раба твого* (*рабу твою*), в книгу життя...» («Молитва

св. Івана Золотоустого на кожну годину дня)); «Ще молимося за упокій душі усопшого *раба божого* (усопшої *раби божої*, душ усопших *рабів божих*... («Сктяня за померлих»), «З духами праведних померлих душу *раба твого* (*раби твоєї*, душі *рабів твоїх*), Спасе, упокой...» («Чин панахиди») [25: 131]. Зрештою вони повернулися до перекладу, що його благословив верховний архієпископ, кардинал, митрополит галицький Йосиф (Сліпий) 1968 р., в якому вжито назву *раб*: «Ще молимося за упокій душ усопших *рабів божих* (імярек), і щоб проститися їм всякому прогрішенню...» [27: 37]. Закордонні греко-католики досі вживають також слова *слуга*, *слугиня*: «Господи Ісусе Христе, впиши мене, *Свого слугу* в книгу життя...» («Молитва св. Івана Золотоустого»), «Ще молимося за упокій душ померлих *слуг Божих* (або: душі померлого *слуги Божого*, або: душі померлої *слугині Божої*)...» («Сктяня за Померлих») [5: 189].

Отже, як у перекладах Св. Письма, так і в перекладах молитов та Богослужінь українською мовою досі немає однастайності у вживанні досліджуваних лексем. У перекладах, уживаних у Православній Церкві Київського патріархату, спостерігаємо виразну і досить активну тенденцію використання лексем *раб*, *раб Божий* тощо, *раба Божя* та ін. Її бачимо й у перекладах греко-католиків, але в діаспорі вона менш активна.

Звернімо увагу на застосування слів *раб* або лексем із семантикою «слуга» у церковних відправах в інших православних слов'ян і греко-католиків (щоправда, на жаль, джерела в нас неповні). У молитовнику Білоруської Автокефальної Православної Церкви бачимо вживання назви *слуга*: «Пам'яни, Госпадзе, душы супачылых *слугаў* Тваіх, бацькоў маіх (імень)...» («Малітва за померлых»), «Ты ў славе Айцовскай праваруч Бога сядзіш і верным як Судзьдзя прыйдзеш. Таму просім Цябе: памажы *слугам* Тваім...» («Молітва падзякі сьв. Амброзія»), «Табе, Праваднічцы ваяўнічай, мы, *слугі* Тваі, песьню перамогі сьпяваем» («Дабравешчанье, Кандак» [23: 21, 48, 111]), «Ты ў славе Айцовскай на правіцы Бога сядзіш, і верным, як Судзьдзя прыйдзеш. Таму просім Цябе: памажы *слугам* Т в а і м» («Малітва падзякі сьв. Амброзія») [22: 53].

Перекладач Літургії російською мовою у відповідних випадках уживає лексему *раб*: «Еще молимся о милости жизни... прощении и оставлении грехов *рабов* Божиих...» («Молитва прилежного моления»), «Помолимся также о покое душ усопших *рабов* Божиих (имена)...» («Ектения об усопших») [48: 71, 73].

Слово *раб* у молитвах використовують і болгарські перекладачі: «Помени, Господи, душеите на Твоите починали *раби*: моите родители (имената) и всички сродници по плът...» («Молитва за починали») [16: 32].

Непослідовні у вживанні лексем *раб* і *слуга* перекладачі молитов і церковних відправ сербською мовою: «Опомени се, Господе, и нас смерних, грешних... *слугу* Твојих» («Молитва за родитеље и ближње»), «Господе Ісусе Христе Боже мој... опрости ми... недостојном *слуги* Т в о м погрешке...» («Молитва св. Јована Златоуста»), «Господе, Ісусе Христе, запиши мене, *слугу* Твога у књигу живота...» («Молитва св. Јована Златоуста»), «Заблудех као овца изгубљена; потражи *роба* [!] твојега, јер заповијести твоје

не заборавих»; «Упокой, Боже, с праведницама *слугу* Твојега, и настани га у рај...»; «Са духовима умрлих праведника и душу *раба* Твојега, Спасе, упокой... У покојишту Твојем, Госпoде... упокой душу *раба* Твојега» («Молитве на самрти и на опелу») [24: 20, 31, 43, 116, 117, 120] тошо. Мабуць, лексему *раб* (тут, напевне, церковнослов'янізм) залишено насамперед в чині панахиди й похорону в молитвах і піснеспівах, які люди знають напам'ять по-церковнословянськи.

Хорватські греко-католики в молитвах і відправах вживають назви *sluga* «слуга» та *službenica* «служниця»: «Tebe, dakle, molimo, pomozì svojim *slugama*, koje si otkupio dragocjenom krvlju» («Zahvalna pjesma sv. Ambrozijaja»), «Sa dušama preminulih pravednika smiri, Spasitelju, dušu *sluge* svoga (*službenice* svoje) i sačuvaj ju u blaženom životu... U mjestu pokoja, Gospode,... primi i dušu *sluge* svoga (*službenice* svoje)...» («Liturgijski obred pogreba») [43: 262, 264].

Словацькомовні греко-католики вживають у молитвах та відправах назви *služobník* «слуга» та *služobnica* «служниця»: «Pane Ježíšu Kriste, vpiš ma, svojho *služobníka*, do knihy života...» («Modlitba sv. Jána Zlatoústeho»), «S duchmi zomrelých spravodlivých, Spasitel'u, daj odpočnutie dušiam *služobníkov* s v o j i c h (душі *služobníka* svojho – *služobnice* svojej), dožič im (mu, jej) u seba blažený život. V mieste pokoja tvojho, Pane, kde aj všetci tvoji svätì odpočívajú, daj odpočnutie duši *služobníka* (-ce svojej) s v o j h o ...» («Pohreb dospelých») [41: 29-30, 537-538].

У польському перекладі з української мови Літургії св. І. Золотоушого також вжито лексему *sluga*: «Panie Boże nasz, przyjmij błaganie *slug* T w o i c h i zmiłuj się nad nami...» (пор. укр.: «Господи Боже наш, усильне це моління прийми від *слуг* т в о ї х, і помилуй нас...») [1: 262, 264].

Перекладач Літургії угорською мовою для православних відповідно до церковнослов'янського тексту вживає не *rabszolga* «раб», *rabnő* «раба, рабиня», а *szolga* «слуга», *szolgáló* «служниця»: «Könyörgünk még Isten elhunyt N *szolgája* (*szolgáló*, *szolgai*) lelkének nyugalmaért...» [3: 29-30, 537-538] (пор. у Сугубій ектенії церковнослов'янською мовою: «Еще молимся о упокоеніи душъ усопшихъ рабовъ Божіихъ (имя рекъ)...» [19: 93].

Може, не зайвим буде сказати, що слов'яни Римо-католицької Церкви в молитвах називають себе іменниками зі значенням «слуга», «служниця» Божі. У чеських молитовниках, наприклад, маємо: «Všemohoucí a milosrdný Bože... omyj touto Kristovou krví své zemřelé *služebníky*...» [44: 776], у польських: «Boże, który zawsze litujesz się i przebaczasz, okaż miłosierdzie duszom *slug* i *služebnic* swoich i odpuść im wszystkie grzechy...» [42: 64], хорватських: «Bože, koji si po svojem smilovanju dao pokoj dušama vjernika, podaj milostivo oproštenje grijeha s v o j i m *slugama* i *službenicama* i s v i m a...» [45: 248-249]. В українськомовному молитовнику для римо-католиків вжито назву *раб* (як у більшості греко-католицьких і православних молитовників): «Господи, всемілостивий Боже, зволь у річницю смерті *раба* Твого...» [9: 167].

Стійке збереження слова *раб* (*раба*, *рабиня*) в українських перекладах Святого Письма та літургійних текстах спричинене як тисячолітньою християнською традицією, так і тим, що в сучасній українській літератур-

ній мові найменування *раб божий* функціонує зі значенням «християнин», «чоловік узагалі» (жарт.) і відповідно *раба божя* – «християнка», «жінка взагалі» [31: 424, 425]. Стійки сполуки *раб ваш (твій і т. ін.)*, *раба ваша (твоя і т. ін.)* були формулами самоприниження при звертанні слуги до свого господаря [31: 424, 425] (нині можуть використовуватися жартома), а словосполука *слуга Божий (Господній, Христовий)* у нинішній літературній мові має зовсім іншу семантику – «представник духовенства і чернецтва» [31: 424, 376].

Для нинішніх українців слово *раб* наповнене змістом, що його вони засвоїли в школі на уроках історії Стародавнього Світу, в якому невольник був цілковито безправною людиною, котра прирівнювалася до бездушної речі, на уроках історії про рабство в нові часи (XVI – перша половина XIX ст.), зокрема на плантаціях Америки, на творах художньої літератури й кіномистецтва відповідної тематики. Підневільність раба, як відомо, підкреслювалася й зовнішніми ознаками: тавро, нашійник, кайдани тощо [39: 207]. Переносні значення лексеми *раб* – різко негативні: «1. Той, хто сліпо виконує волю вищестоящої особи, осіб, плазує перед ними. 2. Той, хто повністю підпорядковує чому-небудь свою волю, вчинки і т. ін.» [31: 424]. Пор. висловлювання раба-неофіта у драматичній поемі Л. Українки «У катакомбах»: «... Нікому з них не буду я рабом, доволі з мене рабства на сім світі! Я честь віддам титану Прометею, що не творив своїх людей рабами...» [36: 462].

Як ми зазначали, бібліїсти пишуть, що «найменування Раб Божий у Біблії почесне. Ягве називає «Раб Мій» того, кого Він закликає співпрацювати для здійснення Свого задуму. Щоб виконати цей задум, Він послав Сина Свого, Раба Божого в найвищому значенні цього слова» [29: 963]. Бути рабом Божим – означає виконувати Волю Творця, вести безгрішне життя, виконуючи Його Закони. З огляду на це вживання виразу *раб Божий*, а не *слуга Божий* у перекладах церковних відправ має вагому підставу. Але духівництво мало б роз'яснювати парафіянам високий зміст найменування *раб Божий (Божий раб)*. Тим паче, що такий ужиток чітко розмежовує зміст виразів *раб Божий* (відносно мирян) і *слуга Божий* (відносно духівництва). Що ж стосується використання термінів *раб (раба, рабиня)* та *слуга* в українських перекладах Святого Письма, то доцільною була б дискусія про це між знавцями Біблії.

Окрему дискусію доцільно провести про переклад грецьких іменників *δολος*, *δλ* та *ін.* в Новому Завіті. Варто сказати, що в грецько-російському словнику до Нового Завіту, який видало Російське Біблійне Товариство, іменник *δολος* перекладено так: «1) слуга; 2) служитель; 3) раб», а *δλ* – «1) служанка; 2) рабыня...» [8: 238]. Отже, тут значення *раб* – останнє, третє. Але в словнику немає паспортизації або іншої вказівки, де, в якому контексті лексема зафіксована з конкретною виділеною семантикою.

У великому грецько-польському словнику Нового Завіту польський дослідник о. Р. Поповський також не дає чіткого розрізнення значень відповідних грецьких слів, однак прагне хоча б намітити їх і паспортизувати:

«*δολος* «niewolnik, sluga, poddany»: 1. og[ólnie]; 2. o ludziach w relacji do Boga, Pana, Chrystusa; 3. o ludziach w relacji do ludzi; 4. o ludziach w relacji do grechu» [46: 144].

«*«dziecko, niewolnik, sługa»*: I. «*dziecko, chłopiec*»: 1. w relacji do innych ludzi; a) w aspekcie wieku – «*chłopiec, młodzieniec*», b) w relacji pochodzenia – «*syn*», c) w aspekcie pozycji społecznej – «*sługa, niewolnik*»; 2. w relacji do Boga – «*sługa, niewolnik*»; II. «*dziecko, dziewczynka, córka*» [46: 456].

Стаття οἶκητης «*domownik, sługa, niewolnik*» [46: 421], без жодної диференціації значень по конкретних контекстах, в цьому словнику говорить про те, що навіть досвідчені дослідники іноді не наважуються без сумнівів розподіляти семантику грецьких слів у Новому Завіті.

Чекаємо й на грецько-український словник Нового Завіту.

Бажано, щоб у вживаних у храмах українських перекладах відправ лексеми *раб* – *слуга* корелювали з перекладами Св. Письма українською мовою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Божественна Літургія св. отця нашого Івана Золотоустого – Boska Liturgia św Jana Chryzostoma (Для приватного вжитку). – Варшава (Монастир оо. Василян), 2001. – 67 с.
2. Божественна Літургія святого Йоана Золотоустого. – [Toronto, Ontario, Canada], 1988. – 72 с.
3. Божественная Литургия с параллельным переводом и примечаниями / Перевод с греческого В.С. Шолоха]. – К., 2004. – 215 с.
4. Великий молитовник. – К., 1992. – 300 с.
5. Вислухай мене, Господи / Уложив о. Д. Височанський, ЧСВВ. – Торонто, Онтаріо, 1995. – 680 с.
6. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской. XI–XIV вв. – Вып. 1. – К., 1966. – 239 с.
7. Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XVII вв.) – К., 1976. – 455 с.
8. Греческо-русский словарь Нового Завета / Перевод греческо-английского словаря Нового Завета Баркли М. Ньюмана. – М.: Российское Библиейское Общество, 1997. – 238 с.
9. Ісус – мій Господь. Християнський молитовник. – [Красилів, 1995]. – 244 с.
10. Климентій Зиновійв. Вірші. Приповіді послити / Підгот. тексту. І.П. Чепіги. Вступ. стаття В.П. Колосової та І.П. Чепіги. Історико-літерат. коментар В.П. Колосової. – К., 1971. – 391 с.
11. Ковалів П. Молитовник-Службник – пам'ятка XIV століття. – Нью-Йорк, 1960. – 436 с.
12. Лексеми раб і слуга в українських перекладах Нового Завіту// Українська мова. – 2011. – № 1. – С. 3-27.
13. Літургія Св. Йоана Золотоустого (Праці Українського Наукового Інституту. – Т. 36). – Варшава, 1936. – 40 с.
14. Марусин М., о., др., Чини Святительських Служб в Київському Евхологоні з початку XVI ст. – Рим, 1966. – 208 с.
15. Мій Спаситель. Український недільний і святочний Літургикон, узгіднений із літургійними текстами, виданими Святішою Конгрегацією для Східної Церкви нашого обряду / Уложив О.М. Щудло, ЧНІ. – Yorkton, Sask., Canada, 1960.
16. Молитвеник / 7 фототип. изд. – Софія, 1995. – 371 с.
17. Молитовник для вжитку української православної людности. – Вид. 2-е. – К., 1925. – 59 + 18 с.
18. Молитовник мовою українською й церковно-слов'янською. – К., 1918. – 48 с.
19. Молитослов'є. – К., 1992 (репринтне перевидання дореволюційної книжки). – 414 с.
20. Пересопницьке Євангеліє 1556-1661. Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик / Підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко. – К., 2001. – 700 с.
21. Праваслаўны малітаўнік. – Беласток, 1990. – 109 с.
22. Праваслаўны малітаўнік / 2-е вид., папраўленае й дапоўненае. – Таронта, Канада, 1990. – 164 с.
23. Православни молитвеник. – Београд, 1995. – 171 с.
24. Прийдіте, поклонімося. Молитовник. – Рим, 1991. – 1023 с.

25. Пулюй І. Збірник праць. – Т. 3: Молитовник. Псалтир / За загал. ред. проф. В. Шендеровського. – К., 1997. – 271 с.
26. Священна і Божественна Літургія во святих отця нашого Йоана Золотоустого. – Рим, 1968. – 79 с.
27. Священна книга Октоїх. – Вінніпег, 1956. – 195 с.
28. Словарь библейского богословия / под ред. К. Леон-Дюфура, Ж. Люпласи, А. Жоржа, П. Грело, Ж. Гийе, М.-Ф. Лакана / Перевод со 2-го французского изд. – Bruxelles, 1990. – 1288 + 9 с.
29. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 3. – Львів, 1996. – 251 с.
30. Словник української мови. В 11 тт. – К., 1970–1980. – Т. 8. – 927 с.
31. Служебник. – Вінніпег, 1972. – 237 с.
32. Служебник. – К., 1999. – 484 с.
33. Соболевский А. Очерки из истории русского языка. – К., 1884. – Ч. 1. – 156 + 90 с.
34. Трєбник Петра Могили / Перевидання [факсимільне] з оригіналу, що появилсь з друкарні Києво-Печерської Лаври 16 грудня 1646 року / Упоряд. А. Жуковський. – Канберра; Мюнхен; Париж, 1988. – 946 + 263 + 430 с.
35. Українка Леся. Твори в двох томах. – К., 1986. – Т. 1. Поетичні твори. Драматичні твори.
36. Український православний молитовник «Добрий Пастир» / 4-е доп. вид. – Вінніпег, 1952. – 464 с.
37. Южнорусские грамоты, собранные В. Розовым. – К., 1917. – Т. 1. – 176 + 75 + 9 с.
38. Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – 733 с.
39. A Nyagovai postilla – Няговские поучения / Факсимильное воспроизведение текста по изданию А.Л. Петрова с вводной статьей Л. Дэже. – Nyíregyháza, 2006. – 74 + 226 с.
40. Chvál'me Boha. Modliteľná knižka pre gréckokatolíkov. – 4. oprav. vyd. – Tnava, 1972. – 572 с.
41. Do siebie Ojczy. – Lublin, 1989. – 624 с.
42. Gospodi pomiluj. Molitvenik za grkokatolike / Prema katolicčkim molitvenicima istočnog i zapadnog obreda sastavio Ivan Krst. Pavković. – Beograd, 1961. – 448 с.
43. Imakönyv az ortodox keresztények számára / 2., jav. kiadás / Fordította és szerkesztette d. dr. Berki Feriz protoierej. – Budapest, 1987. – 271 с.
44. Oče, budi volja Tvoja. Molitvenik. – 23. izdan. – Pazin; Zagreb, 1997. – 423 с.
45. Popowski R. ks., SDB. Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu / Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych. – Warszawa, 1994. – 938 с.
46. Slovník jazyka staroslověnského. – Praha, 1982. – D. 3. – 671 с.
47. Slovník jazyka staroslověnského. – Praha, 1997. – D. 4. – 1042 с.

ІСТОРІЯ НАЗВ МОЛИТОВ, МОЛИТОВНИХ ФОРМУЛ І ЛІТУРГІЙНИХ ВИГОЛОСІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Важливими складовими будь-якого українського християнського богослужіння, церковних обрядів і священнодій є молитви, молитовні формули і літургійні виголоси, які мають славословний, подячний або прохальний характер.

Об'єктом нашого дослідження є українська богослужбово-обрядова лексика (далі – УБОЛ), а саме: лексеми на позначення назв молитов, молитовних формул і літургійних виголосів. Спостереження оформлено у вигляді історико-лексикологічних етюдів, присвячених окремим термінам чи термінологічним мікрополям, заснованим на спільності лексичного значення.

Молитва. Усталена словесна формула, змістом якої є звернення до Господа Бога, Пресвятої Богородиці та святих із проханням чи подякою або прославленням священних осіб і подій (СЦОТ: 77).

Лексема *молитва* 'прохання, благання'; 'молитва'; 'офіра' походить з псл. *modlitva, утвореного суфіксальним способом від дієслова *modliti 'просити, благати'; 'молити'; 'молитися', яке на основі первинної семантики 'звертатися з проханням до божества, виконувати жертівні обряди' розвинуло більш загальне значення 'звертатися з молитвою, молити, просити' (ЕССЯ XIX: 92–93). У стсл. мові зі спеціальною семантикою 'прохання, благання, молитва' функціонував синонімічний ряд: *молитва–мольба–молѣниѣ* (СС: 331–332). Під впливом стсл. мови християнської семантики набули давньоукраїнські лексеми *молитва*, *мольба*, *молѣниѣ*, напр.: *Мольбы Бу въздаѣ* (ПВЛ: 214); *Оутверди наша стопы млтвами и молѣниѣмъ стѣи и славныѣ Бца* (Служ. Варл.: 4).

У подальші історичні періоди розвитку УБОЛ синонімічний ряд *молитва–мольба–молѣниѣ* зберігав своє церковне значення, яке було йому властиве в давньоукраїнську добу: *Моленіє: проше(н)є, приповѣда(н)є, мтва, прозба, молба* (Бер.: 65); *И прочихъ литиѣхъ и мольбах оусердно въспоминайте* (БЛ: 1); *Герей глетъ млтву* (ТПМ I: 64). Термін *молитва* у рамках богослужбово-обрядової лексики виявляв тенденцію до максимального узагальнення значення, про що свідчить, наприклад, цілий ряд похідних церковних термінотворень, щодо яких він виступав у ролі родового найменування: *молитва кадилна* (1632, Служ.: 52), *молитва предложенію* (53)¹, *молитва антифона* (61), *молитва вѣходѣ* (64), *молитва заоупокой* (77), *молитва оглашенных* (79), *молитва вѣрных* (80), *молитва позаамво(н)на* (137), *молитва благодарствена* (ТПМ I: 314), *молитва прощальна* (722), *молитва Гѣсподна* (Поуч. о обр.: 47) тощо.

---

¹ До цитат з одного джерела зазначаємо тільки сторінку.

Поступово в історичному розвитку УБОЛ синонімічний ряд *молитва–мольба–молієніє* редукувався. Найстійкішою в семантичному плані виступила лексема *молитва*, яка на рівні парадигматичних кореляцій вступає в гіпер-гіпонімічні протиставлення, напр. *молитва антифона* (МПП: 389), *молитва приготування* (435), *молитва євхаристійна* (ЗБ: 595), *молитва тиха*, або *молитва таємна* (596), *Молитва Господня* (597), *молитва заамвонна* (604), *молитва відпускна* (610), *молитва вхідна* (2002, Служ.: 180), *молитва облачення* (1995, Служ.: 77), *молитва похвальноподячна* (Соловій: 335), *молитва прощення*, або *молитва принесення* (184) тощо. У церковній практиці засвідчено явище, коли основні назви молитов відповідають початку тексту молитви, напр.: *Пресвята Тройце – Отче наш – Царю небесний* (2007, Головацький: 16); *Співалося тут Отче наш і Богородице Діво* (125); *Після 118-го псалма безпосередньо співають Вірую* (136).

Виголос – виголошення. Молитовна формула, що завершує тиху молитву, яку, на відміну від останньої, священнослужитель промовляє голосно (СЦОТ: 34).

Церковнослов'янське *възгласъ* – похідне утворення, яке сформовано безафіксом способом від дієслова *възгласити*. У спеціальних текстах слово *възгласъ* вживано як церковний термін із значенням 'кінцеві слова молитви, які голосно промовляє священник' (Ш. I: 132). У стел. мові одночасно з іменником *възгласъ* в церковному значенні функціонувала лексема *възгласєніє*, яка виникла як калька гр. ἔκφώνησις 'вигукування, виголос, проголошування', суф. похідного від дієслова ἔκφώνεω 'кричати, вигукувати' (Ш. I: 132), напр.: *възгласъ ἔκφώνησις; възгласєніє ἔκφώνησις* (SJStSl VI: 260); *Възгласєніє (из)дрядъно прѣс(в)атѣи чистѣи... приснодѣвъ Марии* (СС: 134).

Із цією обрядовою семантикою лексеми *възгласъ* і *възгласєніє* запозичено в українську мову, напр.: *Октябрь мала и възгласєньє* (СМІ: 83 б); *По възгласъ же та(ж) ектеніа мала* (ТПМ III: 127).

З уведенням української мови в богослужінняці церковнослов'янським усунуно українськими відповідниками *виголос* і *виголошення*, напр.: *Виголошення: Бо тебе оспівують усі сили небесні, і Твоя єсть слава Отця, і Сина ...* (ЕМІ I: 20); *Перед виголосом священник чинить губкою знак хреста* (1995, Служ.: 49). Рідше зафіксовано цл. *возглас*, напр.: *Возглас: «Благословенно Царство»* (Соловій: 204).

Відпуст. Коротка молитва священнослужителя наприкінці кожного богослужіння, змістом якої є прославлення священної особи чи події, якій присвячено богослужіння (СЦОТ: 36).

Слово *відпуст* – похідне від *пустити*; псл. *pustiti 'робити пустим, звільнити', яке утворено від *pustъ 'пустий' (ЕСУМ IV: 639). У найдавніших писемних пам'ятках зафіксовано лексему *отъпоустъ*, яка на основі свого загального значення 'закінчення' розвинула спеціальне – 'кінцеве благословення священника по закінченні богослужіння', напр.: *И тако благодаривъше ѡ(т)поустъ творим* (СДЯ VI: 269). Водночас із церковно-обрядовим значенням засвідчено лексему *отъпоущєніє* 'відпуст, благословення священника в кінці служби' (СДЯ VI: 270): *Тако бывають ектєніа и ѡтъпущєніє* (Ср. I: 822).

У староукраїнській мові форма *отъпоущєніє* не реалізувала свого обрядового значення 'кінцеве благословення священника по закінченні бого-

служіння, її у спеціальній сфері функціонування витіснено семантикою 'прощення, відпущення гріхів': *Отпущение грѣховъ веніальныхъ* (Т.Мат. I: 267). Лексема *отъпущѣ* у XVI – XIX ст. зберігала властиве їй у давньоукраїнській мові обрядове значення 'кінцеве благословення священика по закінченні богослужіння': *Іерей творитъ ѡ(т)пущѣ* (ТПМ I: 33); *Іерей глаголетъ ѡ(т)пущѣ* (1806, Служ.: 22).

Своє спеціальне значення досліджувана лексема у формі *відпуст* зберегла й до наших днів: *Після відпусту священик роздає антидор* (1995, Служ.: 173). У церковній практиці є кілька різновидів відпустів: *відпуст великий*, яким завершують велику вечірню й утрєню; *відпуст дня*, що містить згадування священної особи або події, якій присвячено день; *відпуст звичайний*, або *відпуст повсякденний*, яким завершують богослужіння кожного дня тижня, крім неділі; *відпуст короткий*, або *відпуст малий*, яким завершують опівнічницю, часи й повечер'я; *відпуст Літургії*, або *відпуст середній*, яким завершують Літургію; *відпуст недільний*, яким завершують недільні богослужіння; *відпуст празничний*, або *відпуст святковий*, яким завершують святкове богослужіння; *відпуст проскомидії*, яким завершують проскомидію (СЦОТ: 36), напр.: *Читається відпуст літургійний* (Тр. II: 418); *І твориться малий відпуст* (СІ: 169); *Священик робить великий відпуст* (МПП: 317); *Диякон після відпусту проскомидії кадить* (1995, Служ.: 91).

Єктенія. Молитва, що складається з виголошуваних священиком або дияконом прохань різного змісту, кожне з яких супроводжують приспівом, що його виконує хор чи присутні вірні (СЦОТ: 51).

Гр. слово *ἐκτένεια* 'ревність', похідне від *ἐκτείνω* 'напружую, витягаю', внаслідок поєднання словосполучення *ἐκτενής ἐνυή* розвинуло значення 'ревна молитва' (Ш. I: 255). Його книжним шляхом запозичено у стел. мову, а згодом в обрядовому значенні 'молитовне прохання у складі богослужіння' – у давньоукраїнську. У цей час засвідчено варіанти *ектєниѧ*, *ектєниѧ*, *октєньѧ* (запозичення усним шляхом): *Въ ектєниѧ велѧ поминати* (Усп. зб.: 60 б); *Глаголющю священникоу ектєню* (СМІ: 86); *Посє(м) дьѧ(к) октєнью велику(ю)* (МС: 38).

Із семантикою 'єктенія, яку виголошує диякон' у пам'ятках XI–XIV ст. зафіксовано лексему *диѧконьникъ* та її варіанти *диѧконьникъ*, *дьѧконикъ*, множина – *диѧконства*, напр.: *Пото(м) дьѧконикъ*; *По скончаніи же чтєніѧ діѧконства малаѧ* (Ср. I: 668); *Дьѧкони ѡви же дьѧконьники глахоу* (СДЯ II: 472).

У богослужбових і світських пам'ятках староукраїнської мови графічні форми *ектєніѧ* – *ектєніѧ* зберігали своє спеціальне значення – 'молитва, яку виголошують у певні моменти богослужіння в супроводі хору': *Діако(н) глт(ъ) ектєніѧ* (БЛ: 382); *И величяються церковнѧ именами во ектєніахъ* (Л.Вел. III: 225).

В українських богослужбових пам'ятках XVI–XVIII ст. не засвідчено форми *диѧконьникъ*. У богослужбово-обрядовому значенні збережено лише множинну форму *діѧконства*, напр.: *Глетъ діѧконства малаѧ* (БЛ: 435); *Діако(н) глетъ діѧконства малаѧ* (Лит.: 194). У писемних джерелах XVIII ст. виявлено форму *діѧконіка*, напр.: *Єктєніѧ инак ѡ ещє нарищєтсѧ Діѧконіка* (Поуч. о обр.: 38).

У сучасній церковній літературі зі семантикою 'молитовні прохання, які виголошує диякон' не зафіксовано жодної словоформи. У деяких сучасних церковних джерелах лексему *ектенія* представлено у двох графічних варіантах: *ектенія* та *ектенія* (джерела УГКЦ). Крім того, зазначені форми виступають у ролі домінанти гіпер-гіпонімічного ряду: *ектенія благодатна*, або *ектенія подячна* (1995, Служ.: 169), *ектенія потрійна*, або *ектенія трезуба* (СІ: 199), *ектенія приліжна*, *ектенія литійна* (1963, Служ.: 19), *велика*, або *мирна ектенія*, *мала ектенія*, *сугуба (посилена) ектенія*, *благальна ектенія*, *ектенія за спочилих* (ЗБ: 573–574), *ектенія оголошених* (2002, Служ.: 90).

Мирствування – мирний виголос – літургійне привітання. Літургійний виголос «Мир усім», яким правлячий священнослужитель супроводжує благословення вірних у деякі моменти богослужінь (СЦОТ: 74). Цей виголос установлено у структурі Літургії ще від часів Ісуса Христа. Ісус Христос вітав словами «Мир вам» зібраних учнів після воскресіння. Приклад Христа стали наслідувати апостоли, і цей виголос став першим християнам за вітання. У церковній практиці літургійний виголос «Мир усім» – це щире поздоровлення та благословення священнослужителями мирян, яке уособлює в собі бажання всього добра. Після цього виголосу, миряни відповідають словами «І Духові твоєму», напр.: *Священик, звертаючись, і благословляє людей: Мир усім. Співці: І духові твоєму* (2002, Служ.: 127).

Зміст цього виголосу зафіксовано у давніх богослужбових пам'ятках української мови: *Знаменаа кр(с)таобра(з)но рждою глтъ Миръ всѣ(м)* (1632, Служ.: 69). Зазначимо, що вперше у «Малорусько-німецькому словнику» натрапляємо на форму *мирствувати* 'мир всім!' (Ж.: 439).

З часу виходу українськомовних літургій (середина ХХ ст.) літургійний виголос «Мир всім» позначали назвами *мирствування*, *літургійне привітання*, *мирний виголос*, *мирний привіт*, напр.: Літургійне привітання «Мир вам – Мир всім» (Головацький: 203); *Мирним привітом священнослужитель ... звертає увагу на нову частину в богослуженні. Тому то майже кожний важніший обряд на Службі Божій починається мирствуванням* (Соловій: 262).

Слова встановлення – слова освячення – освячувальні Христові слова. Літургійний виголос у складі євхаристійної молитви, що ними є слова Ісуса Христа, якими Він установив Пресвяту Євхаристію: «Прийміть, їжте, це єсть тіло моє, що за вас ламається на відпущення гріхів» та «Пийте з неї всі, це єсть кров моя нового завіту, що за вас і за багатьох проливається на відпущення гріхів» (СЦОТ: 121). Христові слова – це важливий момент у складі Літургії вірних, якими священнослужитель, що служить Літургію, довершує Христовою силою те саме чудо, що відбувалося на Тайній Вечері, – хліб та вино перетворює на Тіло і Кров Спасителя.

Зміст установлених слів Ісусом Христом розкрито в найдавніших світських і богослужбових пам'ятках української мови, напр.: *И пред ап(с)л(мъ) приемъ хлѣбъ [ре(к)] се єсть тѣло моє ломимое за вы. такожє и чашю приемъ ре(ч) се єсть кровь моя н(о)ваго завѣта* (ПВЛ: 86–87); *Въ совершеніи же Тайны Тѣла и Крве Хвой, еже хлѣбѣна Пр(с)тлѣ на Дискосѣ сѣдомѣ, словесы Хвыми, сіє(с) Пріймѣте, ѡдите, сіє єсть тѣло моє ... пийте ѡ(т) неА вси, сіА єсть кровь моА ...* (ТПМ I: 4).

З часу виходу україномовних літургій цей церковний виголос отримав кілька назв: *слова встановлення*, *слова освячення*, *освячувальні*

Христові слова, напр.: *Священик рукою благословить хліб і співає слова освячення: «Прійміте, ядіте, сіє єсть Тіло Моє ...»* (МХР: 385); *Словами установлення: «Прійміте, ядіте ...» Христос дав основу, фундамент, ядро Новозавітної жертви* (Хабурський: 48); *Момент освячення, тобто освячувальні Христові слова, літургія підкреслює тим, що доручає священикові проказувати їх уголос* (Соловій: 343).

Славослів'я – славословіє. Коротка молитва, яка звеличує Пресвяту Тройцю та починається словом «Слава», часто як кінцева фраза інших молитов (СЦОТ: 121).

З'ясовано, що в писемних богослужбових джерелах давньої української мови лексема *славословиє* поєднувала в собі такі значення: 'прославлення, молитовне піднесення'; 'богослужіння, церковна служба', напр.: *Покланяниє и славословиє приносити* (Служ. Варл.: 1); *Сподобивши насъ ... тебѣ поклоняние и славословіє приносити* (СМІ: 8). Подальший розвиток цього терміна проходив шляхом звуження його церковної семантики, закріплення за ним лише однієї семи – 'молитва прославлення', напр.: *Славословіє вє(л)коє* (1632, Служ.: 348); *Славословіє великоє глаголемъ же и тропари по обычаю* (1862, Служ.: 32).

Факт моносемії колись багатозначного досліджуваного терміна підтверджено у контекстах сучасної церковної літератури. У сучасній церковній практиці використовують дві форми: українізовану – *славослів'я* та застарілу – *славословіє*. Лексема *славослів'я* вступає у гіперо-гіпонімічні відношення: *славослів'я велике* 'молитва «Слава у вишніх Богу», яку виконують на утрєні та на повечір'ї', *славослів'я мале* 'літургійний виголос – молитва «Слава Отцю і Сину і Святому Духові. Амінь»' (СЦОТ: 121), напр.: *Псалми і славослов'я велике* (2007, Головацький: 130); *Славослов'я мале подане під назвою «Слава»* (19).

Отже, спостереження показують, що історична доля назв молитов, молитовних формул і літургійних виголосів неоднакова: деякі з них запозичено із гр. мови (*ектєниї*), інші – мають праслов'янське походження (*отълоустъ, молитва* тощо). Одні форми в процесі історичного розвитку УБОЛ виходили з ужитку (*диаконникъ, диаконства*), окремі відійшли на периферію церковної термінології (*мольба*). До багатьох досліджуваних лексем на сучасному етапі розвитку УБОЛ з'явилися власне українські лексичні й фонетичні відповідники (*возглас – виголос – виголошення, одпуст – відпуст, славословіє – славослів'я* тощо). Незначна частина назв почала виникати на сучасному періодові розвитку УБОЛ (*літургійне привітання, мирний виголос, мирний привіт*).

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

БЛ – Божественъя литургия иже в святых отец наших Иоана Златоустаго, Василиа Великого и Пржедсвятченнаа. – Стрятин, 1604. – 570 с.

Головацький – Головацький Р. Пояснення Богослужень. – Рим, 1979. – 339 с.

Головацький 2007 – Головацький Р. Пояснення Богослужинь / 3-тє вид., – Л.: Місіонер, 2007. – 304 с.

ЕМІ – Митрополит Іларіон. Евхологіон, або Требник, цебто чини святих таїнств, благословення, освячення та інші церковні моління на різні потреби. – Канада: УГПЦ, 1960. – Ч. 2. – 187 с.

- ЗБ – Слобідський С. Закон Божий. – К.: Вид. УПЦ КП, 2003. – 642 с.
 Л.Вел. – Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / Сост. Величко С., бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720. – К., 1848–1864. – Т. 1–4.
 Лит. – Литургиарион. – Л., 1702. – 350 с.
 МПП – Молитовник. Прийдіте поклонімся. – Рим, 1991. – 1023 с.
 МС – Ковалів П. Молитовник. Службеник. Пам'ятка XIV ст. – Н-Й.: НБУПЦ в США, 1960. – 435 с.
 МХР – Молитовник християнської родини. – Торонто, 1959. – 90 с.
 ПВЛ – Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. // Полное собрание русских летописей. – Л., 1962. – Т. 1. – 286 с.
 Поуч. о обр. – Поучение о обрядах христианских. – Почаїв, 1779. – 60 с.
 СІ – Іларіон. Службеник. – Вінніпег: Видання консисторії Української Греко-Православної Церкви, 1972. – 184 с.
 Служ. Варл. – Службеник Варлаама Хутинського XII в. / Горский А. В. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. – М., 1869. С. 5–11.
 Служ. 1632 – Службеник і Требник Архієрейський. (Требник митрополита П. Могили. Особиста літургічна книга П. Могили з його власноручними записами). – 1632. – 487 с. / Рукопис Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. 60/641С.
 Служ. 1681 – Службеник. – Л., 1681. – 350 с.
 Служ. 1806 – Службеник. – К., 1806.
 Служ. 1862 – Службеник. – К., 1862.
 Служ. 1963 – Службеник. – С. Банд Брук, штат Нью Джерзі США: УПЦ, 1963. – 125 с.
 Служ. 1995 – Службеник. – К., 1995. – 416 с.
 Служ. 2002 – Службеник. – Львів: УАПЦ, 2002. – 315 с.
 СМІ – Службеник Митрополита Ісидора кінця XIV – поч. XV ст. // О. Горбач. Три церковнослов'янські літургічні тексти Ватиканської бібліотеки. – Рим, 1966. – 161 с.
 Соловій – Соловій М. Божественна Літургія: Історія, розвиток, пояснення. – Л.: Свічадо, 1999. – 428 с.
 Тр. – Требник. – Вінніпег, 1960. – Ч. 2.
 ТПМ – Могила Петро. Евхологійон, албо молитвослов, или требник. – К., 1646. – Ч. 1–3. – Ч. 1 – 946 с.; Ч. 2. – 263 с.; Ч. 3 – 430 с.
 Усп. зб. – Успенский сборник XII – XIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская и др. Под ред. С. И. Коткова. – М.: Наука, 1971. – 752 с.
 Хабурський – о. Хабурський С. Епikleза. – Канада, 1968. – 205 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

- Бер. – Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В. Німчука: Надрук. з вид. 1967 р. фотомех. способом. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 271 с.
 ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Т. 4: Н – П / Уклад.: Р. В. Болдирев та ін.; Ред. тому: В. Т. Коломєць, В. Г. Скляренко. – К.: Наукова думка, 2003. – 656 с.
 ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974 – 2008. – Вып. 1–34.
 СДЯ – Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) / Гл. ред. чл.-кор. АН СССР И. Аванесов. – М.: Русс. яз., 1989–2008. – Т. 1–8.
 Ср. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893–1912. – Т. 1–3.
 СС – Старославянский словарь / Под. ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки и Е. Благовой. – М.: Русский язык, 1990. – 842 с.
 СЦОТ – Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Л.: Свічадо, 2001. – 156 с.
 Т.Мат. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. У 2 кн. / Підгот. до видання В. Німчук та Г. Лиса. – К. – Н-Й: НАНУ, УВАН у США, 2002.
 Ш. – Этимологический словарь русского языка / Под руководством и ред. Н. М. Шанского. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1963–1982. – Т. 1–2 (Вып. 1–8).
 SJStSl – Slovník jazyka staroslověnského. – Praha: Academia, 1966 – 1990. – Kn. 1–43

РОЛЬ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ У РОЗВИТКУ ПОЛЕМІЧНОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У XVI та XVII ст. точилася постійна боротьба між польськими загарбниками українських земель, щоб панувати над ними, та представниками українського народу за свою незалежність. Ця боротьба була ідеологічно зумовлена. Одним із виявів таких ідеологічних неузгоджень були конфесійні суперечки. Цю істину довела в розвідці про Пересопницьке Євангеліє Інна Петрівна Чепіга: «У XVI ст. більша частина українських земель перебувала під владою Речі Посполитої. Соціальне поневолення українського народу супроводжувалося тут пригніченням національним і культурно-релігійним. Католицизм на українських землях був ідеологією панства й королівської влади, а православ'я стало релігією православних мас. Боротьба між цими двома релігіями була основною формою боротьби в Україні в XVI і XVII ст. В епоху, коли духовне життя було повністю підпорядковане теології, всякі соціальні рухи одночасно кваліфікувалися як відступ від павнівного віровчення, як ересь по відношенню до нього» [Чепіга 2001: 15].

Частково ця ідеологічна боротьба проявлялася в полемічному стилі, який у той час в основному втілювався у полемічній літературі.

Зачинателями таких дискусій були польські єзуїти, серед яких виділявся визначний католицький проповідник Петро Скарга. У книзі про єдність Божого храму під одним Господом (1577) він намагався розкрити недоліки православного віровчення, його догматів, необхідність зверхності католицької віри над православною. Цей полемічний трактат викликав в українському суспільстві хвилю заперечень, спрямованих проти єзуїтських тверджень. Полемічний стиль тогочасних творів – це різновид публіцистики, який в українській літературній мові набув широкого розквіту в середньовічний період свого існування у зв'язку із згаданою ідеологічною боротьбою.

Твори проти єзуїтських трактатів друкувалися або переписувалися трьома мовами – українською, церковнослов'янською південної редакції та польською. «Природно, етнічне обличчя нашої культури остаточно моделювали дві мови – українська писемно-літературна та церковнослов'янська української редакції» [Німчук 1996: 1]. Стосовно української та старослов'янської мов В. Німчук стверджує, що обидві зазначені мови в той час мали в Україні 800-літню традицію. Ця традиція та візантійський обряд підтримували етнічну свідомість українців як одного народу, в якій би державній структурі не опинилися його частини. На виражальні засоби цих мов в українських землях часто впливала конфесійна ситуація. Та й сама наявність цих засобів української мови – зокрема лексичних, фразеологічних, синтаксичних, відчутно позначені діяльністю і творчістю представників двох Українських Церков, що змагалися за гегемонію в суспільстві.

Центральною історичною подією, що розбудила полемічний напрямок в українській літературі, стала Брестська Унія. Твори цього стилю, ко-

жен по-своєму, захищали принципи унії, з одного боку, або православної віри, з іншого, роз'яснювали причини їхніх суперечок та необхідність існування кожного явища зокрема. І хоч ці писемні пам'ятки за призначенням належали швидше до історії народу та історії церкви, їх не можна обминути при вивченні української літератури і літературної мови

Крім авторських творів, полемічний літературно-мовний характер мали і листи, які за змістом наближалися до полемічних листів на зразок «Усправедливлення невинності».

До визначних письменників цього жанру, що розвивали українську літературну мову, належать Іван Вишенський, Захарій Копистенський, Клирик Острозький, Мелетій Смотрицький, Філалет, Сакович, твори яких відзначалися глибиною думки, просякнуті логічністю вислову. До полемічних творів, що свідчать про багатство української мови, особливо яскравою є «Палінодія» З. Копистенського. За своєю формою написання вона наближається до публіцистичних творів наукового рівня. На це вказує глибока ерудиція автора, його покликання на 100 авторів. Джерелом багатства твору є наявна використана для опрацювання велика кількість збірників, видання українських та білоруських друкарень, чужих збірників, полемічних авторів, отців та вчителів церкви. «В нього нема якоїсь партійної заїлості, бо він скрізь поперед усього вчений, що шукає об'єктивної правди. Скрізь характеризує автора докладність і всесторонність» [Возняк 1921: 240]. А про мову З. Копистенського М. Возняк писав: «Тон «Палінодії» взагалі спокійний, хоч місцями перериваний філіпіками, тирадами, сатирою з саркастичним забарвленням або дотепом, подиктована тонким українським гумором... Копистенський послуговується залюбки приповідками, що оживляють його виклад: *Огню у воді шукати; так щаститься йому, як голому в кропиві; як мухи з окропу отрясаються; не все те перун, що з неба гримить; чужим пір'ям хваляться, в чужім плащі напинаються; але то в очах їх сіль і ін.*» [Возняк 1921: 245].

У процесі вивчення української літературної мови досі мало приділялося уваги творам Іпатія Потія. Він був визначним українським письменником-полемістом, по суті, першим серед українських авторів був схильний розвивати в полеміці новий напрямок барокового напрямку в літературі. Його твори, як правило, насичені прийомами красномовства, повні патетичної пристрасті. Книжні прийоми переплітаються в його творах з народними фразеологічними висловами, порівняннями, відзначаються багатством мови, розкривають глибину змісту творчого висвітлення. Про фразеологічне багатство творів Іпатія Потія свідчать такі вживання: *тається яко гадина подь травною; онь, яко шершень, цвѣтки свое выбиратьь; своимь парьшивымь разумомь разъсужаеть* [Німчук 1996: 4–6].

Високої мовної майстерності досягає у полемічних творах Мелетій Смотрицький. Не торкаючись лексичних засобів, слід відзначити різноманітність мови у його творі «Тренос». Тут знаходимо багатство синтаксичних фігур, серед яких риторичні запитання, риторичні окличні речення, повтори, анафори і епіфори, протиставлення, персоніфікації тощо. Ось, наприклад, плач східної церкви: *Горе мені, бідній, горе нещасливій... Біда в містах і селах, біда в полях і дібровах... О єпископи, єпископи!.. Чи вам не досить іще отої неоціненної втрати?* [Возняк 1921: 229–230].

Полемічний стиль минулого в історичному плані має багато спільного в порівнянні із сучасним публіцистичним стилем. Якщо виходити із сучасних позицій вивчення полемічного стилю, то до основних його завдань минулого, як і для публіцистичного стилю взагалі, є завдання інформувати про певні події, факти, переконувати, виховувати, наставляти читача чи слухача. У цьому стилі можна зауважити і синтез елементів наукового, офіційно-ділового, художнього й розмовного і навіть художнього стилів. Полемічний стиль, як і сучасний публіцистичний, характеризується ще такими різновидами форми написання творів: твори цього стилю можуть подаватися у формі хронік, відкритих листів, оглядів, заміток, великих праць на суспільно-політичні та релігійні теми, памфлети.

Мова полемічних творів XVI–XVII ст. часто пов'язується з розмовним стилем. У них не раз використовуються лайливі вислови, порівняння з хижими звірами та ін.

Полемічні твори XVI–XVII ст. свідчили не лише про майстерність їхньої мови і вносили новий струмінь у розвиток літературної мови, але відзначалися своєю різноманітністю.

Таким чином, «давно став загально визнаним той факт, що міжконфесійна боротьба XVI–XVII ст. спричинила кінцеве оформлення та небувалий розвиток полемічного стилю української мови з усім його арсеналом засобів впливу на читача й слухача. Але вона сприяла також розвитку науково-теологічного стилю, що лінгвісти-історики радянського часу майже ігнорували чи змушені були замовчувати в умовах державно-атеїстичної ідеології» [Німчук 1996: 1]. Лише окремі з них були опубліковані в основному в дореволюційний період [Памятники 1903].

Полемічна література розкрила важкі умови існування життя українського народу, непорозуміння між прихильниками унії та її противниками. Це мучило визначних діячів української духовної еліти, зокрема таких діячів, як М. Смотрицький, Й. Борецький, П. Могила. Вони прагнули об'єднати українських прихильників унії та православних, а Касіян Сакович писав «як привести до порозуміння Русь з Руссю», тобто Україну з Україною – представників єдиного українського народу. На жаль, ці намагання були передчасними і, по суті, не завершені досі.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Памятники 1903 – Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Санкт-Петербург, 1903 (Русская историческая библиотека. – Т.19).

ЛІТЕРАТУРА

Возняк 1921 – Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1921. Т.2. С. 196–297.
Німчук 1996 – Німчук В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII століть // Берестейська унія і українська культура XVII століття: Матеріали третіх «Берестейських читань Львів, Київ, Харків, 20–23 червня 1995 р.» – Львів, 1996. С. 1–16.

Чепіга 2001 – Чепіга І.П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. – К., 2001. – С. 15.

**ПРЯМИЙ ОБ'ЄКТ У КОНСТРУКЦІЯХ
З ДІЄСЛОВАМИ КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ
(на основі пам'яток української мови
XVI – першої половини XVII ст.)**

У безприйменникових конструкціях із дієсловами конкретної фізичної дії об'єктом дії є іменники на позначення істот (осіб і тварин) та предметів. Форми вираження прямого об'єкта від назв істот, зокрема тварин, в українському мовознавстві досліджували Є. Тимченко [Тимченко 1913], частково І. Вихованець [Вихованець 1971], а на матеріалі пам'яток української мови – О. Безпалько [Безпалько 1960; Безпалько 1962]. Серед дослідників мови російських пам'яток це питання порушено у працях Й. Домбровського [Домбровский 1971], В. Криська [Крысько 2006] та ін.

Наше завдання полягатиме у виявленні об'єкта дії, вираженого іменниками – назвами тварин, птахів і риб, та аналізі форм цих іменників у конструкціях із перехідними дієсловами на позначення конкретної фізичної дії (конкретних видів діяльності, пошкодження та руйнування об'єкта), які зафіксовані у картотечі Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. (зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів).

У пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. при перехідних дієсловах конкретної фізичної дії спостерігаємо паралельне вживання форм «З.в.=Н.в.» (відповідно до традицій мови староукраїнського періоду) та «З.в.=Р.в.» від назв тварин, що зумовлено процесом витіснення знахідного відмінка, оскільки, за словами Б. Криська, відбувався «процес граматикизації категорії істоти» [Крысько 2006: 429]. Оскільки тварини здебільшого виступають у ролі не суб'єкта, а об'єкта дії, то і форма «З.в. = Р.в.» на позначення цих назв з'являється найпізніше, на що вказував і О. Безпалько [Безпалько 1960: 83]. У сучасній українській літературній мові знахідний множини об'єкта допускається в назвах тварин, хоча паралельно вживають і «З.в. = Р.в.» [Безпалько 1962: 435; Вихованець 1971: 18–19], що є характерною рисою українського синтаксису. Натомість у російській мові «категорія істоти/неістоти поширюється на форму множини приблизно від XIV ст. до XVI ст.; а в XVII ст. – охоплює іменники всіх трьох родів у множині» [Домбровский 1971: 30]. Відповідно сучасна російська мова відрізняється від інших слов'янських саме тим, що в ній процес розвитку категорії істоти/неістоти у множині завершився повністю.

Зауважмо, що процес витіснення форм «З.в. = Н.в.» в іменниках різного роду відбувався поступово. У староукраїнській мові у зв'язку з витісненням форми знахідного множини формою родового відмінка в об'єктах – назвах істот чол.р. аналогічна зміна, як зазначає О. Безпалько, відбулася і в

об'єктах – назвах істот жіночого і середнього роду, що позначають осіб і тварин, переважає форма знахідного, хоч поєднання з формою родового також не поодинокі» [Тимченко 1913: 268]. Відповідно й у мові пам'яток XVI – першої половини XVII ст. виявляємо в конструкціях з дієсловами конкретної фізичної дії паралельні форми «З.в. = Н.в.» і «З.в. = Р.в.» іменників на позначення назв тварин і у множині, і в однині.

У синтаксичних конструкціях із дієсловами на позначення конкретних видів діяльності (**V**_{вид діяльності} + **Асс**_{зовнішнього об'єкта}) фіксуємо іменники переважно у формі однини, де «З.в. = Р.в.». Це, зокрема, назви:

– **тварин** (агнець, баранокъ, воль, конь, овечка, свиня тощо): Слышищъ ютро рано нимъ кона моего напоишь (XVI ст. Розм. 41–41 зв.)*; Послалъ теде его... на села пасти свиній (Київ, 1637 УЄ Кал. 27) та ін.;

– **птахів** (воробій): А кды жена ѿ(т) моужа своего бѣгае(т) поимивши воробію, выими з него ср(д)це, и да(и) ей и(з)ясти (XVI ст. УТ 12);

– **сукупності тварин** (быдло, стадо, товаръ, череда тощо): въ день быдло зъ овцами одень пасль, а другий стадо (Луцьк, 1619 АрхЮЗР 6/І, 410); Юсифъ... пасль череды з братьею своею (серед. XVII ст. Хрон. 59–59 зв.);

– **сукупності риб** (риба): мают тоє озеро поспол вълочити, рибѣ на поль делити (Святе Озеро, 1509 AS III, 69); аби кнѣгинѣ Ньстасія испѣстила став и рибѣ себе изловила (Ясси, бл. 1624 МЭФ 378).

Натомість уживання форм «З.в. *мн.* = Н.в. *мн.*» виявляємо тільки серед іменників на позначення тварин. Це явище фіксуємо переважно в пам'ятках ділового письменства досліджуваного періоду, зокрема в описах замків: люди твои, свини свои по ѿной пѣщи его пастват (Київ, 1552 ОКЗ 41); бы(д)ло свое и свиньи кажетъ имъ паствити (Київ, 1552 ОКЗ 41); зізнаннях: кгда есми хотель тые вси кони личковати, тогды тотъ попь Острозский... самъ мнѣ около губы почаль кивати (Луцьк, 1596 АрхЮЗР 3/І, 100); позовах до суду: стали-(с)мы на кгру(н)те его м(л)... волы повыпрегали (Володимир, 1603 ТУ 237); скаргах: кони па(с)ли на урочи(с) чу О(р)шине (Володимир, 1628 ТУ 281–283); кгда уже проте(с)та(н)тове... кони закладати казали... та(м) па(н) воить,... кони два пограби(ти) ро(с) казалъ (Володимир, 1635 ТУ 303) тощо....

Чимало форм «З.в. *мн.* = Н.в. *мн.*» іменників на позначення тварин репрезентовано у хроніках: ѿ(н) запраже(т) волы пре(д) конѣ (Львів, поч. XVII ст. Крон. 94); братья твои пасѣть овцы (серед. XVII ст. Хрон. 59 зв.) та літописах: неха(и) идѣ(т) до ролѣ албо свинѣ пасти (серед. XVII ст. ЛЛ 166–167) тощо. Поодинокі випадки виявлено в поезії: паси козлы твои подле стаи пастырскихъ (поч. XVI ст. Песн.п. 50); w deñ budesz koni pasty (1625 П. про Кул. 23).

При дієсловах у прямому і переносному значеннях аналізовані форми використано у творах конфесійної літератури, зокрема в євангеліях:

* Повні назви пам'яток української мови XVI – першої половини XVII ст. див. за виданням: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел / Уклад.: Д. Гринчишин, М. Чікало. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1994. – 328 с.

онь ѡрїть або волю пасеть (1556–1561 ПЄ 296); проповідях: пастоушо(к) которїй козы и ѡве(ч)ки пасе(т) (поч. XVII ст. Проп. р. 222); пастырь словесный овцы Хвы паствѣ своей повѣреный... згромажал (Вільна, 1620 См. Каз. 20 зв.); пастырь... гды видить влька, згромажаеть овечки (Київ, 1625 Злат.Н. 128 зв.) тощо. На аналізовані форми натрапляємо і в пам'ятках полемічної літератури – твори П. Скарги: паси овьци мое (Вільна, 1597 РИБ XIX, 248); З. Копистенського: паси овцы мои (Київ, 1621 Коп.Пал. 491) та ін. Пам'ятки досліджуваного періоду, зокрема полемічна література, фіксують уживання лексем у формі «З.в. одн. = Н.в. одн.»: паси овца Моя (Вільна, 1599 Ант. 903); паси овца моя (Львів, 1605–1606 Перест. 54). Зауважмо, що у творі І. Борецького «Пересторога з'яло потрібная на потомные часы православным христіаном» паралельно використано форму «З.в. одн. = Р.в. одн.»: паси агнца моя (Львів, 1605–1606 Перест. 54).

У мові пам'яток XVI – першої половини XVII ст. спорадично вживалися іменники на позначення *тварин* у формі «З.в. одн. = Р.в. одн.» при дієсловах зі значенням пошкодження об'єкта ($V_{\text{пошкодження об'єкта}} + \text{Асс}_{\text{результату}}$): естли бы хто застрели(л) або рани(л) звера... за своимъ зверо(м) ра(н)ны(м) ити має(т) (1566 ВЛС 85 зв.). При цих перехідних дієсловах виявлено незначну кількість іменників у множині – назв тварин у формі «З.в. мн. = Н.в. мн.», зокрема це явище репрезентовано в хроніках: нашо(л) та(м) козе(л) агоды..., Ѹпи(л)са ними. поча(л) дрѸгїи козы бости (Львів, поч. XVII ст. Крон. 7) та діловому письменстві: пчолы, в пасецє и бротяхъ будущє, сами тїє подданыє повыдерали (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/IV, 89).

У синтаксичних конструкціях ($V_{\text{руйнування об'єкта}} + \text{Асс}_{\text{результату}}$) при дієсловах зі значенням 'позбавляти життя; умертвляти' (СУМ Х: 352) у пам'ятках досліджуваного періоду спостерігаємо іменники у формі «З.в. одн. = Р.в. одн.» чи «З.в. мн. = Р.в. мн.» на позначення:

– *тварин* (барань, воль, зверь, корова, коть, левь, песь, телець, щурь, яловица тощо): ты емоу закла(л) телца оупїта(н)наго (к. XVI ст. УЄ № 31 6 зв.); Самсонъ... лва в дорозѣ знаше(д)ши задавилъ (поч. XVII ст. Проп.р. 182 зв.); Дерево,... сщенникъ кинеть в поломе, который коровѸ жретъ (серед. XVII ст. Хрон. 139 зв.); не то(л)ко псѡ(в) албо котовъ, албо щѸровъ але и люде(и)... рѣзали (серед. XVII ст. ЛЛ 166);

– *птахів* (птаство, пташокъ): Птахъ которы(м) пардвы Ѹбиваютъ, и иное птаство, подобень соколѸ (Київ, 1627 ЛБ 56); И роскажетъ Сщенникъ же зарѣжѸтъ пташка (Київ, 1637 УЄ Кал. 691);

– *риб* (рыба): рыбы изъ сажавокъ одну зловили, а другую безъвода поморили (Володимир, 1597 АрхЮЗР 1/VI, 138).

Уживання форм «З.в. мн. = Н.в. мн.» від назв тварин та птахів при цих дієсловах виявляємо здебільшого в пам'ятках ділового письменства: тыи вепри кормьныи... Ѹдвори своем.. побит казал (Луцьк, 1558 AS VII, 39); шафа(р)... кони з возы даремне переби(л) (Луцьк, 1565 ТУ 112); кури, гуси, бараны побили (Луцьк, 1585 АрхЮЗР 1/І, 198). На аналізовані форми натрапляємо також у творах конфесійної літератури, зокрема в казаннях: всюды... ѡбачишь... жертовни(к), на которо(м)... офѣро(в)ницы бара(н)ки живые офѣрѸючи кололи (Вільно, 1596 З.Каз. 42); даю вам владзѸ доплати

оужи и скорпіи (Вільна, 1627 Дух. б. 223) та у передмовах до церковних книг: были южь ѡфѣры кровавыи, гды Телцы и Баранки, на ѡфѣрѣ Бѣ рѣзали и палили (Київ, 1639 МІКСВ 217).

Поодинокі випадки вживання таких форм репрезентовано в хроніках: та(м) его товаришѣ зміи, гидра помориль (Львів, поч. XVII ст. Крон. 22).

У мові конфесійної літератури та ділового письменства представлено спорадичне вживання іменників у формі «З.в. *мн.* = Н.в. *мн.*» і при безособових формах на *-но*: передь святою Покровою подрано в насъ злодейскимъ способомъ пчолы (Овруч, 1629 АрхЮЗР 4/І, 78).

У мові пам'яток XVI ст. виявляємо паралельне вживання форм «З.в. = Н.в.» та «З.в. = Р.в.» із дієсловами конкретної фізичної дії. Натомість у першій половині XVII ст. фіксуємо вже спорадичне використання форми «З.в. = Н.в.», що характерно і для сучасної української мови. На думку О. Безпалька, «процес заміни форми знахідного відмінка формою родового в такому об'ємі почався лише з того часу, коли форми знахідного та називного відмінків, втрачаючи свої відмінності, починають фонетично збігатися» [Безпалько 1960: 83]. Оскільки тварини були фактично об'єктом дії, то форму «З.в. *мн.* = Р.в. *мн.*», яку вживали здебільшого на позначення назв осіб, тільки згодом перенесено і на ці назви.

Серед лексем, які в пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. представлено у формі «З.в. *мн.* = Н.в. *мн.*», найчастіше виявляємо іменники жіночого роду, зокрема *коза, овъца, овечка, пчола, свиня* тощо; рідше чоловічого – *барань, вепрь, воль, конь, скорпіи, оужь* та ін. Цю особливість помітив також і О. Безпалько, зазначивши, що «родовий-знахідний відмінок об'єкта в іменниках жіночого роду, особливо в назвах тварин, – рідкісне явище ще навіть у пам'ятках XVII ст. [...] У більшості ж випадків тут уживається знахідний відмінок» [Безпалько 1960: 84]. Зауважмо, що у мові пам'яток досліджуваного періоду натрапляємо також і на форми «З.в. *мн.* = Н.в. *мн.*» іменників на позначення тварин (*баранки, телцы* тощо) та птахів (*гуси, кури* тощо).

Отже, у мові пам'яток досліджуваного періоду при дієсловах конкретних видів діяльності, пошкодження і руйнування об'єкта спостерігаємо вживання іменників на позначення тварин, птахів та риб у формі «З.в. *одн.* = Р.в. *одн.*» і незначне використання форм «З.в. *мн.* = Р.в. *мн.*» іменників – назв тварин у конструкціях «V_{вид діяльності} + Асс_{зовнішнього об'єкта}» та «V_{руйнування об'єкта} + Асс_{результату}».

Однак виявлено іменники на позначення назв тварин і птахів у формі «З.в. *мн.* = Н.в. *мн.*» (відповідно до традицій мови пам'яток киево-руського періоду) при дієсловах конкретної фізичної дії. Зокрема це явище фіксуємо в ділових, конфесійних та полемічних пам'ятках другої половини XVI ст. – першої половини XVII ст. (переважно із Волині, Київщини, а також Литви, рідше – із Житомирщини, Лемківщини, Львівщини, Рівненщини). Крім того, у першій половині XVII ст. ці форми засвідчено в пам'ятках епістолярного стилю, рідко – у поезії (в основному у текстах із Львівщини).

Ці спостереження дають змогу говорити про міжрівневий характер дієслівної категорії перехідності/неперехідності, зокрема семантичний

(суб'єкт, об'єкт), морфологічний (форма знахідного відмінка) та синтаксичний (прямий об'єкт).

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

СУМ – Словник української мови: В 11 т. / Редкол. І. К. Білодід (голова), А. А. Бурячок та ін. – Т. Х: Т-Ф / Ред. тому: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. – К.: Наукова думка, 1979. – 658 с.

ЛІТЕРАТУРА

Безпалько 1960 – Безпалько О. П. Нариси з історичного синтаксису української мови. – К.: Радянська школа, 1960. – 234 с.

Безпалько 1962 – Безпалько О. П. Синтаксис // Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови. – К.: Радянська школа, 1962. – С. 291–501.

Вихованець 1971 – Вихованець І. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. – К.: Наукова думка, 1971. – 110 с.

Домбровский 1971 – Домбровский Й. Историческая грамматика русского языка. – Ч. II. Морфология и синтаксис. – Budapest: Tankönyvkiadó, 1971. – 151 с.

Крысько 2006 – Крысько В. Б. Исторический синтаксис русского языка: Объект и переходность. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Азбуковник, 2006. – 486 с.

Тимченко 1913 – Тимченко Є. Функції генетива вь южнорусской языковой области. – Варшава: Типографія Варшавскаго Учебнаго Округа, 1913. – 277 с.

СПІВВІДНОШЕННЯ КНИЖНИХ І НАРОДНОРОЗМОВНИХ ЧАСТОК У ТВОРАХ І. ГАЛЯТОВСЬКОГО

Одним із напрямків діяльності українських учених-мовознавців другої половини минулого століття було видання різножанрових пам'яток української мови, матеріал яких дає змогу широкому колу дослідників спостерігати сталі й динамічні процеси в розвитку української літературної мови протягом різних періодів її функціонування. У серії цих пам'яток чільне місце посідає визначна пам'ятка конфесійної та публіцистичної літератури XVII ст. «Ключ розуміння» Іоанікія Галятовського, яку підготувала до видання відома дослідниця української мовознавчої і літературознавчої старовини І.П. Чепіга. Під цією назвою опубліковано не лише оригінальну збірку церковних проповідей, до якої додано науковий трактат «Наука, албо спосіб зложеня казаня», а й збірники оповідань-легенд «Небо нове» і «Скарбниця», а також полемічно-публіцистичні трактати «Гріхи розмаїті», «Боги поганські» та «Думи» (Гал. 1985).

Збірка творів І. Галятовського містить надзвичайно цінний матеріал для дослідження історії української літературної мови на всіх її рівнях, у тому числі й для простеження шляхів становлення й розвитку її функціональних стилів – конфесійного, наукового, публіцистичного, художнього – з усіма характерними для кожного з них ознаками. Пам'ятка дає змогу також простежити взаємодію книжних і народнорозмовних елементів у староукраїнській літературно-писемній мові XVII ст.

Автор збірки І. Галятовський був непересічною особистістю свого часу. Ректор Києво-Могилянської академії, архимандрит, учений, письменник, публіцист, він палко відгукувався на всі події громадського, культурно-освітнього й духовного життя тогочасного суспільства, ревно обстоював національну і державну цілісність українського народу, сприяв його вихованню в дусі християнської моралі. Обов'язковою умовою, яку ставив перед проповідниками І. Галятовський у своїх творах, було те, що проповіді мали бути зрозумілими, дохідливими для слухачів, давати їм певні знання в цікавій і захопливій формі, навертати на шлях істини і добродійності. Усі ці вимоги не могли не позначитися і на мовних особливостях збірки його творів.

Пам'ятка відбиває особливості староукраїнської літературної мови, яка на середину XVII ст., як відомо, була вже відносно сформованою і функціонально багатоманітною [Русанівський: 641-644]. Принагідно нагадаємо, що у тогочасній писемності функціонували два типи старої літературної мови – слов'яноукраїнська, що ґрунтувалася на церковнослов'янській мовній традиції, і книжна українська мова з переважанням елементів живого народнорозмовного мовлення, так звана «проста мова».

Обслуговуючи передусім потреби церкви, церковнослов'янська мова була мовою високого стилю, мовою культу. До неї зверталися в уро-

чистих випадках, і вона «в багатьох моментах служила простій мові зразком для наслідування» [Історія... 1979: 43]. Проста мова, відбиваючи живе мовлення, побутовала у світських сферах суспільного життя українського народу та поступово все активніше витісняла з ужитку церковнослов'янську мову, розширювала свої функціональні можливості навіть у конфесійному письменстві. Згадаймо хоча б один із перших українських перекладів канонічного тексту визначної пам'ятки староукраїнської мови XVII ст. Пересопницького євангелія, дослідження мови якої й підготовку до видання, до речі, здійснила також І.П. Чепіга (ПЄ).

Дослідники українського письменства XVII ст. звертали увагу на те, що мова творів І. Галятовського була наближеною до народнорозмовної мови, однак у ній виразно простежується не лише ця особливість, а й орієнтація на мовні норми книжної церковнослов'янської мови [Сумцов: 36; Witkowski: 7]. Один із основоположників українського мовознавства П.Житецький, характеризуючи українське письменство XVII ст., зазначав, що у своїх трактатах І. Галятовський «не проронив жодного слова всупереч народному почуттю» [Житецький: 162].

Оцінюючи «Ключ розуміння» І.Галятовського як важливе джерело вивчення історії української літературної мови, І.П. Чепіга у вступній частині видання пам'ятки коротко схарактеризувала її фонетичні, морфологічні, синтаксичні та лексико-фразеологічні особливості, що усталилися в сучасній українській літературній мові або збереглися в діалектному мовленні. Меншою мірою схарактеризовано категорію службових слів, або службових частин мови (за традиційною термінологією), до складу яких, як відомо, окрім прийменників і сполучників, входить і клас часток.

Виокремлення цього класу службових слів – явище порівняно пізнє, однак є загальноприйнятим у традиційному мовознавстві. У граматичній літературі через нечітке розрізнення функцій і незмінність форми частки розглядали переважно у складі прислівників, сполучників і навіть вигуків [Симонова: 71–74].

У нашому дослідженні ми маємо на меті визначити основні розряди часток, з'ясувати їх виникнення, функціональне використання в аналізованій пам'ятці, а також установити співвідношення питомих українських часток, що відбивають народнорозмовне мовлення, з аналогічними одиницями, характерними для книжної мови XVII ст.

У пам'ятці ми не зафіксували жодної **стверджувальної** частки, що можна пояснити комунікативною специфікою текстів. Натомість чи не найчастіше вживаними є **заперечні** частки *не, ни/нѣ, ани/анѣ*, які, окрім власне заперечної функції, виконували функцію посиленого заперечення та вторинну функцію повторюваних єднальних сполучників.

Заперечна частка *не* в аналізованій пам'ятці збереглася без будь-яких змін порівняно з її вживанням у давньоукраїнській мові: *прикро члѣвкови за грѣхи покутуючи, постити, не ѣсти, не пити* (75)¹; *не лѣнуйтеся жъ завше за брата того молитиса* (279); *не хотѣлъ шанувати* (286); хула *не ѡ(т)пуститса члѣвком* (379). Функцію заперечення частка *не* виконує і в

¹ У дужках подано сторінки, на яких зафіксовано аналізовані частки у виданні пам'ятки

парному сполучнику *не тылько ... але и: Тое не тылько в(ъ)днь, але и в(ъ)ночи много крот(ъ) видѣли* (314).

У пам'ятці спостерігаємо функціональне нерозрізнення графічних варіантів стилістично нейтральних часток *не, ни/нѣ нѣхто не держаль и ни* *гамоваль в(ъ) дверехъ* (262); *не мертвыи восхвалятъ та, гсди, ни всѣ нисходящыи вѣ адъ* (65); *сокрывайте же сокровища свои на нѣси идеже нѣ червь, нѣ тла тлитъ* (91); *безъ крещенїа не могутъ люде ни до цркви хр(с) тїан(ъ)скои, ни до нба внїйти* (103). У випадках посиленого заперечення частіше використано повторюваний варіант *ни/нѣ* нерідко у поєднанні з часткою *не: стѣий Георгїи нѣ снѣомъ егѡ быти, нѣ урадовѣ брати, нѣ богомъ фалишывымъ не хотѣль кланатиса* (131); *не избаватъ нѣ сыновѣ, нѣ дщерей своихъ* (62); *ихъ ни турки, ни татаре, ни иншыи неприатели не звитажатъ* (347); *до того нѣ горѣлки, нѣ пива, ни жадногѡ напою ланогѡ не пиль* (367).

Частку *ни* у поєднанні з часткою *не* засвідчено також у функції обмежувально-видільної зі значенням «навіть»: *Такогѡ чуда ни стїи ѡ(т)цы Василїи и Григорїи не видѣли, якоє ты, цару, видѣль* (281). Як заперечне слово-речення виступає частка *нѣ* у відповідь на поставлене питання: *Нехай повѣдаєтъ Львовъ ... кто егѡ оборониль ... Чы муры ѡказальи? Нѣ. Чы валы высокїи? Нѣ. Чы дѣла бурачыи? Нѣ. Чы оружїє розмаитое? Нѣ* (56); *Чымъ насъ ѡ(т)купиль Хс з(ъ) неволь?.. Чы злотомъ? Нѣ. Чы срѣбромъ? Нѣ. Чы дорогоцѣннымъ каменїемъ? Нѣ. Чы скарбами иншыи? Нѣ* (160).

У складному реченні, один із компонентів якого є еліптичним за структурою реченням, частка *нѣ* набуває ознак присудкового слова: *Але грѣшный тылько члѣкъ смерти страхаетса, а прв(д)ный нѣ* (178). З погляду звукової системи української мови закономірними в пам'ятці є форми посиленого заперечення з твердим приголосним, уживані в сучасному діалектному мовленні, – *ни* та *ани*. Форми *нѣ* (*ні*) та *анѣ* (*ані*) з кінцевим м'яким приголосним властиві сучасній українській літературній мові. Вважають, що частка *нѣ* (*ні*) розвинулася з предикативного слова *нѣтъ/нѣсть* у значенні «немає» (Історія ... 1978: 475). Пор.: *Нѣсте ли чли, что сотвори Двѡдъ* (77); *нѣсть бо власть аще не ѡ(т) бгѡ* (359); *нѣсть лишенїа боащымъса егѡ* (126).

На власне українському мовному ґрунті утворено похідну підсилуювально-заперечну частку *ани/анѣ* < *а+ни/нѣ*, властиву розмовному мовленню: *не пожадай ближнагѡ твоегѡ жены, ани вола, ани осла, анѣ жадной речи, котораа егѡ естъ* (379). У зазначеній функції засвідчено також частку книжного походження *ниже* у значенні «ані» як результат поєднання заперечної частки *ни* та підсилуювальної *же* (< *ни + же*): *не внїду с(ъ) тобою ниже ямъ хлѣба, ниже пію воду на мѣстѣ семъ* (131); *ап(с)тль мовить: ниже прїѡбщайса чуждымъ грѣхомъ* (380).

Уживання частки-сполучника *ниже* в староукраїнській, а пізніше і в новій українській літературній мові підтримувалося книжною традицією церковнослов'янської мови, у якій вона була досить поширеною. Пор. у Т. Шевченка: *Не минайте ані титли, ніже тїї коми* (Шевченко I: 333); у словнику Б. Грінченка: *Щоб ти ніже – ні не смїла мішатися у суд мїй* (Грінченко II: 566).

У складі **питальних** часток найпоширенішою є частка *чи/чы* праслов'янського походження [Історія ... 1978: 467]: *Матко бжѣа, ты и снѣ твои бѣѣ чи маєт(ъ) мѣти такую зневагу ѡ(т) того пишиного поганина?* (261); *Чы видѣлєсь тоє, чоґо сѣ хотѣль?* (279); *Чи увѣрите вѣ Хѣа, если слѣнце назадѣ вернетсѣ?* (307). У поєднанні з заперечною часткою *не* питальна частка *чи/чы* є засобом ствердження і оформлює речення із риторичним питанням: *Чы той же не почервонилѣ пола кровью неприѣтелскою?* (54); *Гды бычами и жылами бито стого Георгѣа такѣ долго, же тѣло з(ъ) костей на землю падало, єднакѣ и потымѣ зосталѣ здоровый, чы то не мѣлѣ ласки бжєей?* (130); *Чы то не ялмужна?* (140); *Гды ап(с)лу Іоанну ... цєсарѣ Рымскѣй казалѣ ядовитую трутизну выпити, чи то не было терпенїє?* (167). Досить поширеною є ця частка і в функції повторюваного розділового сполучника у складному реченні, де вона зберігає своє первинне значення: *Пытали ... чи треба цєсарєви данѣ давати, чи нѣ* (134); *где имѣ мѣстѣце назначено, чы в(ъ) нѣбснои сторонѣ, чы в(ъ) пекелной* (127); *пытаємо, коликіи єсть чѣлкѣ ѡнѣ, чы малый, чы великий* (166); *и пытала, чоґо бы хотѣль, чы здорова, чы мудрости* (273). У сполучниковій функції частка *чи* засвідчена і в значенні розділового сполучника *або*: *тутѣ в(ъ) разнихѣ деревахѣ маюť своє мешкан(ъ)є хр(с)тіанє и поганє, по(д) мѣстомѣ побитїи, чи в(ъ) гробѣ, чи в(ъ) тѣлѣ* (405).

В одному контексті натрапляємо на функціонально не розрізняване вживання первинної частки *чы* і вторинної *чыли*, що має суто книжний характер та утворена на основі плеонастичного поєднання часток *чы* і *ли*: *Чы богѣ ты єстєсь, же ѡ(т) мене ѡфѣры потребуєшь, чыли нѣ?* (132).

Вторинною вважають і питальну частку *хиба/хиба*, сформовану вже на староукраїнському мовному ґрунті [Історія ... 1978: 476]. Її виникнення вчені пов'язують з іменниковим коренем *хиб-* [Булаховський 1958: 56], однак у власне питальній функції цю частку у пам'ятці не зафіксовано. Вважають, що питальна функція розвинулася в слові *хиба* з обмежувально-допустової [Історія ... 1978: 476]. Аналогом цієї частки в сучасній українській літературній мові виступає еквівалент слова *хиба* *що* зі значенням допустовості, припущення чи обмеження (Луч.: 152). Саме у цій функції її й засвідчено: *Хиба кто самѣ не схочєť и будєť лѣноватисѣ, той не напишєť казана* (59); *не вѣдали способомѣ прирѣжонымѣ, хиба на(д) прирѣжоным(ъ)* (68); *Алє тѡ непра(в)да єсть, хиба шалєный такѣ мовитѣ* (422-423); *не внідєшь тут(ъ), хиба з(ъ) нами участниц(ъ)ство будєшь мати* (285). У цій функції зрідка натрапляємо на книжну частку *развѣ*, уживану паралельно з розмовною *хиба*: *Хѣ далѣ приказан(ъ)є, жебы мужѣ нѣтды не кидалѣ жєны своєи, хиба для чужоложства, «иже аще пуститѣ жєну свою, развѣ словєсє прєлюбѣдѣйна и ѡжєнитѣсѣ иною, прєлюбѣ творитѣ»* (95). Як бачимо, уживання книжної частки *развѣ* засвідчено в цитованому з Біблії тексті.

Особливості розмовного мовлення відбиває зафіксована в пам'ятці сполука *що за* у функції питальної частки-сполучника, яка виникла в результаті поєднання питально-відносного займенника *що* і давньої неозначено-питальної частки *за*. Остання, на думку вчених, вживалася при

займенникові у тих випадках, коли треба було відрізнити її від омонімічного прийменника на початку висловлювання [Історія ... 1978: 476–477]: *пытано, що за правда* (133).

Книжний характер відбиває часто вживана у пам'ятці питальна частка *ли*, яку засвідчують найдавніші пам'ятки церковнослов'янської мови давньоукраїнського періоду: *Любиши ли ма, паси овца моа* (57); *ты ли еси братъ Пафнутій?* (176); *не суще ли твоє бѣ и продано ... баше?* (64); «*Не сей ли е(ст) тектонъ снѣ Мріинъ?*» (360). У функції питальних часток засвідчено також церковнослов'янську частку-сполучник *аще* та утворені ще в праслов'янський період частки *азали/азажъ* (< *a + за + ли*; *a + за + жъ*) у значенні «чи, невже, хіба» [Там само: 477]: *Аще не з(с)дѣ созыждетъ домъ всуе трудишася зыждущеи* (127); *азажъ не пошарпаль шат(ъ) на собѣ ѡ(т) жало.., азажъ тыхъ словъ не мовиль?* (222); *Азажъ и ты балванѡмъ кланасиса?* (287); *ѡ злый язику.., азали уродивши, маткою перестаетъ которая быти?* (431).

Вказівні частки – це колишні займенникові слова *се, то* у застиглих відмінкових формах: *Се ест(ъ) снѣ мой возлюбленный* (104); *и то знакъ правдивои цркви ншои* (109); *се мѣти твоа* (166); *малый то былъ грѣхъ* (99). Народнорозмовне мовлення репрезентують також вторинні частки *ото/ѡто* (< *o + то*) відзайменникового походження та ускладнені підсилювальною часткою *жъ/жъ* – *отожъ, ѡтожъ* (< *o + то + жъ*): *Ото на свѣт(ъ) к(ъ) на(м) прійдет(ъ) па(н) богатый з(ъ) нба* (246); *А ѡто зъ нба з(ъ) громѡ(м) з(ъ)ступовали ... мужіє* (436); *ѡто есть шмаратѣ* (90); *отожъ и я ласкам(ъ) вашим(ъ) на покармъ дешевный пать хлѣбѡвъ далемъ* (77); *ѡтожъ початокъ в(ъ) пред(ъ)мовѣ тутъ написаный* (436).

Підсилювальні частки *же/жъ* та *бо/бо*, засвідчені у цій функції ще в праслов'янський період, в аналізованій пам'ятці представлено досить широко, іноді навіть у поєднанні одна з одною: *Тои же ап(с)лѣ прагнулъ ѡ(т) тѣла ѡ(т)лучитиса* (61); *тоє жъ мовить и пр(о)ркъ Ісаіа до бѣа: «Ты бо еси оцъ нашъ»* (65); *Чынѣмо жъ и мы волю бжюю* (126); *его же бо любитъ гдѣ* (314); *Мнози бо суть званны, мало же избранны* (233); *будьмо жъ и мы побожними* (203); *рука бо гс(д)на коснувшим(ъ) а есть* (435). Зазначені частки нерідко виконують і сполучникову функцію, причому якщо частка-сполучник *же* у сполучниковій функції має книжний характер, то частка-сполучник *бо* – народнорозмовний. Пор.: *Іакѡва возлюбихъ.., бо вѣдалъ, же Іакѡвъ мѣлъ быти добрый* (127); *ѡ збавленю имъ ... не кажетъ, бо тамъ далій написано, же многи люде богатыи были на свѣтѣ* (236).

У функції підсилювальної частки засвідчено також церковнослов'янську частку *убо/убѡ*, іноді поряд із *же*: *Падъ убѡ рабъ тои* (71); *наипаче убѡ бы срамоты были ѡ мертвыхъ молитиса* (82); *ового убѡ биша, ового же убиша* (233).

У конструкціях з імперативом роль підсилювальної розмовної частки у значенні «тож» виконує колишній прислівник займенникового походження *такъ*: *Такъ заховаймо любовь, которую Хсѣ кажетъ заховати* (110).

Яскраво вираженим розмовним колоритом позначені висловлювання з вторинною займенниковою часткою *собѣ* у функції підсилювальної,

яка у поєднанні з дієсловами вказує на незалежний характер протікання дії чи стану. Застигла форма давального відмінка зворотного займенника *собѣ* у функції інтимізуючої частки фіксується в староукраїнських пам'ятках пізнішого періоду, принаймні в «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.» (ССУМ II) її не зафіксовано. В аналізованій пам'ятці вона вживається досить часто: *Спомнѣти собѣ Саула, крола илїскаго* (221); *Але ѡнь собѣ той голосъ мѣл(ъ) за ѡблуду* (273); *теперь припоминаєшь собѣ и кашьса* (92); *припомнѣль собѣ свою гордость* (332); *Чему съ тоє занехала и легче собѣ важишь?* (364). У сучасній українській літературній мові ця частка зберігає зазначену функцію і виступає в стилістично маркованих розмовним стилем текстах та в художньому мовленні. Пор.: *А я собі гуляю, як рибка по Дунаю* (нар. пісня); у М. Рильського: *Улітку наша річка обміліла пливе собі ліниво* (Рильський I: 248).

В обмежувально-видільній функції засвідчено досить широко вживану народнорозмовну частку *тылко/тилко/тилко/тыл(ъ)ко*, що закріпилася у фонетичному варіанті *тільки* в сучасній українській літературній мові: *ѣтих тылко дшѣ в(ъ) нѣѣ, а тѣла на земли знайдуют(ъ)са* (64); *але еденъ тылько посередникъ межи бгом и людми – Хс* (65); *бо то имена тыл(ъ)ко суть розныи, а речъ една ест(ъ)* (73); *тилко еше при вѣрѣ мѣймо добрыи учинки* (139); *мирськимъ тылко людемъ належитъ на празники ходити* (306); *Очи тилко ваши зведени суть* (405). Цю функцію слово *тылко* зберігає і в парному протиставному сполучникові *не тылко...але (и)*: *ѡто жъ тобѣ даю не тылко даръ умѣтности, але еше ... ѣрквѣ Маверика* (272); *тоє не тылко вѣднѣ, але и в(ъ)ночи много крот(ъ) видѣли* (314); *рицерѣ запорозкїи не тылько в(ъ) полю, але и на морѣ з(ъ) непрїателями воюют(ъ)* (345).

Поряд із розмовною часткою *тилко* у різних графічних варіантах зрідка виступає і книжна *токмо/токмо*, функціонування якої в церковнослов'янській мові пов'язують із прислівником, утвореним від дієслівного кореня (пор. дієслово *тък-н.жти*) [Станівський: 233]: *се предаю ты егѡ, токмо дшу егѡ соблюди* (392); *да никто же возможет ни купити, ни продати, токмо кто их(ъ) иматъ начертанїе* (161).

У функції обмежувально-видільної виступає і представлена значною кількістю вживань частка *аж/ажъ* у поєднанні з прийменником *до*, що виникла на власне українському мовному ґрунті та репрезентує живе розмовне мовлення: *ѡни не принали ... видѣнїа лица бжого ажъ до приста Хвого* (61); *тоє немоватко умовкло и не мовило ажъ до часу, мовѣ людской назначеного* (263); *слухала ... аж до конца* (266); *ѡ(т) тои години ажъ до смърти твоєи не будетъ твѡа голова болѣти* (276).

Церковнослов'янська порівняльна частка-сполучник *аки/ако, како/какѡ* у пам'ятці засвідчена переважно в редагованому варіанті *яко/яко*, однак, за нашими спостереженнями, частіше вживаним є питома український фонетичний її відповідник *якъ*: *и снѣсть плоти ваша, аки огнь* (68); *еда какѡ дасть имѣ бгѣ покаанїе* (68); *постражди яко добръ воинъ Хвѣ* (97); *Се азъ посилаю васъ, яко овца посрѣдѣ во(л)ко(в)* (345); *ѣтыи ... видат(ъ) бга и в(ъ) бз(ѣ), якъ в(ъ) зверца(д)лѣ* (65); *и мы... тымѣ кр(с)томѣ*

... **якъ** оружіємъ, можемо трохъ непрїателей душы(х) звытажити (97); преч(с)таа два встала з(ъ) мѣртвахъ ..., **якъ** Хс встала з(ъ) мѣртвахъ (128); заразы егѡ паук(ъ)... **як(ъ)** муху и **якъ** пчолу порывас(т) (69). Розірваний семантичний зв'язок з омонімічним прислівником спостерігаємо в питально-окличній частці **якъ**: «**Якъ** тут смѣшишь внійти, поневажъ не естесь нашою!» (285).

У порівняльних зворотах зафіксовано церковнослов'янську частку-сполучник **нѣжели**: *которыи далеко меньше грѣшили, нѣжели ты* (179); *іеромонахъ Антоній старый такъ, же болшеи нѣжели сто лѣтъ маст(ъ)* (353).

Зрідка у пам'ятці зафіксовано частку-прислівник **ледво** зі значенням приблизної кількості: *ледво самъ... утѣкль* (400). Її виникнення пов'язують із *jedv* внаслідок переходу *j* у близький *l* (пор. *едва*) [Історія... 1978: 488].

В аналітичній формі імператива засвідчено віддіслівну **формотворчу** частку *нехай* (пор. *нехаяти* «нехтувати чимось, не дбати, не доглядати»), яка виникла на ґрунті староукраїнської мови (ССУМ II: 44–45) і закріпилася в цій функції в сучасній українській літературній мові: *Нехай признаеть Чорный Остров* (56); *нехай таа мова будетъ на похвалу всѣмъ стымъ* (60); *другаа зась вага нехай будетъ порожнаа* (94); *нехай такій члѣвкъ паматает* (379). Проте у тих частинах пам'ятки, де цитовано євангельські тексти або передано їх зміст, у цій функції всюди виступає давня частка *да*, характерна для книжної мови. У давньоукраїнській мові частка-сполучник *да* вживалася з формами теперішнього і майбутнього часу і виражала волевиявлення, побажання, спонукання: *да не скорбѣте* (186); *иду да возбужду егѡ* (185); *да увѣси, како подобаетъ въ дому бжїи жити* (87); *да послѣдуемъ стопамъ егѡ* (174); *Всака душа властемъ предержащи(м) да повинует(ъ)са* (347) тощо. Наведені приклади паралельно вживаних народнорозмовної частки *нехай* і книжної *да* засвідчують особливості староукраїнської літературно-писемної мови, у якій виразно простежується орієнтація як на книжну церковнослов'янську традицію, так і на живе народне мовлення.

У формотворчій функції засвідчено також частку *бы/бѣ*: *пытала, чого бы хотѣль* (273); *пытано, для чого бы са веселиль* (277); *и теперь бы съ певне згынула, гды бы съ не взывала тоси невѣсты* (290).

З-поміж інших розрядів часток, засвідчених у пам'ятці, найуживанішою є давня **словотворча** частка займенникового походження *ся*, яка виступає в графічних варіантах *са* і *сь* у препозиції та постпозиції до дієслів у зворотній формі: *прагнуль ѡ(т) тѣла ѡ(т)лучитиса* (61); *вѣра хр(с)тіанскаа ... по всему свѣту са розширила* (72); *кайса и сповѣдайса грѣховъ своихъ* (76); *олива в(ъ) флащѣ не уменьшласа* (90); *Чы видѣлесь тос, чого съ хотѣль?* (279); *барзо мѣ са увеселиль* (279); *ѡтожъ теперь страшный судъ са ѡ(т)правует(ъ)* (219); *але са покааль* (273). Препозитивне вживання цієї частки збереглося лише в діалектному мовленні, зокрема в деяких південно-західних говірках сучасної української мови [Історія... 1978: 494–495]. Окрім дієслівних форм, словотворча частка *-сь* засвідчена також у складі власне українських утворень – неозначених займенників і прислівників, у структурі яких вона відбиває розмовне мовлення: *показалася ей якась зацнаа невѣста* (295); *бачиль войска якийсь в(ъ) монастыру* (361); *Было нѣгдысь моцное мѣсто Лѣбетра на горѣ Сѡлимпѣ* (398). В останньому

прикладі частка *-сь*, приєднуючись до заперечного прислівника *нѣгды*, що в церковнослов'янській мові виступав у значенні «ніколи», переводить його у розряд неозначених зі значенням «колись» і надає розмовного характеру.

У функції словотвірних часток засвідчено також заперечні частки *не, ни/нѣ*, причому якщо частка *не* у структурі слова зберігає заперечне значення, то частка *ни/нѣ* надає словам (переважно займенникам і прислівникам) неозначеного характеру. Пор.: *невеликій образъ* (357), але: *казала ... мовити имъ речи нѣкакїи* (310); *на н(д)ли нѣкоторыи ... на праздники нѣкоторыхъ стїхъ* (58).

Проведений аналіз дає змогу зробити такі висновки. Функції часток як специфічного класу службових слів зводяться до вираження різнопланових смислових, модальних і емоційно-експресивних значень слів і висловлювань. Виразну групу становлять засвідчені в пам'ятці формотворчі і словотворчі частки. Лише незначна кількість часток є первинними за походженням (*бо, же/ж, да, не, ни/нѣ, ли*). Вони належать до праслов'янського фонду, і їх часто фіксують пам'ятки давньоукраїнського і староукраїнської писемності. Виникнення більшості аналізованих часток пов'язане з транспозицією в частки одиниць інших лексико-граматичних класів слів, зокрема застиглих форм займенників, дієслів, а також прислівників – явищем, що виразно простежується уже на ґрунті староукраїнської мови (*се, сѧ/сь, то, ото, отожъ, собѣ, нехай, якъ, тилко/тылко, хиба, ледво, що за*). Виникнення деяких часток пов'язують із процесом словотворення (*ани < а+ни; ажъ < а+жъ; ото < о+то; отожъ < о+то+жъ*).

Незважаючи на книжний характер пам'ятки «Ключ розуміння» І. Гаятовського, аналіз засвідчених у ній часток дає підстави констатувати перевагу функціонування розмовних елементів над книжними. Книжний характер відбивають частки церковнослов'янського походження – *ниже, нѣжели, токмо, аки, како, аще, яко, оубо, да* (у значення спонукальної частки), а також запозичені в давній період, очевидно, з польської мови, питальні частки: *азали, азажъ*.

Нерідко в аналізованих частках наявні фонетичні риси як церковнослов'янської мови, так і власне української. А це підтверджує спостереження вчених про те, що в XVII ст. фонетична і морфологічна системи староукраїнської мови уже повністю утвердилися, хоча й розходилися часом з традиційною системою письма.

Отже, у пам'ятці простежуються особливості писемної староукраїнської мови XVII ст., у якій хоч і виразною є орієнтація на книжну традицію, все ж більшою мірою було враховано живомовну практику українського народу.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Гал. 1985 – Іоаникій Гаятовський. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П. Чепіга. – К.: Наук. думка, 1985. – 443 с.

ПС – Переспонницьке Євангеліє 1556 – 1561: Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик / Підгот. І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко. – К., 2001. – 702 с.

Рильський І – Рильський М.Т. Твори в десяти томах. – К.: Держлітвидав, 1960. – Т. 1. Шевченко І – Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів у шести томах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Т. 1.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Грінч. П – Словар української мови / За ред. Б.Д. Грінченка. – К., 1908. – Т. 1. – 573 с.
ССУМ П – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. II. – 391 с.

Луч. – А. Лучик. Словник еквівалентів слова української мови. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 174 с.

ЛІТЕРАТУРА

Житецький – Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв. – К., 1889. – Ч. 1. – С. 1–26.

Історія... 1978 – Історія української мови. Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.

Історія... 1979 – Історія української мови. Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – 367 с.

Русанівський – Русанівський В.М. Староукраїнська літературна мова // Українська мова. Енциклопедія. – К.: «Укр. енциклопедія», 2007. – С. 664–667.

Симонова – Симонова К.С. Частки в граматичних працях кінця XVI – першої половини XVII ст. // Східнослов'янські граматики XVI – XVII ст. Матеріали симпозиуму. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 71–74.

Станівський – Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. – К.: Вища школа, 1983. – 262 с.

Сумцов – Сумцов Н.Ф. Иоанникий Галятковский: (к истории южнорусской литературы XVII в.). – К., 1884. – 85 с.

Witkowski – Witkowski W. Język utworów Ioannicjusza Galatowskiego na tle *ω*ęzyka piśmennictwa ukraińskiego XVII wieku. – Kraków, 1969.

НАЗВИ НЕБЕСНИХ СВІТИЛ У ПЕРЕСОПНИЦЬКОМУ ЄВАНГЕЛІЇ

Пересопницьке Євангеліє (1556–1561) – видатна пам’ятка української писемної культури, перший відомий переклад канонічного євангельського тексту українською літературно-писемною мовою, символ української духовності. Рукопис до друку підготувала І. П. Чепіга, включивши до видання транслітерованій текст, коментарі та примітки. Здійснивши ретельний аналіз мови пам’ятки, вона аргументовано зазначає: «Для вивчення мови певної епохи чи закономірностей розвитку лінгвістичних процесів перекладні конфесійні тексти дають матеріал такого значення, який не може бути почерпнутий з пам’яток оригінальних» [Чепіга 2001: 25].

Пересопницьке Євангеліє яскраво репрезентує багатство української лексики XVI ст. Серед багатьох тематичних об’єднань слів, виокремлених із тексту досліджуваної пам’ятки, нашу увагу привертає лексика на позначення небесних світил.

До складу вказаної тематичної групи входять назви **солнце** на позначення денного світила та **мѣсаць, звѣзды**, які номінують нічні світила, і засвідчені в українській писемній мові вже від XI ст.: **Поча оубывати слнца и погыбе всѣ; о великъ страхъ и тьма бы, и звѣзды быша, и мѣць, и пакты нача прибывати** (Срезн. II: 251); **Звѣзда, жже видѣша на вѣстоцѣ** (Срезн. I: 964); **Седем же планитѣ соутъ имена се: слънце, луна, зеус** (Срезн. III: 734).

На думку етимологів, лексема **солнце** праслов’янського походження, утворена від основи *szlнь за допомогою демінутивного суфікса *-ko*. Поширення назви **солнце** у східно-, західно- та південнослов’янських мовах, а також наявність відповідників у литовській, латиській, давньоіндійській, латинській, грецькій та інших мовах вказує на її належність до індоєвропейського фонду лексики та на давність (ЭСРЯ III: 710–711).

Із-поміж інших назв небесних світил лексема **солнце** у Пересопницькому Євангелії є найуживанішою. Нерідко контекст пам’ятки засвідчує аналізоване слово у складі іменникових та дієслівних словосполук. Так, в епізоді про народження Ісуса Христа номен входить до стійких словосполучень **от сходу солнца** ‘одна з чотирьох частин світу, протилежна заходу’ та **на всходѣ солнца** ‘точка небесної сфери, де перебуває світило’: **їбоу же рож(д)ышоуся въ вифлеемѣ юуденствѣ(м). за днів рода црѣ. Тогда мждрыцeve ѿ сходу слнца. до іеру(с)лима пришли глбоще. Где е(ст) народи(л)са црѣ юуденскыи. Видѣли во есмо звѣз(д)оу его, на всходѣ слнца. и пришлismo поклонитиса емоу** (ПЄ: 23 зв.).

Рух сонця по небі передавали дієслова, що позначали суто земні процеси [Німчук 1992: 26]. У Пересопницькому Євангелії найпоширенішими є двокомпонентні предикативні сполуки із використанням іменника **солнце** та дієслів **взыйти, зайти, заходити**: **И минувши соуботѣ. мрѣа магдалыни,**

и мѣта ѿаковава и саломѣа. накоупили пахоучи(х) мастї(и). авты пришо(д)ши помазали їса. И ве(л)ми рано въ единому ѿ соуботъ. пришлі на гробъ. ано южь слнце взышло (ПС: 195 зв.); А коли быль ю(ж) вечерь, и заходило южь слнце. Принесли к' нему в се немоцны(и), // и вѣсноущи (ПС: 130-131 зв.); И роухожовалася слава ѿ немъ въ вѣское мѣсто и страны. ... // ...и якъ южь зашло слнце вѣ которыи мѣли немоцныи розныими форовами. приводили ихъ к' нему а унь ихъ оуздоровил на кождога з' нихъ вложивши свои роуцѣ (ПС 225 зв.-226).

Номен звѣзда своїм походженням сягає праслов'янської епохи (псл. *gvězda) (ЕСУМ II: 250). Ранні фіксації слова в українській мові припадають уже на середину XI ст.: **Звѣзда, ѿже видѣша на вѣстоцѣ** (Срезн. I: 964).

Пророцтва про кінець світа, описані в Євангеліях від Матвія та Марка, відображено у предикативних сполученнях іменника **звѣзда** (у рl. t.) з дієсловами руху **спасти, падати**: **И борзо по скрѣби днїи тыхъ. слнце замрѣкне(т), и мѣсаць не дастъ свѣтлости своей. и звѣз(д)ы спадоу(т) с нѣсе. силы небесныє подвигноу(т)са** (ПС: 102 зв.); **В тым пакъ днїи по скрѣби тѣ(и) и слнце помрѣкнет и м(с)ць не дастъ свѣтлости своей. а и звѣзды н(с)ны(и) // падати боудоу(т). а силы нѣснныи боудоутъ са гибати** (ПС: 181).

Контекст аналізованої пам'ятки, де йдеться про народження Месії, зокрема в Євангелії від Матвія, засвідчує слово **звѣзда** також зі значенням 'комета': **видѣли бо есмо їзвѣз(д)оу єго, на вѣходѣ слнца. и пришлнсмо поклонитиса ємоу** (ПС: 23). Матеріал Пересопницького Євангелія дає змогу виявити семантичні можливості лексеми **звѣзда** на синтагматичному рівні завдяки поєднанню з окремими дієсловами. Біблійна символіка Вифлеємської зорі передається через поєднання іменника **звѣзда** та дієслів руху **йти, стати, являтися**: **Тогда ирво(д) таино призѣавши моудрѣцѣ. и пыггаль ихъ ча(с)у, являшася звѣ(з)ды** (ПС: 24); **они (ж) послоухавши црѣа пойдоша. а там звѣ(з)да єя же видѣли, на вѣходоу слнца, ишла пере(д) ними. а прише(д)ши стала є(ст) // гдѣ было ѿтроча. оуз(д)рѣвши звѣздоу, радовалиса ра(до)стїж, велми великож** (ПС: 24–24 зв.). З'ява Вифлеємської зорі волхам, яких вважали астрологами, тут трактується не як природне явище, а як трансцендентне: вказавши шлях і місце народження Немовляти, вона щезла з неба [БЭ 1891: 272; ТБЛ: 568].

Із найдавнішого періоду в системі номенів зоряного неба слов'янським мовам на позначення нічного світила відоме слово *місяць* (р., бр. *месяц*, др. *мѣсяць*, п. *miesiąc*, ч. *mesíc*, слц. *mesiac*, вл. *mesac*, нл. *tjases*, болг., м. *месец*, схв. *месеу*, *мјесеу*, слн. *müsec*). Етимологічний аналіз слова вказує на його індоєвропейські корені, оскільки праслов'янське *měsęcь, споріднене з лит. *menuo*, *menesis*, гот. *mena*, лат. *mensis*, гр. *μήν*, дінд. *mah*, *masah*, а індоєвропейське **mens-*, **mes-* етимологи пов'язують з **me-* зі значенням 'міряти' [ЕСУМ III: 485].

Перша фіксація слова **мѣсаць**, за матеріалами І. Срезневського, припадає на 1124 р.: **Поча оубывати слнца и погыбе вѣ; о великы страхы и тьма быт, и звѣзды быша, и мѣць, и пакты нача прибывати** (Срезн. II: 250–251).

В епізоді Пересопницького Євангелія про кінець світу лексема **м'бсаць** репрезентує основне значення – ‘небесне світило’: **И боуду-
ють знаменїа. на слнїци, и на м(с)ци. и на зв(ѣ)зда(х). и на землан
тоуга народомь. дла боурѣ. и шоумоу морського и влгнь. боудоу(т)
издыхати члци, ѿ страха** (ПЄ: 315).

Характерною особливістю нічного світила є зміна його фаз, що ви-
никають унаслідок зміни взаємного розташування Землі, Місяця і Сонця.
Текст Євангелія від Матвія фіксує стійке словосполучення **новѣин м(с)
ць** зі значенням ‘молодик’, де конкретизатор-атрибутив указує на початок
фазового циклу світила: **пристоупиль к' не(м8) // члкъ поклонильса ємоу,
и просиль єго рекоучи, ги змилоуїса на(д) снѣомь мон(м). бо на новѣин
м(с)ць вѣсноує(т)са, и злѣ страждеть** (ПЄ: 76-76 зв.).

Від прадавніх часів сонячні і місячні затемнення були для людей
загадковим явищем і передвісником зловіщих знамень, що супроводжува-
лися різними катаклізмами. Належне місце у біблійних сюжетах відведено
символіці небесних світил, зокрема символічне значення затемнення сонця
означає гнів Божий та його праведне покарання, також лихо, скорботу та
страждання [БЭ 1990: 666].

У досліджуваній пам'ятці, зокрема фрагментах із Євангелій від
Матвія, Марка та Луки, де описано сцени смерті Ісуса Христа чи проро-
цтво Судного дня, на позначення сонячного затемнення вжито дієслова
замръкнѣти та **помръкнѣти**; місячне ж затемнення репрезентує поширене
словосполучення **не дати свѣтлости**: **И борзо по скрѣби днїи тыхъ.
слнце замръкне(т), и м'бсаць не дастъ свѣтлости своей. и звѣз(д)ты
сподоу(т) с нѣсе. силты небесныє подвигноу(т)са. и тогда зьяви(т)
са знаменїе снѣа члчскаго на нѣси** (ПЄ 102 зв.). Як видно з контексту, си-
ноніми **замръкнѣти** (**помръкнѣти**) // **не дати свѣтлости** об'єднані спіль-
ною ознакою ‘стати невидимим’.

Спостереження над назвами небесних світил у тексті Пересопниць-
кого Євангелія свідчать про тісний зв'язок лексичного значення слів із кон-
кретними властивостями відповідних денотатів. Досліджувана лексика і
репрезентовані нею реалії в українському культурному та мовному контек-
стах існують від киеворуського періоду і до сьогодні.

Усі найменування аналізованої тематичної групи належать до
праслов'янської спадщини, лексеми *сонце* і *місяць* увійшли до словниково-
го складу сучасної літературної мови, а назва *звізда* збереглася в діалектах.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

ПЄ – Пересопницьке Євангеліє (1556–1561). Дослідження. Транслітерований текст.
Словопоказчик / Підг. до вид. І. П. Чепіги. – К.: Друкарня Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського, 2001. – С. 133–311.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

БЭ – Библиейская энциклопедия. – Репринтное издание. – М.: Терра, 1990. – 902 с.
ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол.: О. С. Мельни-
чук (голов. ред.) та ін. – Т. 2: Д–Копці / Уклад.: Р. В. Болдирев та ін.; Ред. тому: О. С. Мель-

ничук, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. – К.: Наукова думка, 1985. – 573 с.; Т. 3: Кора–М / Р. В. Болдирєв та ін.; Ред. тому: О. С. Мельничук, В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова. – К.: Наукова думка, 1989. – 553 с.

Срезн. – Материалы для словаря древнерусского языка: У 3 т. – Т. 1: А–К / Уклад. И. И. Срезневский. – СПб: Типография императорской Академии наук, 1893. – 1419 с.; Т. 2: Л–П / Уклад. И. И. Срезневский. – СПб: Типография императорской Академии наук, 1895. – 1802 с.; Т. 3: Р–W / Уклад. И. И. Срезневский. – СПб: Типография императорской Академии наук, 1903. – 1683 с.

ТБЛ – Толковая Библия Лопухина [Электронный ресурс]: Толковая Библия или комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Заветов А. П. Лопухина. – Режим доступа: <http://www.lpbible.narod.ru/index.htm>.

ЭСРЯ – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Под. ред. Ларина Б. А. – Т. III (Муза–Сят) / Перевод с нем. и доп. Трубачева О. Н. – М.: Прогресс, 1971. – 828 с.

ЛІТЕРАТУРА

Німчук 1992 – Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 416 с.

Чепіга 2001 – Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик. – К.: Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 2001. – С. 13–54.

**ТЕРМІН «СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА»
ЯК ВИЯВ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ
(кінець XVI – перша чверть XVII ст.)**

Терміни «словенській», «славенській» як атрибутивні окреслення поширеного лінгвоніма *язик* виникають разом із прийняттям християнства, засобом утілення чого стала старослов'янська мова, створена на основі одного з південних солунських македонських діалектів, близьких до болгарських. «Літопис Аскольда» містить характерний лінгвістичний пасаж, адресований грецькому цареві Михайлові, про потребу Русі, Моравії та Болгарії тлумачити священні книги зрозумілою мовою: «Земля наша хрещена, але немає в нас учителів, які б учили по-нашому, і наставляли, і тлумачили святі книги: не розуміємо грецької мови, ані латинської; отож одні нас так вчать, а інші – інакше, тому й неприступні для нас книжний розум і сила книжок. Пошліть до нас учителів, які можуть нам розтлумачити книжні слова і зміст їх». Це почувши, цар Михайло покликав [Кирила й Мефодія], і прийшли вони до царя. І сказав їм цар: «Ото звернулася до мене Моравська земля, прохаючи вчителів собі, які б могли їм перетлумачити святі книги, цього-бо хочуть». І переконав їх цар, і послав до Моравської землі, до Ростислава, до Святополка, і Коцела.

Розміркувавши, добрі ці і дивні мужі обрали найтоншу і найпрекраснішу руську мову, додавши до неї трохи від болгарської, і сербської, і боснійської, і словінської мов, і чеської частину, і з хорватської. І переклали Апостол і Євангеліє. І зраділа моравя, почувши величність Божу зрозумілою мовою, була-бо єдина [колись] мова слов'янська – і моравя, і чехи, і ляхи, і русь, що вперше переклала була книги» (УСПД: 164–165). Літописець, очевидно, через подібність назвав цю мову «русською», а не «словенською». На таке саме ототожнення натрапляємо у «Повісті временних літ»: «Словенську ѡязыкоу оучитель е(с)[т] Павелъ, ѡ(т) негоже ѡзыка и мы есмо Роу(с) а Словенскыи ѡзыкъ и Роу(с)кыи: ѡдно е(с)[т]ь] ...аще и Полане звахуса но Словенска рѣ(ч) бѣ» (ПВЛ: 28). Як зауважує М. Брайтчевський, спільна для всієї Русі літературна мова аж ніяк не свідчить про етнічну єдність слов'янства, як спільність, скажімо, латинської мови для всіх західних слов'ян – про їхню етнічну єдність. Покликання на свідчення літописців: «се бо токмо словенск язык на Руси» (ПВЛ: 13) не розв'язує справи, бо літописці у список племен, що говорять тією єдиною мовою включають не тільки східних, але й західних та південних слов'ян. Отже, виходило б, що і чехи, морави, серби, хорвати, хорутани, ляхи, лютичі, поморяни, мазовшани, – всі розмовляли тією самою мовою, що й Русь. Очевидно, рівень спільності тут зовсім інший: йдеться про споріднені слов'янські мови, більш-менш зрозумілі для кожного, хто володіє хоча б однією з них [Брайтчевський 2002: 360].

Тодішня мовно-суспільна свідомість подібні мови, а тим більше споріднені слов'янські, що були зрозумілі для кожного, творила єдиний церковно-релігійний, а отже, і державний простір. Це підтверджує протиставлення «*словенского языка*» *языку* неслов'янських племен, зокрема *муроми, мордві, черемісів, весі, чуді* тощо, з промовистим літописним коментарем, що вони мають свою, окрему мову. Традиція трактування «*словенского языка*» як свого, а то й «*материнського*», хоч за походженням південнослов'янського, болгарського, протривала щонайменше до першої чверті XIX століття.

Ще за часів Сигізмунда-Августа їздив до Москви київський ієродиякон Йоаким, щоб дістати з царської бібліотеки копії Біблії «*по нашему языку руському словенському*», щоб видати її «*въ нашемъ государствѣ христіанскомъ в. кн. Литовскомъ*» [Грушевський 1912: 64]. Учні львівської братської школи 1591 року з допомогою викладачів здійснювали *словенороський* (себто *церковнослов'янський*) переклад грецької частини граматики «*АДЕЛФОТНЕ. Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка*», де вони побіжно зауважили: «*Сіа союзи в нашемъ языцѣ не обрѣтаютсѧ*» [Німчук 1985: 45]. М. Рогоза у посланні 1592 року як синонімі вживає дві назви *языка*: «*Ученіе святыхъ писаній зѣло оскудѣ, паче же Словенскаго Россійскаго языка, и вси человекы приложися простому несъвершенному Лядському писанію*» [цит. за Мозер 2008: 106].

Пам'ятки XVI – першої половини XVII століття (за картотекою Словника староукраїнської мови – далі КІС) – засвідчують типову найчастотнішу сполучуваність лексеми *язык* із атрибутивом – *словенський* (34) (пор. *грецький* (28), *латинський* (13)). Характерними світлинами мовної свідомості того часу є додаткові атрибутиви до *словенський*, серед яких і присвійний займенник *наш*: «*Широкій и великославный языкъ славенскій*» (КІС, Київ, 1627, Присв. Бер. Балаб.), «*наш языкъ славный нашъ славенскій, межи многими стародавній*» (КІС, Львів, 1614), «*родовитого азыка славенского*» (КІС, Львів, 1614), «*нашего языка словенскаго*» (КІС, 1608-1609, Виш.), «*любитель(м) доброглаголиваго и пространнаго словенскаго азыка*» (КІС, Вільно, 1596. Зиз. Грам.), «*покорнаго азыка словенскаго*» (КІС, 1608-1609, Виш.), «*в зацнѣишом, пекнѣишом, звязнѣишом, свѣтелнѣишом и достаточнѣишом азыку Словенском...*» [Євангеліє учительное 1616: предмова], «*спасительнаго азыка словенскаго*» (КІС, 1608-1609, Виш.), «*азыка святого славенскаго*» (КІС, 1608-1609, Виш.). Лише в одному випадку натрапляємо на експресивне означення латинської мови та грецької: «*... в тоем мудром и хитром азыку латинском*» (КІС, Виш. 1608-1609), «*древнаго истиннаго и славнаго Еллиногреческаго діалекта...*» (Тітов: 193).

Експресивні означення слов'янської мови дають найвідоміші інтелектуально-духовні постаті першої половини XVII століття: з «*Посвяти*» П. Беринди, поміщеної в «*Беседах*» Іоанна Золотоустого: «*в предсладчайше(м) и добрзнаменито(м) широкогълном азыкѣ славенско(м)*» (Тітов: 84); з «*Післямови*» до «*Постнои Тріоди*» 1627 року П. Беринди, де синаксарі переклав з грецької на руську розмовну мову ієромонах Т. Земка: «*...словенскаго азыка глѣбкокоразмнаго, имѣющаго разѣмъ и м(д)рость...*» (Тітов: 174);

із «*Передмови*» Т. Земки до «*Цвѣтної Тріоди*» 1631 року: «*Єще же да Орвографія Грамматичнаа Діалектѹ нашєго славенскаго пространнаго...*» (Тітов: 251); з «*Передмови*» до книги «*Преподобного отца нашего Доротеа поученія душеполезна различна*» 1628 року «*...Пресла(д)чайшаго языка Славенска ...*» (Тітов: 193)

Прийшла і прийнята мова, як образно висловився В. Русанівський, була «*першою слов'янською мовою, якою заговорив християнський Бог*» [Русанівський 1996: 3]. Звідси її священний і недоторканий характер, найяскравішим захисником чого виступав І. Вишенський: «*плодоноснѣйший от всѣх языков и богу любимший*», ... «*словенський язык пред богом честнѣйший ест и от еллинскаго и латинскаго*», ... «*в языку словянском лжа и прелесть его никакоже мѣста имѣти не может, ибо ани диалектик и силогизм поганских (нищующих правду Божию во лжу), ани хитрорѣчием лицемѣрнаго фарисейства упрямудряет, только истинною, правдою Божию основан, збудован и огорожен ест и ничтоже другое ухищрение в себѣ не имѣет, только простоту и спасенне рачителю словянскаго языка еднает*». І навіть більше, І. Вишенський пише про святі моці, «*от языка словянскаго порожденных*» (Вишенський 1955: 194-195). Це свідчення мовної свідомості, що сприймає сакральну мову як божественну субстанцію цілком іншої особливої природи, а саме: слово не безсилий умовний знак, а безумовний символ, що володіє реальною духовною силою. У слов'янській мові втілено трансцендентну силу, що тотожна Богові і нероздільна з дією, інакше: мова – це інобуття Божественної сутності. Через те ця мова рятує, освячує, і навіть породжує святі моці.

У «*Посвяті*» князю С. Четвертинському, що передує виданню «*Бесед*» Іоанна Золотоустого (1623 р.), З. Копистенський розкриває своє бачення слов'янської мови. Передусім він вдається до народноетимологічного тлумачення атрибутива *сло(а)венська*, виводячи його від лексеми «*слава*»: «*З вѣку заисте той славенскій азыкъ є(ст) знаменитъ, которого Іафеть и єго поколѣне оуживало шыроко и далеко сѧ ростагаль и славны(и) был(ь), для чого ѡ(т) славы славенскимъ названный є(ст)*» (Тітов: 74). Відтак мислитель використовує поширений для цього часу прикметник «*прирожоний*»: «*... прирожоный свой славенскій Діалектѹ або азыкѹ любийшь и выславѣшь, и силѹ єго, розвѣмѣючи, радѹ книги того Діалектѹ читасишь и многи(х) до читана и коханьѧ в нем побѣжати рачишь*» (КІС, Київ, 1623, Присв. Коп. Четв.). Цей атрибутив один із ключів, що відкриває мовну свідомість інтелектуальної еліти того часу: «*прирожоний*» (пор. стч. *přirožený*, стп. *pryzrodzony*. 1. *спадкоємний*. 2. *рідний* – ССУМ XIV–XV 2: 244; 1. *природний*. 2. *рідний* – ТМСУМ 2: 233), засвідчуючи вагому роль спадкоємного начала в житті людини і пошанування споконвічних народних прав і традицій. Уперше натрапляємо на цей атрибутив при лінгвонімі *язык* у реформаторських виданнях Ф. Скорини 1517 року, «*виложених на руский язык*», мета яких послужити своїй суспільності «*к наученню людемъ посполитымъ руского языка*», «*своему прироженому рускому языку к науце всего доброго*»... [Грушевський 1912: 52]. Стрижневим є поняття «*прироженого*» у петиції київського соймика до польського короля Стефана Баторія 1571 р., де

короля прошено «... кдыж з млодости иншого писма оцтове наши учити нас не давали, одно своего прирожоного руского...» [Грушевський 1912: 43]. Натомість на суголосне з З. Копистенським трактування «прирожоного» не як *руського*, а *словенського* язика натрапляємо у московського вигнанця А. Курбського, що не поділяв реформаторських поглядів перекладу священних книг народними мовами, наполягаючи натомість на «прирожденному языку словенскому» [Грушевський 1912: 81]. З усвідомлення поняття «прирожоного» впливає любов до цієї мови і її духовна сила.

Сила словенської мови має і суто практичне застосування, позаяк словенська мова, будучи рівнозначна за трансцендентною (священною) та комунікативною спроможністю грецькій, адекватно передає грецькі переклади: «...має бовѣм азыкѣ славенскій таковоу в собѣ силу и зацностъ, же азыкѣ Грецкомѣ такобы приро(д)не съгласуетъ...». Натомість цього неможливо здійснити латинською мовою, позаяк латинська мова сама чи не найбільше запозичила слів з грецької, щоб адекватно перекладати філософські та богословські праці: «Гдѣколь беспечнѣйшая есть речѣ и оувѣреннѣйшая фѣлософію идеологію Славенски(м) азыко(м) писати и з Грецакого переводити, нѣжли Латинскимъ: который оскуднѣй есть, же такѣ до трѣдны(х), высокихъ и Бгословныхъ речѣй недоволеный и недостаточный: для тогож в Книгах Латински(х) барзо много словеса Грецких находитъ» (Тітов: 75).

Суттєвою складовою потужності словенської мови є її географічне поширення: «...гды Гѣ заходѣ Бѣлогѣ моря и Венецкихъ и Римскихъ сѣтыкаеть границѣ, а Гѣ Полѣднѣ з Грецією в сѣвѣдствѣ и в братерствѣ живеть: на Вхѣд за слнца на Чорнымъ моремъ до Персіи притѣгае, а оу Ледовитого моря сѣ опираете. На Полночь з Нѣмцами, и котори оучащництво з ними маю(т), отираетсѣ», а також суспільний статус, виявлений у тому, що «непогоржали тым азыком славенски(м) и царскіи и Кролевскіи Дворы, мѣтъ заисте оу них свою знаменитѣю повагѣ...», зокрема читала «Біблію» словенською мовою королева Ядвіга і за короля Казимира «в Краковѣ дрѣковано по славенскѣ Книги вѣри и Набожества такового, таковое мы посіи дни ведлѣгъ чинѣ цркви Вхѣднєи заховѣмо» (Тітов: 75).

Словенська мова зовсім не була мовою місцевого значення – македонською чи болгарською, – а літературним витвором солунських братів Кирила та Методія, взорованим на старогрецькі зразки. Вона, маючи вже столітню історію, містила в собі елементи багатьох слов'янських мов, через що і була зрозуміла всім слов'янам. З часом *словенська мова* зазнавала місцевих редакцій у церковній царині, перетворюючись таким чином зі *старослов'янської* у *церковнослов'янську* (у переважній сучасній термінології – давньоруська редакція церковнослов'янської мови, сербська, болгарська, паннонська редакції) [Горшков 1987: 9]. С. Смаль-Стоцький зазначає: «Церковна мова з українською вимовою на Україні в своїй поукраїнщеній формі уважалася немов рідною мовою, бо мовою рідної української церкви. Її навіть називали руською, цебто українською мовою» [цит. за Огієнко 1995: 87-88]

На Русі особливо суттєві впливи руської мови на церковнослов'янську припадають на початок XII століття і тривають до кінця давньорусь-

кої доби [Німчук 1982: 28]. Отож, аналізований атрибутивний автолінгвонім через внутрішню форму слова промовисто відображає загальнослов'янський, загальноприйнятний і загальнозрозумілий характер священної мови, що самою вичерпною внутрішньою формою творить опозицію до терміна *руський* (у сучасній термінології *давньоруська мова*) у різних правописно-фонетичних варіантах. *Руська мова*, на відміну від *старослов'янської* (у сучасному розумінні *старослов'янська мова* та, якою здійснено перші переклади релігійної літератури), відтак *церковнослов'янської* (себто різних місцевих редакцій *старослов'янської*), функціонувала у світських колах: юридичні акти, літописи, красне письменство.

Новий міф, влитий у старі міхи атрибутивного автолінгвоніма *славенській азыкъ*, створено у найпопулярнішій історіографічній пам'ятці «*Синописі*» (1674 р.), що принаймні з третього видання 1681 року «*стає віхою у виробленні спільної історичної пам'яти східних слов'ян*. Саме він став поштовхом для пробудження уявлень про «однорідний історичний досвід Руси», які доти аж ніяк не домінували у свідомості чи вже росіян, чи українців» й у трактуванні мовного питання «крізь московську призму» [Мозер 2008: 164]. Особливістю тлумачення в «*Синописі*» «єдиного славенського азыка» було те, що мовну єдність обмежено східнослов'янським ареалом. Як іронічно завважає М. Мозер, дарма що тим «єдиним славенским азыком» найменше розмовляють у Москві, позаяк саме українська редакція церковнослов'янської мови, завдяки авторитетній граматиці М. Смотрицького, у другій половині XVII століття поширилася на Росію та всі інші слов'янські землі з церковнослов'янською писемною культурою. Так зване, за М. Грушевським, перше нашестя українців та білорусів, що перебралися до Росії, посприяло «виробленню тих «славенороських» традицій, на ґрунті яких (переважно) і постане згодом нова російська літературна мова» [Мозер 2008: 170–171]. Отож, термін не менш часто, ніж ціла мова також буває політично наповнений, а відтак і загрожений.

Атрибутивний лінгвонім «*сло(а)венській азыкъ*» у досліджуваний період відображає сприйняття духовною елітою церковнослов'янської мови не лише як сакральної та ієрархічно рівної за своїм релігійним статусом з грецькою мовою, але й опозиційної до латинської мови. *Слов'янській мові* надано значення навіть «*прироженого азыка*». Водночас саме на межі XVI–XVII століть зароджується ідеологічно нова опозиція між «*сло(а)венскім азыкомъ*» і «*рускою мовою (азыкомъ)*», що є об'єктом іншого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Виш. – Вишенский И. Сочинения. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955.

КІС – Картоотека історичного словника староукраїнської мови XVI – першої половини XVII ст. Зберігається у Львівському інституті українознавства НАН України.

ПВЛ – Повість временних літ за Лаврентіївським списком // Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М., 1962. – Т. 1.

Тітов – Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVII – XVIII вв. // Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ: Друкарня Української Академії Наук, 1924.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

ТМСУМ – Тимченко Є. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. // Підготували до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса. Пам'ятки української мови. Серія словників. Книга 2. – Київ – Нью-Йорк, 2003. – 512 с.

ССУМ XIV–XV – Словник староукраїнської мови XIV–XV вв. – Т. 1–2. – К.: Наукова думка, 1978.

УСПД – Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 1. X–XV ст. / Передм. О. Сліпушко, В. Яременко; упор. прим. О. Сліпушко. – 632 с.

ЛІТЕРАТУРА

Брайчевський 2002 – Брайчевський Михайло. Походження Русі // Вибрані твори. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – С. 179–390.

Горшков 1987 – Горшков А. И. Отечественные филологи о старославянском и древнерусском литературном языке / Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому. – Москва: Наука, 1987. – С. 7–29.

Грушевський 1912 – Грушевський Михайло. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці. – Київ-Львів, 1912. – 243 с.

Мозер 2008 – Мозер Міхаель. До питання про генезу давньоруського мовного та історичного міфу в київському «Синописі»// Причинки до історії української мови / За заг. ред. Сергія Вакуленка. – Харків, 2008. – С. 162–222.

Німчук 1985 – Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. – К.: Наукова думка, 1985. – 224 с.

Німчук 1982 – Німчук В. В. Початки літературних мов Київської Русі / Мовознавство. – 1982. – № 2. – С. 21–31.

Огієнко 1995 – Огієнко Іван. Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 293 с.

Русанівський – Русанівський В. М. Ще про дві літературні мови в Київській Русі / Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 3–11.

УКРАЇНСЬКА ПРОПОВІДЬ У РОСІЙСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

Проповідь як жанр для живого спілкування з прихожанами спочатку виникає у східних слов'ян на території України і Білорусі, оскільки для цієї людності нормою був релігійний плуралізм. Православ'я співіснувало тут з іншими конфесіями і не завжди займало панівні позиції. Дослідники зауважують, що полемічна діяльність в умовах відкритості на міжкультурному просторі вимагала володіння адекватними комунікативними техніками. На думку історика О. С. Лаппо-Данилевського, невдовзі після укладання Люблінської унії чільні представники православного південноруського населення вже стали усвідомлювати, що, якби вони володіли науковими засобами, «тогда бы за неведомостью своею не пришли до таковыя погигбели». Для захисту своєї віри і своєї національності від зазіхань іншої віри вони спробували використати ті ж освітні засоби, які вже давно були освоєні їхніми супротивниками [Лаппо-Данилевський 1990: 93].

Схоластична освіченість, що передбачала й риторичну методику, мала, таким чином, надконфесійний статус. Багато відомих православних церковників для завершення освіти вступали до єзуїтських колегій. Отже, схоластична освіченість і риторична підготовка українських діячів церкви набула певної гнучкості і звички до діалогу та полеміки порівняно з їхніми російськими колегами. У другій половині XVII й особливо з початку XVIII ст. ці якості були затребувані культурою світського абсолютизму, яка формувалася навколо російського двору. Починаючи з другої половини XVII ст., світська влада залучає для цієї мети церковників, що здобули освіту в духовних школах України й Польщі.

Невдовзі вихідці з України почали читати проповіді в російських церквах.

Першими проповідниками в Москві стали вихованці Києво-Могилянської академії Єпифаній Славинецький і Симеон Полоцький, що прибули сюди в середині XVII ст. До цього часу з проповідями в Росії можна було ознайомитися лише з книг. Усна проповідь спершу сприймалася тут як новизна. Часто цю новизну сприймали вороже як щось чуже, принесене українськими ученими-богословами. Адже українська друкована книга уже з перших років мала величезний попит не лише в самій Україні, а й поширювалася по всьому слов'янському православному світі, інколи й за його межами. Так, богослужбові тексти українського друку використовувалися в церковних відправах у православній Румунії. Сприяла широкому розповсюдженню української книги, переважно конфесійної, її мова – старослов'янська за походженням, що вже набула на той час деяких східнослов'янських рис, але залишалася зрозумілою усім слов'янам. М. І. Толстой з цього приводу зазначає: «А тим часом дані писемних пам'яток

різних слов'янських народів дозволяють поставити питання про існування єдиної слов'янської літературної мови, що функціонувала з IX ст. майже до кінця XVIII ст. і була поширена серед східних і частини південних слов'ян, а в ранній період і серед слов'ян західних» [Толстой 1988: 34].

Симеон Полоцький розробив у цих умовах просвітницьку програму, що включала в себе поетичну й ораторську творчість, організацію вивчення мов, схоластичних дисциплін тощо. «У рамках цієї програми, – зазначає Ю. В. Кагарлицький, – він розробив транжанрову панегіричну тоніку, тобто вчення про загальні прийоми опрацювання теми, доказів, підходу до питань. Дискурс (тобто міркування, що складається із низки послідовно логічних ланок, кожна з яких залежить від попередньої і зумовлює наступну) імперської влади, таким чином, був зорганізований цією тонікою незалежно від жанрових форм, у яких би він виступав: у поетичних, ораторських, риторико-прозаїчних, зображально-символічних. Роль основного засобу комунікації для таких церковників-інтелектуалів відігравала шкільна риторика» [Кагарлицький 2000: 244–245].

Риторична виучка й була покладена Симеоном Полоцьким в основу проповідницької практики. Ця методика робила опрацювання будь-якої теми, як взуько релігійної, так і моральної або суспільно-політичної, справою цілком визначеної й заздалегідь відомої техніки. З його іменем пов'язують створення літературної мови, зрозумілої всім східним слов'янам. Вихованець Києво-Могилянської академії, білоруський церковний діяч, учений і письменник, він переніс у російську книжну традицію мовну ситуацію тогочасних України й Білорусі. Характерні для мови Симеона Полоцького форми абстрактного символізму, алегоричного викладу вишуканих паралелей і порівнянь звичайно пов'язують із впливом південно-західних стилів церковно-літературної мови, перенесених на російський ґрунт цим діячем. Підкреслюють, що саме на південному заході церковнослов'янська мова, зблизившись із латинською мовою, просочилася ідеологічними й художніми елементами західноєвропейської католицької культури (В. В. Виноградов, М. І. Толстой, Б. А. Успенський, В. М. Живов).

З іншого боку, фахівці в галузі давньоруської, середньовічних української й білоруської літератур звертають увагу на зв'язок творчості Симеона Полоцького і його сучасників із писемністю Київської Русі [Гудзий 1963: 14-35; Колосова 1981: 83-100]. Так, Р. П. Радишевський пише: «Логічно вмотивованим і поетично доречним є у вірші Барановича посилання на Володимира, який вів у свій час успішні війни супроти печенігів, протистояв «поганам» (тобто язичникам), мобілізував народ для їх відсічі... Житійний матеріал про Володимира-воїна надається Барановичем поряд із заслугами князя перед церквою. Поет порівнює Володимира з імператором Візантії Костянтином. Автор дотримується тут давньоруської традиції. Уже в «Слові о законі і благодаті» митрополит Київської Русі Іларіон порівнював, як відомо, Володимира з Костянтином, називаючи його рівноапостольним. У християнській топіці як образ імператора, так і образ князя були зразками уособлення володаря й проповідника» [Радишевський 1988: 255–256].

Схожі інтонації віднаходимо у звертанні Симеона Полоцького до царя Олексія Михайловича:

Буди Константин и Владимир миру,
сотри кумира и прослави вѣру.
Подай ти господь миром обладати,
и в вѣк будущий в небѣ царствовать (99)¹

В авторських посвятах Федорові Олексійовичу представлено порівняння лише з Костянтином:

Да та тя вславят, яко Константина,
читателя суща приснодѣвы сына (113).

В іншому випадку порівняння з Костянтином і Володимиром розширюється за рахунок залучення імен інших персонажів давньої історії: «Желаю, да будеш церкви вторый Константин или новый Владимир царствию, да будеши силою Александр Великий, добротю Тит римский, кротостию Давид, мудростию Соломон, благочестием Елекия, промыслом Иосиф, сирым же отец, вдовицам заступник, обидимым свобода, обидящим отмщение» (111).

Сестра Федора Марія обмежується у своєму бажанні порівнянням лише з Володимиром:

сестра хочет ти под солнцем сушая
Имѣти власти, да вся приведеш
ко Христу богу, души их спасеши.
Да Владимиру точен ся явиши,
Многия роды вѣрны сотвориши (118).

Обігравання імен видатних діячів минулого характерне для багатьох творів давньоруської писемності [Летопись 1871: 417-418, 474, 476]. Пор. «Слово о законе и благодати» [Молдован 1984: 79, 83]. Тут же трапляється і прийом тлумачення імен, пізніше використаний у текстах Симеона Полоцького. Наприклад: «Иоан имя благодать являет, тоя ти брат твой от Бога желает» (115); «Петр имя камене толком знаменает, камен же твердость собою являет. Петру бо, брат твой, твердо тебѣ быти, непозыблему на престолѣ жити» (115); «Имя София мудрость знаменает; София сестра мудрости желает Главѣ ти царстей, да мудро правиши данное царство» (117).

Посилують виразну значимість текстів Симеона характерні для епохи бароко велика кількість епітетів, порівнянь, метафор, які забезпечують їхню емоційну напругу, оцінність, образотворчість [Русанівський 2001: 104]. Наприклад: «А жена безумная зол совѣт прияла» (31); «злыя же души в люты отидоша муки» (31); «Коварству злыя жены, читай, дивися» (33); «с молитвою слезною траву собираше» (38); «Имам отвѣт дати, от царя небеснаго казнь люту прияти» (41); «муку жестоку нача умышляти» (54).

Повністю побудовані на метафорах і порівняннях, що переростають у гіперболу, «предисловия» до творів Симеона. За жанром їх можна відне-

¹ Приклади з творів Симеона Полоцького цитуються за виданням: Симеон Полоцкий. Избранные сочинения. Подготовка текста, статья и комментарии И. П. Еремина. – М.-Л., 1953. – 281 с. Нумерація сторінок у тексті в круглих дужках.

сти до ораторської прози. Тут письменник XVII ст. використовує ті ж зображувальні засоби, що і його далекі попередники – видатні представники давньоруського красномовства.

Як і митрополит Іларіон, Кирило Туровський, Мойсей Видубицький, Симеон широко вводить у своє повісткування символічні уподібнення, порівняння, метафори і бере для цього матеріал зі світу природи. Крім зображувальних засобів, значну роль у його творчості відіграють мовні засоби, що надають текстові експресивності. Для цього Полоцький залучає різноманітні засоби книжно-слов'янської мови. Так, цікавими є використані ним складні слова, що нагадують творчу манеру давньоруських проповідників: «Твари, свѣтом разума во плоти от Бога украшенной, обычай есть: еже аще кому прилучится во вертоградѣх богатых быти, и различных цвѣтов сладким благовониемь и сердцевеселящим доброличиемь и краснолѣпным цвѣтениемь увеселится... Благопохвальный же тот обычай непшуется всѣми...» (205). Пор. у «Слове Кирилла Туровского в новую неделю после пасхи»: *богоразуміємь, кумирслуженія, пакыєстьство, грѣхотворении, душеполезныя, новоражаєми, кумирслужителя, лѣторасли, благоуханія* [Еремін 1957: 416].

Засоби книжно-слов'янської мови надають творам Симеона Полоцького урочистості. Їхній зміст викликав потребу у таких мовних засобах, які б вивищували виклад описуваних подій над сферою побутового спілкування. Звідси велика кількість архаїзмів – лексики, яку вже не використовували у повсякденному мовленні: *аз, абие, аще, вяя, глаголати, днесь, зѣло, любызати, негли, паки, обоюду, сиречь, сище, токмо, убо*.

Як і Симеон Полоцький, Єпифаній Славинецький виголошував у Москві свої проповіді штучною слов'янською мовою. Отримавши освіту в навчальних закладах України, він досконало володів її засобами і прийомами. Дослідниця його спадщини А. С. Єлеонська з цього приводу зазначає: «Тяжіючи до глибоких філософських узагальнень на рівні змісту Єпифаній Славинецький виявив себе в ораторській прозі неабияким художником слова. Його стилеві властиве емоційно-експресивне забарвлення, зумовлене як специфікою ораторського жанру, так і використанням окремих прийомів бароко» [Єлеонська 1990: 78].

Багато уваги приділив українській проповіді літературознавець В. І. Крекотень. Він, зокрема, бачить основне розходження між проповідниками греко-слов'янського та латино-польського типу у їхньому ставленні до зрозумілості, дохідливості викладу. Українські проповідники, на його думку, досягали зрозумілості й доступності своїх повчань простотою викладу і будували їх без жодних риторичних хитрощів. До кінця XVI ст. українські проповідники, орієнтуючись на грецькі зразки, не дотримувалися суворо визначеної форми церковної орації. Твори свої вони називали словом, повчанням, бесідою. Головна увага зверталась на зміст і на мету проповіді, формі ж особливого значення не надавалося. Якщо зміст повчання торкався питань релігії, якщо твір призначався для напучування слухачів – це й була проповідь. «Виголошуючи таке повчання, – зазначає дослідник, – проповідник вважав, що тим самим він виконує свій обов'язок цілком і повністю.

Про порядок думок, єдність предмета і погляд на предмет він не дбав. Та й учився він свого мистецтва тільки на зразках попередників – шкільних систематичних правил проповідування не існувало. Реформа шкільної освіти докорінно змінила ситуацію. Змістом проповіді мало бути загалом усім віруючим відоме християнське вчення. Отже, зосереджувати всю увагу тільки на змісті потреби не було. Інша справа – форма» [Крекотень 1983: 25–26].

Праця з теорії створення проповіді Іоанікія Галятовського була написана простою мовою. Її перше видання вийшло в Києві в 1659 р. Тут поряд із літературними творами було вміщено трактат «Наука албо способ зложеня казаня», що був практичним посібником з укладання проповідей. Через рік вийшло продовження праці: «Казаня, приданьи до книги «Ключ разумения названой», де з циклом нових творів вміщено скорочений варіант трактату – «Наука короткая, албо способ зложеня казаня» (К., 1660). Невдовзі обидві книжки були об'єднані і вийшли в одному томі двома виданнями у Львові (1663 і 1665). Додатково сюди було включено оповіді про чудеса як ілюстративний матеріал для створення повчань.

Посібник Галятовського відразу ж набув великої популярності. У Росії з'явилося кілька його перекладів.

П. П. Плющ для наочного уявлення про характер перекладу «простої мови» на «славянороссийский диалект» XVII ст. зіставив фрагмент тексту оригіналу і текст російського перекладу твору Галятовського «Наука албо способ зложеня казаня».

Наука, албо способ зложеня казаня

Кто хочет Казане оучинити, найперше маєт положити зписма ст҃го Өему, котраа естѣ фундаментом всего Казаня, бо ведлуг Өемы, муситса повѣдати все Казане, в котром знайдутса три части. Першаа часть Ексордіум, Початок, в котром Казнодѣа приступъ чинить досамою рѣчи, которую маєт повѣдати и ознаймуєт людем Пропозыцію свою, постановлене умыслу своего, що постановиль и умыслиль наказаню мовит, и показати, очимъ хочет Казане мѣти и просит Бѣ албо пречѣстую Дѣву о помочъ и людей о слухане. Другаа часть Нарраціа, Повѣсть, бо в той части, повѣдаєт юж Казанодѣа тоє людем, що обѣцалъ повѣдати, южъ показуєт тую речъ, которую обецалъ показати таа часть естѣ наибольшаа, бо вней все Казане замыкаєтса, и доней иншіи части стагаютса, Третаа част естѣ Конклюдзіа, Конецъ Казаня.

Наказание, или оустроение о составлении поучения:

Кто хочєт Поучение сотворити. Первѣе имать Положити описанія ст҃го фему, иже естѣ основаниємъ всего Поучения. Ибо по феме имать Повѣдатіса все Поученіє, в нем же обрѣтаютса три части. Перваа часть, начало, внемже оучитель входъ творить у самой вещи юже имат Повѣдати, ісказуєт людемъ оуставление оумышления своего, что оустави і оумысли въ поученіи Глѣти, і гавити, очемъ хочєт Поучение имѣти, и молитъ бѣга, іли пречѣстѣю дѣву, да поможєт ему, и люди да послушають, другаа Часть повѣсть, ибо въ той части. Повѣдаєт оуже оучитель сие людемъ, что обѣща Повѣдати, оуже гавлаєт сію вещь, юже обѣща гавити. сиаа часть естѣ большаа, ибо вней все Поучение заключаєтса, і к ней иньи части стагаютса. Третиа часть естѣ, конецъ поучения [Плющ 1963: 59].

Дослідник зазначає, що особливості таких перекладів проаналізував П. Г. Житецький на підставі практики самого Галятовського. У проповіді, виголошеній у Москві, Галятовський скористався своїм «Ключем разумения», але змушений був «просту мову» оригіналу перекладати на церковнослов'янську мову. У лексичному відношенні, – говорить Житецький, – у Галятовського виключені не лише польські, але й українські слова. Замість українських і польських сполучників стоять церковнослов'янські, що надає мові зовсім іншого характеру [Житецький 1903: 15]. Зміна національного колориту мови, – зазначає П. Г. Житецький, – особливо вражає при заміні сполучників. Сполучники: *абы, аж, але, альбо, гды, еднак, же, як, хочь, що* замінені на сполучники: *дабы, а, но, или, когда и вегда, однако, яко, ако, аки, аща, хоть, еше*. Відповідні правки було внесено в орфографію і граматичні форми. І все ж, на думку вченого, не всі особливості української літературної мови вдалося замінити в перекладах. Семантика, синтаксис, фразеологія, прийоми риторичної будови зберігали відбиток іншої мовної культури.

Подальшим продовженням творчих пошуків багатьох дослідників і стала захищена в 1965 р. кандидатська дисертація І.П.Чепіги, присвячена вивченню спадщини українського письменника другої половини XVII ст. Іоанікія Галятовського як проповідника і вченого. Пізніше теоретичні засади цієї праці було покладено в основу підготовленої нею до видання книги Іоанікія Галятовського «Ключ розуміння» (К., 1985).

ЛІТЕРАТУРА

- Гудзий Н. К. Традиции литературы Киевской Руси в старинных украинской и белорусской литературах // Славянские литературы. – М., 1963.
- Елеонская А. С. Русская ораторская проза в литературном процессе XVII века. – М., 1990.
- Еремин И. П. Литературное наследие Кирилла Туровского // Труды Отдела древнерусской литературы. – XIII. – 1957.
- Житецкий П. И. К истории литературной русской речи в XVIII веке. – СПб., 1903.
- Кагарлицкий Ю. В. Проповедь как источник по истории русской словесной и интеллектуальной культуры XVIII в. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. М., 2000.
- Колосова В. П. Традиції літератури Київської Русі й українська поезія XVI–XVIII ст. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – К., 1981.
- Креготень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського. – К., 1983.
- Лаппо-Данилевский А. С. История русской общественной мысли и культуры. XVII–XVIII вв. – М., 1990.
- Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
- Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона. – К., 1984.
- Плющ П. П. З історії російсько-українських мовних зв'язків в XVI–XVIII ст. // Славистичний збірник. – К., 1963.
- Радишевський Р. П. Давньоруські мотиви в поезії Лазаря Барановича // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1988
- Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – К., 2001.
- Толстой Н.И. История и структура славянских литературных языков. – М., 1988.

НАЗВИ ПРИДАНОГО В ПАМ'ЯТКАХ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Писемна історія номінацій денотатів українського весільного обряду бере початок, за доступними пам'ятками, принаймні від X ст. і відображає еволюцію назв весільних обрядодій, агентів та матеріальних елементів. Зокрема, назва **в'їно** (у Картотеці Є. Тимченка подано визначення цього слова як викуп, що давав жених за наречену її родичам або їй самій) документована в Іпатіївському літописі: *вдасть же за в'їно Корсунь Гр'їкомъ цр(с)ц'ї д'їлл* (988 КТ); *Ажъ первый м'їжъ ѳ предреченамъ им'їньи своемъ жен'ї н'їкоторое в'їно запишетъ* (1457 КТ); *Тая земля мн'ї ѳ в'їн'ї зостала отъ м'їжа моего, на што и листъ в'їновый маю* (1540 КТ). У Словнику української мови XVI – I пол. XVII ст. це слово зафіксовано зі значенням 'викуп, який давав жених за наречену': *Если бы хто зв'їлъ панн'ї еще не пошлюблен'їю, ... дастъ ей в'їно и дидрахмъ сребра и б'їде ей м'їлъ за жон'ї* (СЛУМ VI: 142). Щодо походження слова *віно*, то етимологи не мають спільної думки, виводячи його від псл. *věno 'плата за жінку; придане, посаг' (ЕСУМ I: 401; Borys: 687) або зіставляючи зі словотвірним гніздом *веду, весті* (Фасмер I: 291; Brück.: 610–611).

У Картотеці Є. Тимченка зафіксовано також значення слова **в'їно** 'гроші, які записував наречений для нареченої, удвічі більшою сумою, ніж придане' (XVI КТ).

Назва **в'їно**, як свідчать опрацьовані пам'ятки, у староукраїнській мові полісемічна – уживалася й на позначення приданого: *Взялъ по ней в'їна тысячу золотыхъ* (1528 КТ); *Епископъ тотъ замокъ... за дочкою своею въ в'їни отдалъ пану Жоравницкому* (1589 КТ); *В'їно – посагъ, прика* (XVII КТ); *Карп Лютаренко, зять Матяша старого... пропонував мову свою, же видаючи в малженство Матяш Катр'ї... много в'їна дал* (1692 КТ); *Иные [...] за дочми своими приходъ свой... вм'їсто в'їна пуцают* (XVIII КТ), (Срезн. I: 487; ССУМ I: 229; СЛУМ VI: 141–142; Тимч. I: 165).

Про частоту вживання аналізованого слова **в'їно** в пам'ятках української мови свідчить низка дериватів: **в'їновати** 'записати частину майна на користь дружини': *В'їновалъ и отправилъ жен'ї Варвар'ї сто гривенъ* (1398 КТ); *Записю и в'їню жен'ї мою княгин'ї* (1487 КТ); **в'їновний** 'який стосується приданого': *Тотъ листъ в'їновный потвердил* (1528 КТ).

Лексикографічні праці пізнішого періоду фіксують назви *віно* 'придане', *вінувати* 'давати придане', *відвінувати* 'тс.' (Желех. I: 96, 106; Грінч. I: 239). Сучасна українська мова зберегла два значення цього слова: 'плата за наречену в деяких давньоруських племенах' та 'придане' (останнє кваліфікують як *застаріле*) (СУМ I: 677). Назва відома в багатьох сучасних українських говорах [дет. див.: Хібеба 2006⁶].

Слово *посагъ* ‘шлюб, заміжжя’, як свідчать доступні пам’ятки, зафіксоване від XII ст. (СРЯ 17: 149), а зі значенням ‘придане’ задокументоване в різних джерелах: *Посагомъ пеняжнымъ еє [панну выходящую замужъ] выпосажити* (1538 КТ); *Дали есмо за него служебницу нашу Магдалену въ малженство, по которой посагу дали есмо шестдесят коп грошей литовскихъ* (1560 КТ); *Могутъ безпечне въ светое малженство вступовать, не смотрачи по жонахъ великихъ посаговъ* (1577 КТ); *Тогда маютъ они себе отъ... Бога... малженства зычити..., не смотрачи по жонахъ великихъ посаговъ* (1579 КТ); *Богати(й) еди(н) чѣкъ сина хотѣлъ женити и випровадилъ его... и(з) велики(м) посаго(м)* (1693 КТ); *Посагъ, вѣно, й вшеллкій даръ* (XVII КТ). Зазначмо, що в пам’ятці XVI ст. номен має вужче значення – ‘придане грошима’ (за визначенням Є. Тимченка) (XVI КТ). Лексема походить із псл. *po-sōg, пов’язане з *segati* ‘сягати’ (ЕСУМ IV: 534; Boryś: 466); під час одного з етапів весілля наречена доторкалася (*segala*) руки нареченого, її родичі склали все, що їй давали, звідси – ‘наділяти наречену посагом’ (Brück.: 432). Номен активний як у сучасній українській літературній мові, так і в діалектах (АУМ II: к. 363). Зауважмо, що в бойківсько-лемківській перехідній говірці зафіксовано іменник жіночого роду *посага* ‘придане’ [Тищенко 2006: 527]; пор. також: білоруське діалектне *пасага* ‘тс.’ (Слоўнік III: 420–421).

Староукраїнська лексема *посагати* диференційована за семантикою: ‘давати придане’ (XVI КТ), ‘виходити заміж’, ‘женитися’: *Посагаю: Замужъ иду!* (XVII КТ); *Вбавшайсе браку беззаконнш, можетъ свободити себе отъ съпреженіе шнагш, и за шнагш мужа законнагш посагати* (1646 КТ); *Оженяюся – посагаю* (XVII КТ); *По страшном судѣ бѣжомъ не будутъ съ анѣ женити, анѣ посагати* (XVIII КТ). Від II половини XVI ст. документується атрибутив *посаговий* ‘який дають у придане за нареченою’: *и шести сотъ копъ грошей посаговыхъ* (1572 КТ).

Зі значенням ‘(дати придане) обдарувати, наділити’ пам’ятки засвідчують видові кореляти *выпосажити*, *выпосадити*: *Посагомъ пеняжнымъ еє выпосажити* (1538 КТ); *Выпосадить еи (дочку) такъ какъ и дочеръ моя Иуліяна выпосажена* (1748 КТ), прикметникові форми *выпосажоный*, *выпосаженый* ‘із приданим (із посагом)’: *[Доньки] с тихъ именъ моихъ... выпосажены быти маютъ* (XVI КТ); *сынъ еше не въпосаженый власнаго бѣца своего подневажалъ, повилъ, съ хати вигналъ* (XVIII КТ), (СЛУМ V: 251), іменники-девербативи *выпосажене* ‘придане, посаг’ (1598–1599 КТ; СЛУМ V: 250–251), *выпосаженье* ‘наділення приданим’: *Выпосаженье убогихъ паненекъ* (1716 КТ). У Картотеці Є. Тимченка наведено старопольський відповідник *wyposażenie*.

У Решетилівському Євангелії зафіксовано назву *випосаг* у складі атрибутивного словосполучення *випосаг веселний* ‘те, що дають нареченій, коли вона виходить заміж’: *випосаг еи [дѣва] веселний расторнула еси* (1670 КТ). Деривати із префіксом *ви-* на позначення приданого не ввійшли до реєстрів сучасних нормативних словників української мови.

Лексикографічні джерела пізнішого періоду подають слово *посаг* ‘майно чи гроші, які батьки або родичі дають нареченій, коли та виходить

заміж', 'придане' (Желех. II: 712; Грінч. III: 356; СУМ VII: 305) та девербатив *поса́гувати* 'садити наречену на посаг, наділяти приданим' (Грінч. III: 356). Зі значенням 'одружуватися' у Словникові української мови досліджуваної назви не зафіксовано.

Семантика лексеми *посаг* в обрядовому контексті спеціалізувалася. У Словнику Є. Желехівського та С. Недільського засвідчено назви з іншим значенням: *поса́г* 'весільне сидження; лавка, покрита білою хусткою, призначена для наречених', а також: *посагувати* 'одягати наречену, вести й садити на посаг' (Желех. I: 290; II: 712]; пор.: фонетичний варіант *поса́д* 'місце, де одягають нареченого і наречену' (Грінч. III: 357) та літературне на *поса́д саджа́ти (посади́ти, садові́ти, посадові́ти)* 'виконувати весільний обряд, запрошувати наречених зайняти почесне місце на покуті' (СУМ VII: 305).

Аналізовану лексичну парадигму репрезентує назва *выправа* 'придане', писемна фіксація якого припадає на середину XV ст. (ССУМ I: 220; СЛУМ V: 251–252). Є. Тимченко пояснив це слово як те, що дають відданиці (хустки, одяг та ін.), окрім посагу: *пьяль єсми своєї ясенѣ..., ино дѣй полтораста коп широких грошей чешкои монѣты, а полтораста коп выправою* (1450 КТ); *А шаты, которыи повороблены мають быти дочцѣ нашой Маринѣ, то маєть [жона] выправу вчинити зъ... имѣній... двести копъ грошей* (1519 КТ); *маєть... съ тыхъ имѣній... сестру свою... замужь выдати и выправу слүшную ей дати* (1528 КТ); *На сестрѣ замужь не виданіе виправа з четвертѣ части всякого имѣнія или ценою против оногъ бити повинна* (XVIII КТ). У пам'ятках XVI ст. зафіксовано назви *выправити, виправит, виправить* 'дати придане' (СЛУМ V: 252) та фразему *выправити замужь* 'дати посаг' (СЛУМ X: 103). Слово *виправа* безпосередньо пов'язане з дієсловом *виправляти* 'виряджати когось-небудь кудись' (СУМ I: 460): псл. **pravъ* < **prō-vos*; думки етимологів щодо походження слова різні (ЕСУМ IV: 551; Вору́: 481). На сьогодні назва *випра́ва* 'майно (білизна, убрання, посуд та інші домашні речі), яке давали донькам, котрі виходили заміж; посаг' (Грінч. I: 179), 'посаг' (СУМ I: 458) збереглася як у літературному нормативному субстраті (з обмежувальною ремаркою *застаріле*), так і в діалектах, зокрема в бойківських – 'придане (особисті, домашні речі (постіль, одяг))' (ОКДА 3: НМ № 43), 'речі особистого користування, які одержує наречена перед весіллям' (Он. I: 106) та в буковинських говірках – 'придане' (СБГ: 50). З ідентичною семантикою лексема зафіксована в діалектах польської мови (ОКДА 3: НМ № 43); пор.: р. діал. *выправка* 'документ, що дає змогу одружуватися' (СРНГ 5: 332).

На маргінесі аналізованої мікрогрупи перебуває лексема *фанта* 'особисті, домашні речі (постіль, одяг) як придане', спорадично засвідчена в бойківських говірках (ОКДА 3: НМ № 43). В інших лексикографічних працях подано значення слова *фанта* як 'одежина' (Грінч. IV: 375; СУМ X: 559; Он. II: 328).

Множинна назва *фанти* номінує складову посагу в тексті пам'ятки XVII ст.: *по малжонце... пани Гальще панове братья єе рожонье... далн посагу ү выправе речами рүхомыми, фантами ... всего шацүнкомъ*

триста копъ грошей (КТ); *Каждий выдаючи дѣвицю свою замужъ и даючи за нею посагъ первие от зятя своего лежачого тотъ женъский посагъ денги злато серебро круґници удвое шацуючи а фанти и бидло прямо шацуючи описаты мает* (XVIII КТ).

У пам'ятках XVIII ст. засвідчено слово *фандза*, оформлене відповідно до фонетичних особливостей мови-реципієнта: *матерія, что на одѣвало, называется фандза* (КТ), що підтверджує його германське походження, можливо, за польським посередництвом: *Pfand* 'завдаток', *pfänden* 'брати в заставу' (Фасмер IV: 185; Ваґк.: 359; Врѹк.: 118); пор. польське діалектне *fant* 'подарунок, який давали нареченій після обряду *почіпчення*' [SGP VII, z. 3 (22): 426–427].

На позначення приданого в пам'ятці середини XVI ст. засвідчено слово *венец*: *теды(м) pozyчи(в)ши... тую суму три(д)ца(т) ко(п) гроше(н)... але(к)са(н)дре за вене(ц) ее а суду заразо(м) ш(т) да(л)* (1567 СЛУМ VI: 141). Цікаво, що одне зі значень назви *венець* у пам'ятках цього періоду марковано як деталь весільного одягу – 'вінок', 'вінець' (СЛУМ VI: 142), що, імовірно, могло актуалізувати сему 'дівоцтво' і вплинути на формування спеціального значення 'придане' [Хібеба 2006^a: 206–208]; пор.: *венець* 'забезпечення від чоловіка, що належить законно вдові, яка, виходячи заміж, не одержала віна' (ССУМ I: 163–164). Назву *вінок* 'особисті речі як придане' оказіонально фіксуємо в бойківській говірці с. Чаплі Старосамбірського р-ну Львівської області (ЗА).

Еволюцію значенневої структури питомого слова *взяти* (у картотеці Є. Тимченка – 'взяти посагом') пам'ятки староукраїнської мови подають від XVI ст.: *А особливе маеть ей, дочце моей Ганне... дати... две чарки серебряныхъ, штомъ все за маткою ее взялъ былъ* (XVI КТ); а також у складі фразем *взяти за себе* 'одружуватися, взяти шлюб з ким': *Ежели бы кто съ невѣнченною женою дѣти имѣтъ бюджетъ а потом бы ее за себе взялъ також и о протчїи бенкартахъ* (XVIII КТ); пор.: *взяти за жену* 'женитися, взяти за дружину' (Тимч. I: 99), *взяте в малженство* 'одруження', *взяте за себе в малженство* 'тс.' (СЛУМ IV: 35). На діалектно-му рівні дериват *взяток* 'придане' фіксують бойківські говірки (Он. I: 95).

Часткова архаїзація матеріального підтексту приданого вплинула й на історію відповідних назв. Зафіксовані у староукраїнській мові лексеми (крім германізму *фанта*) – слов'янські за походженням, старожитні (*венец*, *випосаг*), знаходяться на периферії активного використання або ж у діалектах (*вінправа*, *віно*, *фанта*, *посаг*). Нормативну назву *придане* 'посаг нареченої' (АУМ II: к. 3633; СУМ VII: 603) – дериват від праслов'янського **dati*, **davati* – доступні пам'ятки староукраїнської мови не засвідчують.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

АУМ — Атлас української мови: У 3 т. — Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. — К.: Наук. думка, 1988. — 520 с.

ЗА — Записи автора.

ОКДА — Общекарпатский диалектологический атлас: Вступительный выпуск. — Скопје: МАНУ, 1988. — 184 с.; Вып. 3. — Варшава, 1991. — 184 с.

КІС — Картотека “Словника української мови XVI – I пол. XVII ст.” / Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів).

КТ — Тимченко С. Картотека “Історичного словника українського язика” // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів). Відділ української мови. — Рукопис.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Грінч. — Грінченко Б.Д. Словарь української мови: У 4 т. / Зібрала Ред. журн. “Кіевская старина”; Упоряд. з додат. власного матеріалу Б. Грінченко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — [Перевидано — К.: Наук. думка, 1996–1997].

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: У 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. — К.: Наук. думка, 1982–2006. — Т. 1–5.

Желех. — Малорусско-німецкий словарь / Улож. С. Желеховский, С. Недільский. — Львів, 1885–1886. — Т. 1–2.

Он. — Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. — К.: Наук. думка, 1984. — Ч. 1–2.

СБГ — Словник буковинських говірок / За ред. Н.В. Гуйванюк. — Чернівці: Рута, 2005. — 688 с.

Слоўнік — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5 т. / Уклад.: Ю.Ф. Мацкевіч, А.І. Грынавецкене, Я.М. Рамановіч та ін. — Мінськ: Навука і техника, 1979–1984. — Т. 1–5.

СЛУМ — Словник української мови XVI – I пол. XVII ст. / Відп. ред. Д. Гринчишин. — Львів: Вид-во Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1994–2005. — Вип. 1–12.

Срезн. — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка: У 3 т. — СПб., 1893–1903. — Т. 1–3.

СРНГ — Словарь русских народных говоров / Под. ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сорокалетова. — М.-Л.: Наука, 1965–2003. — Т. 1–37.

СРЯ — Словарь русского языка XI–XVII вв. — М.: Наука, 1975–2002. — Вип. 1–26.

ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. — К.: Наук. думка, 1977–1978. — Т. 1–2.

СУМ — Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1970–1980. — Т. 1–11.

Тимч. — Тимченко С.К. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2 т. / Упорядк.: Німчук В.В., Лиса Г.І. — Київ, Нью-Йорк, 2002. — Т. 1–II. Фасмер — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. — 2-е изд. — М.: Прогресс, 1986–1987. — Т. I–IV.

Bańk. — Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego: W 2 t. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. — Т. I. — II.

Boryś — Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005. — 864 s.

Brück. — Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków: Nakład i własność krakowskiej spółki wydawniczej, 1927. — 806 s.

SGP — Słownik gwar polskich: W 7 t. / Pod kier. M. Karasia, J. Reichana. — Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Zakład narodowy im. Ossolińskich, PAN, 1979–2007. — Т. I–VII.

ЛІТЕРАТУРА

Тищенко 2006 — Тищенко О. Из спостережень над обрядовими номінаціями на українсько-польському порубіжжі // *Ucrainica II. Současna ukrajinstika. Problémy jazyka, literatury a kultury*. Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci. — Olomouc, 2006. — S. 525–531.

Хібеба 2006^a — Хібеба Н. Назви головного убору нареченої в бойківських говірках // *Діалектологічні студії 6: Лінгвістичний атлас — від створення до інтерпретації* / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. — С. 205–241.

Хібеба 2006^b — Хібеба Н. Придане і його назви у весільній лексичі бойківських говірок // *Матеріали XV Міжнародної наукової конференції “Мова і культура” ім. проф. С. Бураро*. — Т. IV (92): Лінгвістична інтерпретація тексту. — К., 2006. — С. 277–288.

ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ ЯК СУКУПНІСТЬ ДІЙ ТА ВЧИНКІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (від XVI ст. до сучасності)

Національна специфіка мови яскраво представлена у всій фразеологічній системі, адже поява будь-якої фразеологічної одиниці (ФО) є свідченням багатомісячних зусиль людської думки осмислити явища природи та суспільного життя. Для прикладу у статті розглянемо фразеологізми із пам'яток української мови XVI–XVII ст. на позначення поведінки людини, що творять семантичні ряди 'звеличувати / звеличити (кого, що)', 'низько вклонятися (кому); просити (кого); скаржитися (кому)'.

Семантичний ряд 'звеличувати / звеличити (кого, що)'

У межах цього семантичного ряду можна виділити такі моделі:

1. Іменник у знахідному відмінку + дієслово//дієслово + іменник у знахідному відмінку» (SaV // VSa): *Осанна волати (кому) // волати Госанна (кому); вь небо выставити (що).*

2. Іменник у давальному відмінку + дієслово (SdV): *небу выставити (кого).*

3. Прислівник + дієслово (AdvV): *вгору взнести (вынести) (що).*

Фразеологізми поданого семантичного ряду, як правило, двопозиційні й вимагають суб'єктного оточення – назви особи у формі називного відмінка і об'єктного – особи / неособи у формі давального чи знахідного відмінка. За походженням вони книжні, взяті переважно з церковної літератури. Наприклад, стрижневе ядро ФО *волати Госанна // Осанна волати (кому)* становить компонент *Осанна*, який первісно був молитовним вигуком стародавніх євреїв і християн (СУМ V: 753). Згодом він набув переносного значення 'ушлявлення кого-, чого-небудь; слава, хвала' (Там само), наприклад: *И привели ося до езуса и вложили на него шаты свои... А впередь идучи... волали... Госанна* (1581 Є. Нег. 48); *...на высокості Бжѣ Осанна волали* (1631 Волк. 3). У сучасній українській мові цей фразеологізм зазнав синонімічної заміни дієслівних компонентів і вважається застарілим, пор. *співати (вигукувати) осанну (кому)* (СУМ V: 753). До того ж із компонентом *співати* фіксується ряд ФО на позначення надмірної хвали, прославлення когось. Наприклад, фразеологізм *співати дифірамби (кому)* (СУМ II: 290), *співати хвалу (кому)* (СФАУМ 217) беруть свій початок від Стародавньої Греції, коли люди співали хвалебні урочисті пісні на честь богів, зокрема Діоніса – бога рослинності та виноробства. Отже, «в образі фразеологізмів відтворено найдавнішу метафору: ритуальне прославлення бога Діоніса перейшло на звичайне вихваляння людини» [Зимин 2005: 457]. ФО *співати алілуя (кому)* (СУМ I: 34) та *кадити (палити, курити) фіміам (кому, перед ким)* (СУМ X: 598) пов'язані із деякими атрибутами іудейської та християнської релігій, за якими первісно вигук *алілуя* вживався для вираження славлення Бога, а *фіміам (ладан)*, який використовували

для обкурювання приміщення храму, набув переносного значення «захоплена похвала, лестощі» (Там само). Варто зауважити, що останні чотири фразеологізми набувають додаткової семи 'занадто, (вихвалити) надмірно' і надають контексту іронічного, інколи зневажливого відтінків.

Основою для творення урочистих ФО *въ небо выставити* (що); *небу выставити* (що); *вгору взнести (вынести)* (що) могли стати, на нашу думку, два мотиви: 1) прославлення, вшанування когось виявлялось підкиданням людини високо вгору; 2) за язичницькими звичаями, тільки шанованих людей ховали на високому пагорбі або горі, поближче до неба, де, за релігійними уявленнями, перебувають боги. Приклади в контексті:

Власне теперешня ваша мѣшаная колотливая згода оному бабелю подобна, же еє своєю думою в нѣбо выставити усилується (1598 Отп. КО 7); *Мысль моя в Бѣу вѣчном завше утоплена естемъ якъ свѣтъ рожовый въ нѣбо выставленна* (I пол. XVII ст. Рєз. 180); *мѣрсть плотская... славицу мира сего ... вгору высокомыслия двигнула и взнесла* (1598 Виш. Кн. 277); *Твоя милость, ксенз Скарго, в своїх книжках... латинський костел прославил и вгору вынес* (1608 – 1609 Виш. Зач. 222). У сучасній українській мові фразеологізми з компонентом *небо* відзначаються зміною конотації, як і вище зазначені, від урочистого до іронічного, наприклад: *підносити до небес* (кого) (СФАУМ 217). Такі ж асоціації закріплені і в інших слов'янських мовах, пор. стп. *do nieba wynosić (podnosić, wznosić) / wynieść (wystawić)* (SP XVII: 120); *wynosić / wynieść pod niebo* (Там само); суч.болг. *вдигам (издигам) / вдигна (издигна) до облаците (до небесата, небето)* (ФРБЕ 1: 120); суч.п. *wynosić pod niebiosa (niebo, nieba)* (SFJP 2: 670); суч.ч. *vychvalovat (vynášet, velebit) až do [samého(samýho)] nebe (nebes)* (SČFI 1: 489), до того ж у ролі об'єкта виступає здебільшого особа.

Семантичний ряд 'низько вклонятися (кому); просити (кого); скаржитися (кому)'.

Цей семантичний ряд нечисленний. У ньому виділяються лише дві моделі:

1. Дієслово + іменник в орудному відмінку // іменник в орудному відмінку + дієслово (VSi // SiV): *бити (бивати) чолом (челомъ) // чоломъ бити / ударити (кому)*.

2. Дієслово + іменник у знахідному відмінку // іменник у знахідному відмінку + дієслово (VSa // SaV): *поклоняти / поклонити (преклонити) колѣна (лице) (кому, перед ким); падати (упадати) / упасти на колѣна (на лице) (перед ким); главу кланяти (скланяти) (кому, перед ким)*.

Деякі метафорично переосмислені фразеологізми цього семантичного ряду відзначаються багатозначністю. Яскравим прикладом служить фразеологізм *бити (бивати) чоломъ (челомъ) // чоломъ бити / ударити*, який, крім прихильності, засвідчення шани (*Во всем поволный слуга и богомолец Вашей Милости, архимандрита, Жидичинский низко чолом бьет* – 1540 AS IV, 247; *...и казаль ему вашей милости отъ мене чоломъ ударити...* – 1559 – 1567 АрхЮЗР I/VI), вживався також у документах при звертаннях до когось із проханням (*Била нам чолом княгини ... Ровенская о том, што первой сего дали есми ей дворищо пустое на фолварок на имя Олизарцевское* – 1503 AS I, 125; *...бил намъ чоломъ и просил абыхмо дали*

ему землю на упоханє хлѣба на горє щиковицы – 1581 ЛСБ 62) чи скаргою (Тот игумен гдѣрю королю ег мѣсти чолом бил на тебе жалуючи... – 1554 ЛСБ 18; ...бивали ми чоломъ многожды мужи заманстирскіи Печерського монастиря о Кононовскій дворъ – 1508 АрхЮЗР 1/VI, 13). Варто зауважити, що значення «скаржитися на когось» є омонімічним до двох попередніх, тобто віддаленим від них, і не виявляє виразного зв'язку з ними [Бабич 1979: 20].

Аналізовані ФО виникли «в епоху Київської Русі, коли князя зустрічали доземним поклоном (*били чолом*)», що виражало найвищу міру поваги. Тому й не дивно, що згодом *бити чолом* почало означати «звертатися до влади з проханням» [Демський 1980: 41]. Із огляду на це, поширеними в XV–XVIII ст. на Україні та Росії стали чолобитні – різновид документа, який подавався від окремої особи чи соціальної групи здебільшого зі скаргою на когось до місцевих чи центральних органів управління.

Фразеологізм *бити чолом* побутує і в інших слов'янських мовах. У сучасній українській мові він обмежив сферу свого використання, став застарілим і позбувся значення 'скаржитися на когось', пор. стбр. *бити чоломъ* (ГСБМ 2: 4); стр. *бити челомъ* (СРЯ 1: 188); суч.п. *bić / uderzyć czolem* (SFJP 1: 155); суч.укр. *бити чолом* (ФСУМ 1: 26). Звернемо увагу й на те, що сучасна українська мова фіксує й імпліцитність аналізованої сполуки, пор. *чолом [тобі, вам]* у двох значеннях: 1) 'шанобливе вітання при зустрічі'; 2) 'уживається на знак вдячності кому-, чому-небудь, визнання когось, чогось, відповідає за значенням слову *уклін*' (СУМ XI: 349).

Залишки рухових ритуалів та звичаїв українців також виразно трансформувалися у ФО зі соматизмами *голова*, *лице* та *коліно*, які в полемічній та конфесійній літературі передають лише одне значення 'низько схилитися, виражаючи велику шану комусь', наприклад: *Слушина и пристона естъ речъ челоуѣка чтити, шановати, миловати, и главу предъ нимъ кланяти* (1580 Пис. пр. лют. 79); *Петрови дей правомъ Божымъ вси главы свое скланяють* (1595 Ун. гр. 136), пор. стр. *главу приклонити* (СРЯ 4: 22). Варто відзначити, що ідентична сполука була відома ще в староукраїнській мові XIV–XV ст., проте з омонімічним значенням, наприклад, *похилити голову* (перед ким) у значенні 'скоритися' (ССУМ 2: 216). Подібні семантичні зміни простежуються і в болгарській та чеській мовах, пор. суч.болг. *скланям (прекланям) / склоня (преклоня) глава* (ФРБЕ 2: 294); суч.ч. *sklanět (schylovat, shýbat) hlavu* (UČS 1182). До того ж, аналізована сполука здатна реалізувати й обидва значення. Це простежується передусім у сучасних українській та польській мовах, пор. суч.укр. *схилити / схилити голову (чоло, шию)* (перед ким) (ФСУМ 2: 872); суч.п. *schylać / pochylać głowi* (SFJP 1: 245) у двох значеннях: 1) «підкоряється кому-, чому-небудь»; 2) «виявляти велику шану до кого-, чого-небудь»;

...поклонили лица свои на землю и рекли к ним што глядаете живо-го съ мртвymi (1556 – 1561 ПС 330 зв.); ...палъ на лица своємъ недалеко от ногъ его и дяковаль ему... (Там само: 296 зв.). Із часом ФО в сучасній українській мові трансформувалася у сполуку *уклонятися / уклонитися до землі* (кому) (ФСУМ 2: 912), де простежується заміна соматизму *лице* сполученням *до землі*, яке конкретизує, що хтось вклоняється дуже низько;

...всѣ на колѣна падали и кланялися (поч. XVII Проп. р. 256 зв.); Або вѣмъ таковыѣ подобны суть онымъ Жолнѣрам, которыѣ упадали пред Христомъ на колѣна... (1645 Жел. Тр. 5). Пор. стп. *klękać (uklękać, klęczyć) / klęknąć (poklęknąć, poklękać, przyklęknąć, uklęknąć) na kolana (na [jedno] kolano; na obie kolonie (kolany))* (SP X, 461); *paść (padać, upadać) / upaść (przyupaść) na kolana* (Там само); *paść / upaść (przyupaść) u kolan (przed kolana, do kolan)* (Там само: 462); суч.п. *padać na kolana* (SFJP 1: 133); суч.ч. *padat k nohám* (UČS 705); *padnout / klesnout na kolena* (Там само: 336); суч.болг. *падам / падна на колене* (ФРБЕ 2: 104);

...покланяю колѣна свои ко отцу ѿ́а́ нѣшего ї́с х́а... (1598 Ист. фл. син. 39); И преклонивши колѣна Саватїи почал плакати (1625 Коп. Каз. 19). Пор. стп. *skłaniać (przekłonić) kolana* (SP X: 461); *klania się / skłoni się (pokłoni się) kolano* (Там само: 462). Зазначмо, що в сучасній українській мові функціонують багатозначні синонімічні ФО зі соматизмами *колїна, ноги*, у яких переважають дієслова *падати / упасти*, наприклад: *падати (кидатися, припадати) / упасти (припасти, кинутися) в ноги (під ноги, до ніг, до стін)*; *падати / упасти на колїна (навколїшки, ниць)* у знач.: 1) 'стаючи на колїна, принижуючись, просити пощади, помилування'; 2) 'виявляти до кого-небудь почуття великої вдячності'; 3) 'підкорятися чийї-небудь волї, чиємусь впливу'; 4) 'виявляти кому-небудь велику шану' (ФСУМ 2: 602).

Отже, завдяки своїй значущості в житті людини така сфера об'єктивної дійсності, як поведінка, знаходить відображення у фразеології досліджуваних слов'янських мов і в діахронії, і в синхронії.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

АрхЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1883. – Ч. I, т. VI.

AS – Arhiwum ksiągъ Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwow, 1887. – Т. I (1366–1506); 1890. – Т. IV (1535–1547).

Виш.Зач. – Сие писаніе зоветься зачепка мудраго латынника з глупым русином в диспунацію. – 16081609 // Иван Вишенський. Твори. – К., 1959. – С. 197231.

Волк. – Розмышляне о муцѣ х́а спсїтел нѣго... Вѣршами написаны през многогрѣшного инока Іоанікіа Волковича. – Львів, 1631. – Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд 250.

Є.Нег. – Новий завіт в перекладі В.Негалецького. – 1581. – Рукопис зберігається в ЦНБ НАН України, шифр 451 п/1636.

Жел.Тр. – Арсеній Желиборскїй. Евхологіонъ си естъ молитвословъ или требникъ... (Передмова). – Львів, 1645. – Арк. 1–6 зв. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки НАН України, шифр II Ст.-2170.

Ист.фл.син. – Історія о листрикїйскомъ, то естъ о разбойническомъ ферарскомъ або флоренскомъ синодѣ, в коротцѣ правдиве списана. – Острог, 1598. – Зберігається у відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки НАН України, шифр I Ст.-3976, арк. 33–34.

Коп.Каз. – Казанье на чстномъ погребѣ... превелебногѣ отца кир Єліссеа в Іеросхиммонасехъ Євѣмїа Плетенецкогѣ... През... Захарїю Копистенскогѣ... твореное и проповѣданос... – К., 1625. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки НАН України, шифр II Ст.-2339.

ЛСБ – Документи Львівського Ставропігїйського братства: рукопис к. XVI – серед. XVII ст. – Зберігається у Львівському державному історичному архіві, ф. 129, оп.1.

Отп.КО – Втпись на листъ въ бозѣ велебногѣ тца ипатїа володимерскогѣ і берестеискогѣ еспа До янесвеченого князати костентина строзскогѣ, воеводи киевскогѣ. – Острог, 1598. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки НАН України, шифр I Ст.-3976. – Арк. 1–32 зв.

ПС – Пересопницьке євангеліє 1556 – 1561 : Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / Вид. підгот. І.П. Чепіга, Л.А. Гнатенко; наук. ред. В.В. Німчук. – К., 2001. – 702 с.

Пис.пр.лют. – Писання проти лютеран. – Супрасльський монастир, 1580 // РИБ. – Т. XIX: Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Кн. 3. – Пг., 1903. – С. 53–182.

Проп.р. – Різні проповіді. – Поч. XVII ст. – Зберігається у ЦНБ НАН України, шифр 283 II / 73.

Рез. – Резанов В. Драма українська. – К., 1926. – Вип. 1.

Ун.гр. – Унія греків з костьолом римським. – Вільна, 1595 // РИБ. – Т. VII: Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Пг., 1882. – Кн. 2. – С. 111–168.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – Вып. 2.

СРЯ – Словарь русского языка (XI – XVII вв.). – М.: Наука, 1975. – Т. 1; 1977. – Т.4. ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 2. СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. I (А-В); 1971. – Т. II (Г-Ж); 1974. – Т. V (Н-О); 1979. – Т. X (Т-Ф); 1980. – Т. XI (Х-Б).

СФАУМ – Калашник В.С., Колоїз Ж.В. Словник фразеологічних антонімів української мови. – К.: Довіра, 2001. – 284 с.

ФРБЕ – Ничева К., Спасова-Михайлова С., Чолакова Кр. Фразеологичен речник на българския език. – София: Изд-во на българската академия на науките, 1974. – Т. 1. – 759 с.; 1975. – Т. 2. – 779 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: У двох книгах. – К.: Наук. думка, 1999.

SFJP – Skorupka St. Słownik frazeologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1974. – Т. 1. – А/Р. – 788 s.; Т. 2. – R/Ž. – 905 s.

SP – Słownik polszczyzny XVI wieku. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: IBL, 1976. – Т. X; 1987. – Т. XVII.

SČFI – Slovník české frazeologie a idiomatiky: Výrazy slovesné. A-P. – Praha: Academia, 1994. – 757 s.

UČS – Kurimský A., Šišková R., Savický N. Ukrajinsko-český slovník: П-Я. – Praha: Academia, 1996. – 1377 s.

ЛІТЕРАТУРА

Бабич Н.Д. Стилістика фразеологічних одиниць // Українська мова і література в школі. – 1979. – № 11. – С. 17–22.

Демський М.Т. Бити чолом..., нашого полку прибуло // Культура слова. – 1980. – № 18. – С. 41–46.

Зимин В., Крымская М. Лингвокультурологичный анализ фразеологизмов со значением процесса речи // Грани слова: Сб. научн. статей к 65-летию проф. В.М.Мокиенко. – М., 2005. – С. 451–459.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Adv	прислівник
S	іменник
V	дієслово
d	давальний відмінок
a	знахідний відмінок
знач.	значення
пор.	порівняй
стбр.	старобілоруська мова
стп.	старопольська мова
стр.	староросійська мова
суч.болг.	сучасна болгарська мова
суч.п.	сучасна польська мова
суч.укр.	сучасна українська мова
суч.ч.	сучасна чеська мова

РОЗВІДКА І. ПАНЬКЕВИЧА ПРО ГРАМАТИКУ ТЕОДОЗІЯ ЗЛОЦЬКОГО

Іван Панькевич упродовж усього життя досліджував писемні пам'ятки, розшукував і вивчав наукові здобутки своїх попередників, проєктував увагу на висвітлення правописної проблеми на Закарпатті.

Мовні дискусії на Закарпатті завжди були предметом політичних спекуляцій, яким протистояли істинні українці, що в своїх мовознавчих дослідженнях стверджували органічний зв'язок мови краю з мовою великого українського народу. Через тривалу відчуженість краю під чужинецьким гнітом до Закарпаття дуже ослабленими доходили імпульси українського національного пробудження. Національна самоідентифікація тут обмежувалася тисними рамками локального патріотизму. Важливими для закарпатців були мовно-прописні, літературно-естетичні і суспільно-політичні орієнтири, які окреслювали найкращі й найосвіченіші сини свого народу, визначні діячі культурно-освітницької ниви, щирі будителі краю до свідомого національного самоутвердження.

Своє розуміння правописної проблеми на Закарпатті вчений подав у статті «Справа нашої правописи» [8], у якій розглянув проблему орфографічних особливостей в історичній площині краю.

У науковому доробку вченого є стаття «Етимологічний правопис на Підкарпатті. Історичний нарис» [6], котра містить важливі відомості з історії правопису на Закарпатті, починаючи від XVI ст. Автор говорить, що літературні твори цього періоду мали такий характер і форму, як і на інших українських землях. Місцева література розвивалася під впливом літератури Києва, Вільна, Львова, і мова цих творів була народною. Автори, переписувачі вносили в текст мовні елементи своїх говірок.

У статті «Взірці літературної мови й правопису Підкарпаття» [5] І. Панькевич подав зразки літературної мови та правопису, який використовували на Закарпатті. Автор наводить уривки із священних книг, художніх творів та граматик різного періоду, починаючи від XVII ст. до 1926 р.

Цінною у дослідженні розвитку граматичної думки на Закарпатті є стаття І. Панькевича «Забыта граматыка руського языка о. Теодозія Злоцького» [6].

Короткі відомості про Теодозія Злоцького знаходимо в «Українській літературній енциклопедії» [3: 273], де подано біографічні дані, названо літературні твори, а також зазначено, що він написав «Історичну граматику підкарпатської руської мови» угорською мовою, котра не була опублікована.

Ще менше інформації про Теодозія Злоцького отримуємо з «Енциклопедії українознавства» [2: 832–833]. В енциклопедичній статті зазначено, що це закарпатський греко-католицький священник, автор оповідань і збирач народної творчості; писав поезії на етнографічні та історичні теми, уклав угорською мовою граматику мови закарпатських українців (1883).

Стаття І. Панькевича, присвячена аналізу граматики Теодозія Злоцького, була опублікована в ужгородській газеті «Свобода» [6] у 1922 р. Копію цієї статті ми знайшли в приватному архіві дочки І. Панькевича, пані Марти Дольницької влітку 2008 року.

З огляду на те, що нам, на жаль, не вдалося віднайти хоч якісь згадки про граматику цього науковця в мовознавчих працях [1], [4] та ін., ми вважаємо за доцільне переопублікувати статтю І. Панькевича повністю, аби відомості про працю Теодозія Злоцького стали доступні сучасному українському науковцеві.

Панькевич І. «Забыта граматика руського языка о. Теодозыя Злоцького»

При занятях моїх сего літа у науковій бібліотеці тов. Шевченка у Львові найшов я в рукописному одділі за ч. 261 дуже интересну граматику руського языка о. Теодозія Злоцького, тогда пароха Копашневского, написану по мадярски под такою назвою: «A Kárpátalji orosznyelw oknyomozó grammatikája, írta Zloczkij Theodos, munkácsi egyházmegyei görnyesi lelkész, 1883».

Переглянувши сю рукописну книжку, я дійшов до пересвідчення, что тут маємо до діла из прекрасным научным твором, якого Подкарпатська Русь и до тепер не має из области родного языка. Теодозій Злоцькій використовує тодішню научну языкову літературу о сколько она была доступна. Опираєся он на научных книгах Добровського: *Substitutiones*, Шлейхера: *Die Formenlehre der Kirchenslavischen Sprache*, Буслаєва: *Историч. Хрестоматія, граматиках Лучкая, Головацкого, Тортицкого та на других творах, так великорусских, як и галицких*. Все то дає ему можливість заосмотріти и одповідні розділы своєї граматики дуже цінними критичними замітками, чого до тепер вынявши Лучкая не было.

Автор граматики добрий знаєць свого родного языка, ставиться до нього из любові, а при том задержує все об'єктивну ученость. Он стараєся передати звуки (и формы) своего языка вѣрно и что найважнѣйше, для літератур сотворити правопись, котра бы об'єднала всі тутешні діалекты и говоры.

Якими способами он то робить? Звѣстно, что найбільшу трудность у нас робить передача п'ятох звуков из старого етимологичного *o* (= *i*, *u*, *й*, *y*, *ы*) та старого етимологичного *e* (= *i*, *й*, *ю*). На се уживає графичных знаков *ô*, *ê*. (Отже, то не новост! Ред.) Незвѣсну букву *r* для великоруських грамастик впроваджованых тогда Раковским и К.Сабовым впроваджує знов, бо наш язык до того выразно розлучає межы *z = h* і *r = g*, а до того давала достаточно доказов наша письменна традиція XVII–XVIII вв. Послѣ гортаных (*к*, *г*, *х*) и шипячих (*ч*, *ж*, *ш*, *щ*) каже всегда писати *ы* як близше тутешньому выговорю, а також послѣ шипячих пише всегда *o*, а не *e*: *чоловѣк*, *жона*, оконченя имен прилагательных на: *-скый* всегда мягчить: *мараморошскый*, *воловьскый* и т. д.

Грамматика обнимає лиш звучнею и морфологію. Недостає в нѣй синтаксы. Всѣх §§ 1–80. Звуки обговорує послѣ азбучного порядку, посвячує при том змінам звуков *e*, *o* дуже много мѣста.

Дуже интересна у Злоцького терминологія граматична, яка у великій мѣрѣ одступає од уживаної до того часу великоруської: Части

рѣчи у него мають такѣ назви: имня головное, имня придатное, имня числовое, (Се переклад из мадярского *főnév, melléknév...* Ред.) мѣсто имене, глагол, нарѣчие, предлог, слово спряжное (*szókötő*), союз, слово восклицательное. Дальше иде склонѣня, единковое число, множное число.

Як Злоцькій придержовався народных форм при склонѣню наведу тут примѣры.

Род муж. твердѣ: 1. *пань*, 2. *-а*, 3. *-ови*, 4. *-а*, 5. *-ъ*, 6. *-омъ*, 7. *-ѣ* – ч. мн. 1. *паны*, 2. *-овъ*, 3. *-омъ*, *-амъ*, 4. *-ы*, *-овъ*, 5. *-ы*, 6. *-ами*, 7. *-ѣхъ*, *-яхъ*.

Род муж. мягкѣ: 1. *пастырь*, 2. *-я*, 3. *-ѣви*, 4. *-я*, 5. *-ю*, 6. *-ѣмъ*, 7. *-и* – ч. мн. 1. *пастырѣ*, 2. *-ѣвъ*, 3. *-ѣм*, *-амъ*, 4. *-ѣ*, *-ѣвъ*, 5. *-ѣ*, 6. *-ями*, 7. *-ѣхъ*, *-ахъ*.

Род муж. шипячѣ: 1. *ножь*, 2. *-а*, 3. *-ови*, 4. *-у*, 5. *-о*, 6. *-омъ*, 7. *-и* – ч. мн. 1. *ножьѣ*, 2. *-овъ*, 3. *-омъ*, *-амъ*, 4. *-ѣ*, 5. *-ѣ*, 6. *-ами*, 7. *-ѣхъ*, *-ахъ*.

Род жен. мягкѣ: 1. *цариця*, 2. *-ѣ*, 3. *-и*, 4. *-ю*, 5. *-ѣ*, 6. *-ѣвъ*, 7. *-и* – ч. мн. 1. *царицѣ*, 2. *-ъ*.

Род жен. шипячѣ: 1. *кожа*, 2. *-ѣ*, 3. *-и*, 4. *-у*, 5. *-о*, 6. *-овъ*, 7. *-и* – ч. мн. 1. *кожьѣ*, 2. *-ъ*.

Имена существ. роду середнього отглагольнѣ кончатся на *-я* або *-ѣ*: *казаня (ѣ)*, *замужа (ѣ)*. Имя сущ. на *-мя* склоняються зовсѣм по народному: 1. *имня*, 2. *имня*, 3. *имню*, 4. *имня*, 5. *имня*, 6. *имнѣмъ*, 7. *при имню*. Ч. мн. 1. *имня*, 2. *имень*, 3. *имнямъ*, 4., 5. *имня*, 6. *имнями*, 7. *имнѣхъ*, *-яхъ*.

Имена прилагательнѣ мають слѣдуючѣ окончена: р. м. 1. *хвора*, 2. *-оѣ*, 3. *ой*, 4. *у*, 5. *а*, 6. *овъ*, 7. *ой*; р. сер.: *хворое*, ч. множ.: *хворѣ (й)*.

Односно глаголов то спряженя дѣлить Злоцькій на 6 (шѣсть) клас правильных и одну неправильну. Тут також заводить нову терминологию, придержуючи ся при том зовсѣм народных форм (*ходив*, а не *ходил*).

Дуже добре обробленѣ предлоги. Наводить численѣ примѣры из народноѣ литературы, а особливо любить автор послуговатися приповѣдками.

Жалѣти треба, что той на свѣй час научный твор не появился друком, хоть его выдана обявлено было летучками. Он був бы своими строго научными аргументами подав тодѣшным приклонникам народного языка моральноѣ силы до выдержаня тых великих нападков на народнѣ сокровища, якѣ ишли тогды из боку приклонников великоруського языка. Но всетаки граматика о. Теодозія Злоцького дае нам историчный документ в руки, что народна думка не переводилася и в найгорших часах, а противно найшла научное угрунтованя в так важном выразителю народноѣ душѣ, яким есть язык. О. Теодозій Злоцький заслужив собѣ тым способом одно из найважнѣйших мѣст серед наших граматиков, якого исторія не може промовчати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. Исторія українського мовознавства: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 1991. – 230 с.
2. Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – Львів, 1994. – 1200.
3. Мишанич О. Злоцький Феодосій Антонович // Українська літературна енциклопедія. – К.: Укр. рад. енциклопедія ім. М.Бажана, 1999. – Т. 2. – С. 273.

4. Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. – К.: Радянська школа, 1959. – 224 с.
5. Панькевич І. Взірці літературної мови й правопису Підкарпаття // Рідна мова. – Варшава, 1937. – Р. V. – № 1. – С. 183–186.
6. Панькевич І. Етимологічний правопис на Підкарпатті: Історичний нарис // Рідна мова. – 1937. – Р. V. – № 5. – С. 7–14.
7. Панькевич І. Забыта граматыка руського языка о. Теодозія Злоцького // Свобода. – Ужгород. – 1922. – Ч. 10. – С. 2–3.
8. Панькевич І. Справа нашоѣ правописи // Учитель – Ужгород, 1921. – Р. II. – № 5. – С. 70–79.
9. Чикут В. До характеристики внеску І.Панькевича у розвиток українського мовознавства: питання історії мови // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія. – Ужгород, 2006. – Випуск 14. – С. 153–158.
10. Чикут В. Риси лінгводидактичної концепції І. Панькевича // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Вип. 8: Збірник пам'яті Василя Добоша. – Ужгород, 2005. – С. 170–176.
11. Чучка П.П. Питання літературної і державної мови в Карпатській Україні // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 року). – Ужгород, 1993. – С. 30–38.
12. Штець М. Дотеперішні та сучасні спроби кодифікації руської мови в Східній Словаччині // Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. Міжнародна наукова конференція (Пряшів–Свидник, 12–15 червня). – Київ etc., 1992. – С. 328–333.

Науковий збірник
У СИЛОВОМУ ПОЛІ МОВИ
ПАМ'ЯТІ ІННИ ПЕТРІВНИ ЧЕПІГИ

Авторський колектив:

Гриценко Павло, Полюга Левко, Сулима Микола, Риженко Ганна,
Андреева Тетяна, Бруско Ірина, Гнатенко Людмила, Багнюк Наталія,
Бичкова Тетяна, Бідношия Юрій, Войтів Ганна, Кровицька Ольга,
Воронич Ганна, Гнатюк Лідія, Гнатюк Мирослава, Гофенедер Пилип,
Даниленко Андрій, Задорожний Василь, Костич Лілія, Коца Руслана,
Лавер Оксана, Лазаренко Олеся, Москаленко Лілія, Наєнко Галина,
Ніка Оксана, Німчук Василь, Осінчук Юрій, Полюга Левко,
Рим'як Ольга, Симонова Катерина, Тріль Ольга, Фаріон Ірина,
Франчук Віра, Хібеба Наталія, Черевко Ірина, Чикут Віта

Упорядник: Г. В. Воронич

Художній редактор: Л.М. Чуприна

Технічний редактор: І.П. Тарасов

Комп'ютерна верстка: І.І. Тарасов

Підписано до друку 12.10.2011. Формат 70x100/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Ум. др. аркушів 13.
Шрифт Times. Наклад 500 прим..

Видавництво ТОВ "КММ"

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №2373

Надруковано в типографії ...